سیر اقبال شناسی

در افغانستان

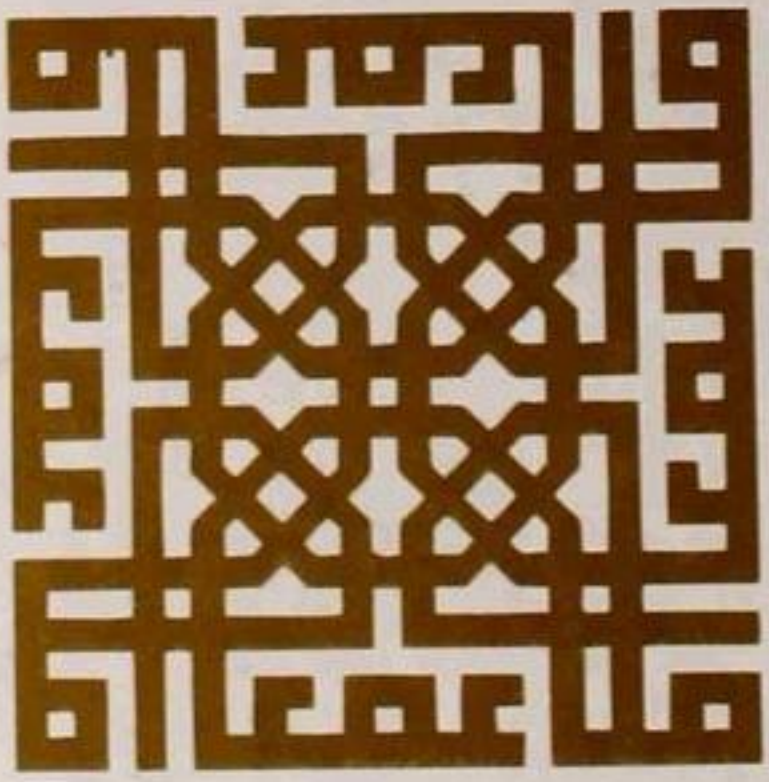

عبدالرؤف خان رفیقی

سیر اقبال شناسی

در افغانستان

عبدالرؤف خان رفیقی

اقبال اکادمی پاکستان

جملہ حقوق محفوظ

ناشر

محمد سہیل عمر

ناظم

اقبال اکادمی پاکستان

(حکومتِ پاکستان، وزارت ثقافت، سپورٹس و امورِ نوجوانان)

چھٹی منزل، ایوان اقبال ، لاہور

Tel: [+92-42] 6314-510

Fax: [+92-42] 631-4496

Email: iqbalacd@lhr.comsats.net.pk

Website: www.allmaiqbal.com

ISBN 969 - 416 - 352 - 8

طبع اوّل : ۲۰۰۴ء

تعداد: ۵۰۰

قیمت : ۲۰۰ روپے

مطبع : شرکت پرنٹنگ پریس ، لاہور

محل فروخت : ۱۱۶ میکلوڈ روڈ، لاہور فون : ۷۳۵۷۲۱۴

فہرست مشمولات

صفحہ نمبر

الف : ابتدائیہ ۵

باب اول (حیات اقبال، تحریرات)

۱: ڈکٹور اقبال ..... سرور خان گویا ۱۳

۲: علامہ اقبال ..... شہزادہ احمد علی خان درانی (مدیر انجمن ادبی) ۱۹

۳: افغان و ایران ..... علامہ محمد اقبال ۲۸

۴: زوال و انحطاط اسلام..... محمد سکندر خان، معلم دارالمعلمین ۲۹

۵: افغانستان از نقطۂ نظر فضلای ہندوستان ۳۴

الف : سواد بیانیہ رئیس انجمن ادبی ۳۶

ب: خیر مقدم جناب قاری عبداللہ خان ۳۹

ج : ترجمہ نطق جناب سر راس مسعود ۴۲

د : ترجمہ نطق جناب سید سلیمان ندوی ۴۳

ہ: ترجمہ نطق علامہ سر محمد اقبال ۴۶

۶: تقریظ و انتقاد بر مسافر ..... سرور خان گویا ۴۸

۷: افغانستان بہ یک نظر اجمالی ..... تقریظ از علامہ محمد اقبال ۵۴

باب دوم (وفات اقبال سے ۱۹۷۷ء تک، تحریرات)

۸: وفات ڈکٹور اقبال شاعر و فیلسوف شہیر ہند

..... سید قاسم رشتیا ۵۹

۹: اقبال ..... شہزادہ احمد علی خان درانی ۶۰

۱۰: اقبال و افغانستان ..... غلام جیلانی اعظمی ۶۷
۱۱: منتخبات اشعار اقبال ..... سرور خان گویا ۷۳
۱۲: مجلس یاد بود علامه در مصر و علاقه مندی انجمن ادبی به آن ۸۶
۱۳: خودی در نظر اقبال از دکتور سید عابد حسین، ترجمه قیام الدین خادم ۸۷
۱۴: خطاب اوقیانوس به قطره ..... علامه اقبال ۱۲۰
۱۵: اقبال ..... آریانا دائرة المعارف ۱۲۳
۱۶: اقبال و افغانستان ..... دکتور عبدالحکیم لجیبی ۱۳۴
۱۷: پیام مشرق ..... امان افغان ۱۴۸

باب سوم (۱۹۷۸ء تا ۲۰۰۰ء)

۱۸: اقبال و افغانستان ..... دکتور حق شناس ۱۶۹
۱۹: بزرگداشت اقبال بزرگ ..... دکتور سید خلیل الله هاشمیان ۱۷۹
۲۰: امروز زدای برای فردا ..... لاجور بنهشری ۱۹۵
۲۱: افغانستان در آئینه قرآن ..... احمد جان امینی ۲۰۷
۲۲: ساعتی در خدمت علامه اقبال ..... سید قاسم رشتیا ۲۱۴
۲۳: قلب آسیا، گذرگاه و نظرگاه علامه اقبال ۲۱۷
سر محقق عبدالله بختانی خدمتگار

باب چهارم (عقیدت منظوم افغانان به حضور اقبال)

۲۴: علامه شرق ..... شاغلی بیتاب ملك الشعرا ۲۲۶
۲۵: قصیده در مرثیه فیلسوف وطن خواه، ۲۲۷
پروفیسر اقبال غفرالله، ملك الشعرا قاری عبدالله
۲۶: اقبال کیست ..... ملك الشعرا قاری عبدالله ۲۲۹
۲۷: بیاد علامه محمد اقبال ..... محمد ابراهیم خلیل ۲۳۰
۲۸: رثای اقبال ..... غلام دستگیر خان مهمند ۲۳۲
۲۹: خطاب به اقبال ..... عبدالهادی داوی ۲۳۴
۳۰: امام مشرق و شاعر مشرق، سید جمال الدین ۲۳۵
و علامه اقبال ..... عبدالحی حبیبی
۳۱: علامه اقبال مرحوم ..... عبدالحی حبیبی ۲۳۸
۳۲: بیاد اقبال ..... مایل هروی ۲۴۰

۳۳: غزل حکیم شرق علامہ اقبال ..... استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۴۲
۳۴: بہ پیش گاہ علامہ دکتور محمد اقبال لاہوری .....
استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۴۳
۳۵: آموزگار بزرگ، بر مزار اقبال در لاہور .....
استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۴۷
۳۶: بر آرامگاہ عارف شرق علامہ محمد اقبال لاہوری .....
استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۴۹
۳۷: کعبہ و اقبال .....استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۵۱
۳۸: دمی با اقبال ..... استاد خلیل اللہ خلیلی ۲۵۴
۳۹: جواب مسافر ..... دکتور محمد رحیم الہام ۲۵۸

کتابیات ۲۶۳

ابتدائیه

پرور گارِ دو جہاں کی بار گاہ میں لا کھوں حمد و سپاس، جس نے ناچیز، سراپا تقصیر کو یہ توفیق عطا فرمائی اور سعادت بخشی کہ جہانِ علم و ادب میں اقبال اور افغانستان کے بارے میں کچھ کام کر سکوں۔ میرے لیے یہ امر باعثِ صد افتخار و اعزاز ہے کہ اقبال جس قوم سے والہانہ عشق کرتے تھے، میں اسی قوم کے نذرانۂ عقیدت و احترام سے اہل علم و دانش کو آگاہ کر سکوں جو اس نے اپنے اس عظیم محسن و مربّی کے حضور پیش کیا ہے۔

بلاشبہ حضرت علامہ محمد اقبال افقِ شرق پر اپنی بھرپور ضیاپاشیوں کے ساتھ اس طرح جلوہ افروز ہوئے کہ جس نے غلام ہندوستان کے باسیوں کو بالخصوص اور مسلم ملت کو بالعموم نجات اور استقلال کی نوید سنائی۔ اپنے گراں قدر افکار سے گنجینہ ہائے دانش کو جلا بخشی، اور مشرق کو احساسِ تشخص دلا کر اسے آگے لانے کی کوشش کی۔ اپنے ہدف تک پہنچنے کے لیے نہ صرف شاعری کو وسیلے کے طور پر استعمال کیا بلکہ نثر میں بھی اپنے افکار کو بقائے دوام بخشا۔

افکار اقبال کا ارتقائی عمل محدود ہندوستانی قومیت سے ہوتے ہوئے لامحدود فلسفۂ وحدتِ اسلامی پر منتج ہوا اور جغرافیائی سرحدات سے بے نیاز رنگ و نسل سے بالاتر، زبان و بیان سے مبرا ہو کر ملت اسلامیہ کو لااله الاالله کی تلقین کی، تہذیب غرب سے بیزار ہو کر مشرقی ثقافتی عظمت کو برقرار رکھنے کی تبلیغ کی۔ کتاب الله اور سنت رسول الله ﷺ کو اپنا کر ملت کو کائنات کی تسخیر کی راہ دکھلائی۔ جہاں بیں و جہاں آرا بننے کے لیے مذہب مقدسہ کے اسرار و رموز سے آگاہی پر زور دیا۔ مرد مومن، مرد خود آگاہ، صاحب جلال و جمال، صاحب بیخودی کی لافانی اصطلاحات وضع کیں۔ سب سے بڑھ کر یہ احسان کہ مشرقی شاعری کے مشہور و معروف مروج اندازِ فکر کو یکسر تبدیل کر کے اس تصورِ شب ناتمام، فراق و ہجر، زلف خوبان، خمارِ میخانہ، تشنگیِ حسرت، اور دریوزہ گریِ ساقی کی محدود سرحدات سے نکال کر شعرِ مشرق کو پیغمبرانہ مسلک قرار دے کر ایک نئے مکتب فکر (SCHOOL OF THOUGHT) کی تاسیس کی۔

حضرت علامہ کی فکری تشکیل میں جن مشاہیر نے بنیادی کردار ادا کیا، ان میں تین افغان شخصیات سر فہرست ہیں۔ اقبال نے فقہی علم میں حضرت امام ابو حنیفہ سے استفادہ کیا۔ ان کی بصیرت افروز و مدلل تحقیقات علمی کو پرکھ کر ان

سے فکری استحکام پایا۔ حضرت مولانا جلال الدین بلخی سے روحانی اکتساب کیا۔ ان کی جلالی شان کے روبرو انتہائی عجز و عقیدت سے پیش ہو کر انہیں مرشد رومی کا خطاب دے کر اپنے آپ کو مرید ہندی کے لقب سے یاد کیا۔ سیرِ عرفان میں رومی کا مقتدی بن کر سیر و سلوک کے اسرار و رموز، کیفیات و مقامات سے آشنا ہوئے۔ اسی طرح ایک اور مردِ خود آگاہ سید جمال الدین افغانی کی جمالی شان و شوکت بھی اقبال کی توجہ کا مرکز بنی، جن کے سیاسی تدبر سے دنیائے اسلام میں بیداری کی لہر اٹھی۔ یہی افغانی تھے جن سے اقبال نے عالمگیر اسلامی امۃ یا بین الاسلامیت کے آفاقی نظریے کا خمیر حاصل کیا۔ گویا حضرت بلخی کے تصوف و عرفان اور افغانی کے رمز سیاست سے بہرہ مند ہو کر اقبال صاحب جلال و جمال بنا۔

حیات اقبال میں برصغیر میں جاری سیاسی کشمکش کے دوران بھی اقبال کو اس خطے کا جو نجات دہندہ نظر آیا، وہ افغان ہی تھا یعنی غازی امان اللہ خان۔ جس طرح برصغیر پاک و ہند سے ہندؤں اور مرہٹوں کے ظلم و ستم کو ختم کرانے کے لیے اس وقت کے عظیم اسلامی قائد حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی نے اپنے مکتوبات کے ذریعے جدید افغان ملت کے مؤسس احمد شاہ درانی کو ہندوستان پر حملوں کی ترغیب دی اور یہی پانی پت کے عظیم معرکے کے ابتدائی اور بنیادی عوامل تھے، بالکل اسی طرح غلام ہندوستان کی بیدار مغز اورجذبۂ حریت سے مغلوب شخصیت حضرت علامہ محمد اقبال، غازی امان اللہ خان کو خطاب کرتے ہیں۔ اپنی شہرہ آفاق کتاب پیام مشرق کا انتساب غازی امان اللہ خان کے نام سے کرتے ہوئے انہیں اپنے اسلاف کے نقش قدم پر چلتے ہوئے اعلیٰ اوصاف و کردار اور حریت و آزادی کی تلقین کرتے ہیں۔

من حیث القوم افغان حساس واقع ہوئے ہیں۔ اقبال کیزندگی ہی میں افغان ان کے اعلیٰ مقام اور تفکر و تدبر سے آشنا ہو گئے تھے، چنانچہ جب نادر شاہ نے بچہ سقہ کے بعد اقتدار سنبھالا تو بنیادی اصلاحات نافذ کیں۔ اس دوران کابل یونیورسٹی کے نصاب اور افغانستان میں تعلیمی رہنمائی کے لیے اس عظیم دوست اقبال کو باقاعدہ افغانستان آنے کی دعوت دی۔ یہ دعوت ایک تاریخی واقعہ ثابت ہوئی۔ حضرت علامہ کے ہمسر کاب مولانا سید سلیمان ندوی نے سیر افغانستان رقم ڈالی، اور حضرت علامہ نے مثنوی مسافرجہانِ علم و ادب کو عطا کی۔

جب ہم "سیر اقبال شناسی در افغانستان" کا جائزہ لیتے ہیں، تو پتہ چلتا ہے کہ اقبال کے سفر افغانستان سے پہلے ہی افغانستان میں اقبال شناسی کا آغاز ہو چکا تھا۔ چونکہ اقبال کا سفر افغانستان اکتوبر اور نومبر ۱۹۳۳ء میں ہوتا ہے لیکن اقبال

پر سرور خان گویا مرحوم کا مقالہ مارچ ۱۹۳۱ء میں شائع ہوتا ہے۔

یہ باب اظہر من الشمس ہے کہ اقبال شناسی کا آغاز افغانستان میں ایران سے کافی پہلے کافی ہو چکا تھا۔ اس حقیقت کے مختلف علل و اسباب ہیں۔ اقبال کے منظوم کلام کا تقریباً دو تہائی حصّہ فارسی پر مشتمل ہے۔ اس وجہ سے بھی افغانستان میں اقبال فہمی آسانی سے ممکن تھی۔ اس کے علاوہ افغانستان کے حکمران و سیاسی زعما امیر امان اللہ خان اور نادر شاہ سے اقبال کے ذاتی مراسم تھے۔ ادبی مشاہیر علامہ صلاح الدین سلجوقی، سرورخان گویا اور سردار علی احمد خان درانی سے بھی گہرے مراسم تھے۔ سفرِ افغانستان کے دوران مختلف علمی و ادبی رجال سید قاسم رشتیا، غلام جیلانی جلالی، عبدالہادی خان، ملک الشعراء قاری عبداللہ، امین اللہ زمریانی اور علامہ عبدالحئی حبیبی جیسی شخصیات سے ملاقاتیں ہوئیں۔ اور بقول ڈاکٹر محمد ریاض خان مرحوم اکثر پڑھے لکھے افغانیوں کو کلامِ اقبال کے ساتھ قابل رشک حد تک عشق ہے۔ افغانی بالعموم اقبال کے اردو کلام سے بھی آگاہ ہیں۔ (اقبال ممدوح عالم ص ۲۸۵) اس کا بین ثبوت عبدالہادی خان داوی کی تصنیف "آثار اردوئی اقبال" ہے جس کی دو جلدیں کابل سے شائع ہو چکی ہیں، اور جس میں موصوف نے نہ صرف اقبال کے اردو اشعار کا شاندار علمی انداز سے جائزہ لیا ہے بلکہ اقبال کے بیشتر اردو کلام کا منظومفارسی ترجمہ بھی کیا ہے۔

جب کہ ایران میں سید محمد علی داعی الاسلام اور سید محمد محیط طباطبائی کے مقالات "دکتور اقبال و شعر فارسی وی" ارمغان ۱۹۳۸ء اور محیط ۱۹۴۵ء میں شائع ہوتے ہیں اور بقول ڈاکٹر محمد ریاض خان ایران میں اقبال پر مقالات اور کتب لکھے جانے کا سلسلہ علامہ مرحوم کے بعد شروع ہوتا ہے۔ (اقبال ممدوح عالم ۲۸۵۔۲۸۶)

آج سے تقریبا ایک عشرہ پہلے ۱۹۹۲ء میں اسلام آباد میں ایک اہل قلم کانفرنس کے دوران استاد محترم مرحوم و مغفور ڈاکٹر ریاض صاحب کا لیکچر "اقبال اور ملت افاغنہ" سننے کا موقع ملا۔ لیکچر کے اختتام پر میں نے ڈاکٹر صاحب سے اقبال اور افغانوں کے حوالے سے کئی سوالات کیے۔ جن کے جوابات انھوں نے بڑے مدلل اور معقول انداز میں دیے، نہ صرف یہ بلکہ مسرت کا اظہار کرتے ہوئے چائے کے وقفہ میں مجھے اقبال اور افغانوں پر کام کرنے کی تلقین فرمائی۔ لہذا میں باقاعدہ ان کے حلقہ تلامذہ میں شامل ہوا۔ اس وقت وہ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد کے شعبہ اقبالیات کے سربراہ تھے، میں نے وہاں ایم فل میں داخلہ لے لیا۔ افسوس کہ میرے دوران تحقیق ہی وہ اللہ کو پیارے ہو گئے۔ انہی کی عطا کردہ تحریک کی

برکت ہے کہ میں آج افغانستان میں اقبال شناسی کی روایت پر پی ایچ ڈی کر رہا ہوں۔ الحمداللہ۔ اور زیر نظر کتاب میرے اس تحقیقی منصوبے کا ایک حصّہ ہے۔

افغانستان میں اقبال شناسی پر سب سے پہلا مقالہ "افغانستان اور ایران میں اقبال پر مقالات و کتب" بھی ڈاکٹر محمد ریاض مرحوم کا تحریر کردہ ہے۔ اس مقالے میں اس موضوع پر انتہائی بنیادی معلومات یکجا کی گئی ہیں۔ اس وقت تک افغانستان میں اقبال پر کوئی مستقل کتاب شائع نہیں ہوئی تھی۔ البتہ ڈاکٹر صاحب کو جو مقالات افغانی مطبوعات میں ملے تھے ان کی مختصر فہرست دی گئی ہے۔

مجھے اس تحقیق کے دوران ڈاکٹر صاحب کی فہرست میں منقول درج ذیل مقالات نہیں مل سکے :۔

۱۔ ادب (دو ماہی) کابل جون جولائی ۱۹۴۵ء یاد بود علامہ اقبال، پروفیسر غلام حسن مجددی۔ ص ۳۰۔۳۸

۲۔ ادب (دو ماہی) کابل اپریل یا جولائی ۱۹۴۲ء فلسفہ' اقبال، پروفیسر غلام حسن مجددی۔ ص ۳۔ ۸

پروفیسر غلام حسن مجددی کابل یونیورسٹی کی ادبیات فیکلٹی کے ڈین تھے۔ موصوف کے یہ دونوں مقالے ان کے وہ خطابات ہیں جو یومِ اقبال کے موقع پر پاکستانی سفارت خانے کے زیر اہتمام پڑھے گئے اور اقبال کے فلسفۂ خودی کو اجاگر کیا گیا۔ (اقبال ممدوح عالم ص ۲۸۸)

کابل شمارہ دسمبر ۱۹۳۲ء انتخاب سخنی با نژاد نو، از اقبال، ادارۂ مجلہ ۳۰۔ ۳۹

کابل شمارہ اکتوبر ۱۹۳۳ء ورود معارف ہند، ادارہ مجلہ

کابل شمارہ اپریل ۱۹۳۴ء اشعارِ اقبال (ساقی نامہ کشمیر از پیام مشرق) ادارہ ص ۳۹۔ ۴۰

کابل شمارہ اپریل ۱۹۳۹ء علامہ اقبال کی پہلی برسی ادارہ۔ ص ۳۴۔ ۳۵

مجلہ کابل کا اجراء ۱۳۱۰ھ ش میں ہوتا ہے اور سال اول کے شمارہ نمبر دس ہی سے اقبال شناسی کا آغاز ہوتا ہے۔ حیات اقبال میں مجلہ کابل میں مطبوعہ درج ذیل نشریات میرے علم میں آئی ہیں :

۱۔ سال اول شمارہ ۱۰۔ ۱۵ حوت ۱۳۱۰ھ ش ۵/مارچ ۱۹۳۱ء،
دکتور اقبال سرور خان گویا (معرفی شعر فارسی) ص ۱۹ تا ۲۳

۲۔ سال دوم شمارہ اول سرطان ۱۳۱۱ھ ش/ ۲۲ جون ۱۹۳۲ء،
مشاہیر اسلام (علامہ اقبال) از علی احمد خان درانی، مدیر انجمن ادبی ص ۱۲۔ ۲۰

۳۔ شمارہ ایضاً

اقبال کی اپنی تحریرسے کابل مجلہ کے لیے ارسال کردہ نظم معہ تصویر پیام بملت کہسار ملحقہ بر صفحہ ۲۰

۴۔ سال دوم شمارہ ۳ سنبلہ ۱۳۱۱ ہ ش / ۱۲۳ اگست ۱۹۳۲ء

افغان و ایران علامہ محمد اقبال (از اشعار جاوید نامہ)

۵۔ سال دوم شمارہ ہفتم جدی ۱۳۱۱ ہ ش / ۲۲ دسمبر ۱۹۳۲ ء

زوال و انحطاط اسلام از محمد سکندر خان، معلم دارالمعلمین ص ۹ تا ۳۲

۶۔ شمارہ ایضاً

انتخاب، نژاد نو از علامہ محمد اقبال (ادارۂ مجلہ) ص ۳۰۔ ۳۹

۷۔ شمارہ اکتوبر ۱۹۳۳ء ورود معارف ہند، ادارہ مجلہ

(اقبال اوران کے رفقائے سفر کا دورۂ افغانستان کا خیر مقدم)

۸۔ سال سوم شمارہ ہفتم اول جدی ۱۳۱۲ ہ ش / ۲۲ دسمبر ۱۹۳۳ء از ص ۸۱۔ ۹۴

افغانستان از نقطۂ نظر فضلائے ہندوستان:

پہلے سید سلیمان ندوی، سر راس مسعود اور سر علامہ محمد اقبال کے دورۂ افغانستان کا ذکر ہے۔ بعد میں انجمن ادبی کابل کی تقریر و سپاس، پھر قاری عبداللہ ملک الشعرا افغانستان کا فارسی منظوم خیر مقدم، اور اس کے بعد ان تین زعما کی تقاریر کا متن ہے۔ اس تمام متن کی تلخیص سید سلیمان ندوی کی سیر افغانستان میں موجود ہے۔ جب کہ اقبال کی تقریر کا متن "مقالات اقبال" از سید عبدالواحد معینی لاہور سے شائع ہوا ہے۔

۹۔ سال چہارم شمارہ ہفتم اول جدی ۱۳۱۳ ہ ش / ۲۳ دسمبر ۱۹۳۴ء

تقریظ و انتقاد بر مثنوی مسافر از محمد سرور خان گویا ص ۸۵ تا ۸۹

۱۰۔ شمارہ ۲۲ مارچ ۱۹۳۵ء ص ۸۶۔ ۹۰

افغانستان بیك نظر اجمالی (اقبال کی تقریظ کا فارسی ترجمہ)

۱۱۔ شمارہ اپریل ۱۹۳۴ء اشعار اقبال (ساقی نامہ و کشمیر از پیام مشرق ادارہ ص ۳۹۔ ۴۰)

وفات اقبال کے بعد مقالات کی تفصیل بے جا ہو گی، ہر تحریر و مقالے کے ساتھ مکمل حوالہ موجود ہے۔ کیونکہ کتاب کے مشمولات ترتیب دیتے ہوئے سنِ اشاعت کی ترتیب کو ترجیح دی گئی ہے، سنِ اشاعت کی ترتیب سے کتاب میں افغانستان میں اقبال کی شائع شدہ تخلیقات و تحریرات اور ان کے فکروفن، سیرت و شخصیت پر لکھی گئی نگارشات شامل ہیں۔

ایك مقالہ پیام مشرق پر موجود ہے جو کابل کے امان افغان کے شمارہ ۹۔

۱۰۔ ۱۱، ۱۳ و ۱۷ میں شائع ہوا ہے۔ ان شماروں کے سنِ طباعت کا پتہ نہیں چل سکا اور نہ ہی اس کے لکھنے والے کے نام کا۔ البتہ یہ مقالہ حضرت علامہ کی صد سالہ تقریبات کے سلسلے میں کابل سے مطبوعہ صدیق رھیو کی کتاب "اقبال و افغانستان" کے صفحہ نمبر ۱ تا ۲۱ میں شائع ہوا ہے پس اس کتاب کو ۱۹۷۷ء میں شائع ہونے والی کتب کے ردیف میں شامل کیا جاتا ہے۔

صدیق رھیو کی یہ کتاب ۱۹۷۷ء میں وزارت اطلاعات و کلتور کی جانب سے بیہقی پبلشنگ ہاؤس کابل نے شائع کروائی ہے، صفحات کی تعداد ۸۸ ہے۔

اس کے علاوہ حضرت علامہ پر افغانستان میں پشتو میں بھی ایک کتاب شائع ہوئی ہے (پشتون اقبال کی نظر میں)

از عبداللہ بختانی پشتو ٹولنہ کابل سنِ اشاعت ۱۳۳۵ ھ ش ص ۶۸

(اقبال کا تعارف، نظریات۔ سفرِ افغانستان اوربعض در شعرائے افغانستان کا منظوم خراج تحسین شامل ہے۔)

فاضل محترم عبدالہادی داوی مرحوم نے آثار اردوی اقبال بھی دو جلدوں میں شائع کی۔ اس کی جلد دوم جوبیہقی پبلشنگ ہاؤس نے مطبع دولتی کابل سے قوس ۱۳۵۶ ھ ش میں شائع کی، میرے زیر مطالعہ رہی۔

اس کتاب میں جناب داوی نے بانگ درا کے مشمولات پر پہلے نہایت عالمانہ و فاضلانہ رائے دی ہے اس کے بعد ان کے اردو اشعار کا منظوم فارسی ترجمہ کیا ہے، جو نہایت اہم کاوش ہے اور اقبالیاتی ادب میں قابلِ قدر اضافہ ہے۔ کتاب میں افغانوں کے ہاں اقبال شناسی کا ذکر کرتے ہوئے صرف فارسی نگارشات شامل کی ہیں، جب کہ افغانستان کے پشتونوں کی اقبال شناسی پر الگ بحث موجود ہے۔ جس کا حصّہ نظم "اقبال ته عقیدت پیر رومی" میں شامل ہے جب کہ پشتو مقالات اقبال پر راقم الحروف کی پشتو تحقیقی کتاب "سرّ اقبال" میں شامل ہیں۔ پھر بھی تحقیقی اصولوں کے تحت درج ذیل مقالات کا ذکرضروری سمجھتا ہوں:

۱۔ اقبال، آریانا دائرۃ المعارف پشتو جلد ۳ مطبع دولتی کابل ۱۳۳۷ ھ ش

۲۔ د اقبال نظریات، عبداللہ بختانی پشتانہ علامہ اقبال پہ نظر کی کابل ۱۳۳۵ ھ ش

۳۔ د اقبال د افغانستان سفر، عبداللہ بختانی ایضاً

۴۔ اقبال او پشتانہ شاہیر، عبداللہ بختانی ایضاً

۵۔ د خوشحال او اقبال د اشعار و مشترکی خواص عبداللہ بختانی ننگیالی پشتون کابل ۱۳۴۵ ھ ش

۶۔ اتحاد بین المسلمین، عبدالرؤف نوشہروی قلم (مجلہ) سال چہارم شمارہ ۲ ۱۳۶۸

ه ش جون جولائی ۱۹۸۹ ء

منظومات میں درج ذیل ہیں :۔

۱ ۔ د اقبال په وفات، قیام الدین خادم

مجله کابل سال ۸ جوزا ۱۳۱۷ ه ش/ مئی جون ۱۹۳۸ ء

۲ ۔ د اقبال ویر گل باچا الفت حواله ایضاً

اس کے علاوہ عبدالہادی، شہرت ننگیال اور حبیب اللہ رفیع کی تخلیقات شامل ہیں۔ کتاب میں جابجا افغانستان میں اقبال کی شائع شدہ تصاویر بھی شامل ہیں جب کہ افغانستان کے مشہور و معروف عالمی خطاط عزیز الدین وکیلی فوفلزائی کے خطاطی کردہ اقبال کے اشعار کے نمونے بھی زینت کتاب ہیں۔

ان تمام حضرات کا شکریہ ادا کرتا ہوں جنہوں نے ان کاوشوں میں میرا بھرپور ساتھ دیا۔ خصوصاً جناب حمد اللہ صحاف اور محمد ظاہر سرک کا شکریہ ادا کرنا واجب سمجھتا ہوں جنہوں نے بنیادی مواد فراہم کیا۔

اقبال اکادمی کے فعال اور مخلص ناظم جناب ڈاکٹر محمد سہیل عمر صاحب اور بزرگ و قابل احترام نایب ناظم ڈاکٹر وحید عشرت کا ممنون ہوں۔ جنہوں نے اقبالیات پر بندے کی اس کاوش کو طباعت کا اعزاز بخشا۔

عبدالرؤف رفیقی

حبیبی اکیڈیمی حاجی مدد خان مینه

چمن بلوچستان ۲۰ جولائی ۲۰۰۲ء

حصّہ اوّل

حیات اقبال تک تحریرات

دکتور اقبال

از مجله کابل سال اول شماره ۱۰

۱۵ حوت ۱۳۱۰ ه ش/۵ مارچ ۱۹۳۱ء

ص ۱۹ تا ۲۵

بقلم، سرور گویا

دکتور اقبال شاعر بزرگ و نامدار کشور هند است- علوم عالیهٔ شرقی را در خود هند تحصیل و شعب مختلفه حکمت نظری و الهیات و معقولات را در برلن یکی از پایه تخت های معتبر و محتشم بلاد اروپا است اکمال نموده و تاریکی افق سیاه مغرب را محو اشراقات ضمیر مستنیر خود ساخته است- اشعار و منظومات او مانند اکثر شعرای بزرگ و نامدار دنیا همه معرف اخلاق و شوق تعلیمات است که میخواهد قارهٔ بزرگی را تحت الشعاع افکار خویش قرار دهد و بیش از آنچه محیط در وی اثر کند خود در محیط تاثیر نماید، در تمام آثار او یك روح حقیقت و یك قلب سوزان مملو از عواطف و احساسات صلح وصلاح و وسعت مشرب و روح سعی و عمل و مبارزه در حیات که مسلك و مشرب پاك متصوفین بزرگ اسلامی است، دیده می شود-

اشعار اقبال دارای آن تعالیم اخلاقی عالی است که میتواند سر مشق زندگانی و نوید سعادت بشری قرار گیرد- اقبال علاوه برشهرت فوق العادهٔ که در خود مملکت پهناور هند دارد در سائر ممالك اروپا و شرق نیز بی نهایت مشهور است، دکتور نکلسن، مستشرق شهیر انگلیس و معلم ادبیات در دارالفنون اکسفورد انگلستان که یگانه متتبع و زنده کننده نام و آثار اقبال در عالم فرنگ است، میگوید: اقبال سر تا سر قارهٔ هند را مسخر نمود و در تصرف خویش نگاهداشت و او یگانه شاعر و پیشوائی است که مملکت پیر هند از افکار جوان او پیروی کرده است- از آثار دکتور اقبال تا آنجا که نگارنده اطلاع دارم آثار و کتب ذیل بطبع رسیده است و بعضی هنوز در تحت طبع است-

پیام مشرق (بزبان فارسی بجواب گوته شاعر شهیر آلمان) ناله یتیم (بزبان اردو) زبور عجم (بزبان فارسی) رموز بیخودی (فارسی) اسرار خودی (فارسی)- بانگ درا (اردو) جاوید نامه (بزبان فارسی بجواب دانتی شاعر ایطالیا که هنوز در تحت طبع است) از تاریخ تولد و مسقط الراس و سنین عمر و خطوط مسافرت و دوره های تحصیل و غیره

عوارض و خصوصیات حیات این شاعر شهیر چون دستم تهی است نتوانستم که بدقت درین باب چیزی بنویسم ناچار به این چیزها اکتفا رفت و وعدهٔ که دانشمند معظم و دوست محترمم آقای صلاح الدین خان سلجوقی داده اند امید قوی دارم که شرح حال مبسوط و کاملی از حضرتش بقلم توانا و مقتدر خویش در بمبئی نگاشته و ما در آتیه قریب درج صحایف مجلهٔ کابل نمائیم- اینك نمونهٔ از اشعار آبدار شان را از (اسرار خودی) نقل و اقتباس می کنیم-

اطاعت

خدمت و محنت شعار اشتر است
صبر و استقلال کار اشتر است
گام او در راه کم غوغاستی
کاروان را زورق صحراستی
نقش پایش قسمت هر بیشهٔ
کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ
مست زیر بار محمل میرود
پای کوبان سوی منزل میرود
سر خوش از کیفیت رفتار خویش
در سفر صابر تر از اسوار خویش
تو هم از بر فرائض سر متاب (۱)
برخوری از عنده حسن المآب
در اطاعت کوش ای غفلت شعار (۲)
میشود از جبر پیدا اختیار

☆☆☆

۱: تلمیح است به آیهٔ شریفهٔ قرآنی-
۲: اشاره است بطرف مسئله مشهور جبر و اختیار الهیات اسلامیه مقصدش اینکه حریت راست و اعلا از اطاعت مولی که پابندی بفرائض است بوجود می آید-

تا کس از فرمان پذیری کس شود
آتش ار باشد ز طغیان خس شود
هر که تسخیر مه و پروین کند
خویش را زنجیری آئین کند
باد را زندان گل خوشبو کند
قید بو را نافهٔ آهو کند
میزند اختر سوی منزل قدم
پیش آئینی سر تسلیم خم
سبزهٔ پروین نمو روئیده است
پائمال از ترک آن گردیده است
لاله پیهم سوختن قانون او
برجهد اندر رگ او خون او
قطره ها دریاست از آئین وصل
ذره ها صحراست از آئین وصل
باطن هر شئی ز آئینی قوی
تو چرا غافل ز این سامان روی
باز ای آزاد دستور قدیم
زینت پا کن همان زنجیر سیم
شکوه سنج سختی آئین مشو
از حدود مصطفی بیرون مرو

ضبط نفس:

نفس تو مثل شتر خود پرور است
خود پرست و خود سر و خودسر است
مرد شو آور زمام او بکف
تا شوی گوهر اگر باشی خزف
هر که بر خود نیست فرمانش روان
می شود فرمان پذیر از دیگران
طرح تعمیر تو از گل ریختند
با محبت خوف را آمیختند
خوف دنیا خوف عقبی خوف جان

خوف آلام زمین و آسمان
حب مال و دولت و حب وطن
حب خویش و اقربا و حب زن
امتزاج ما و طین تن پرور است
کشتهٔ فحشا هلاک منکر است
تا عصای لا اله داری بدست
هر طلسم خوف را خواهی شکست
هر که حق باشد چو جان اندر تنش
خم نگردد پیش باطل گردنش
خوف را در سینهٔ او راه نیست
خاطرش مرعوب غیر الله نیست
هر که در اقلیم لا آباد شد
فارغ از بند زن و اولاد شد
می کند از ما سوی قطع نظر
می نهد ساطور بر حلق پسر(۱)
با یکی مثل هجوم لشکر است
جان بچشم او ز باد ارزان تر است
لا اله باشد صدف، گوهر نماز
قلب مسلم را حج اصغر نماز
در کف مسلم مثال خنجر است
قاتل فحشا و بغی و منکر است(۲)
روزه برجوع و عطش شب خون زند
خیبر تن پروری را بشکند
مومنان را فطرت افروز است حج
هجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتی سرمایه جمعیتی
ربط اوراق کتاب ملتی

☆☆☆

۱: اشاره است بطرف قربانی حضرت ابراهیم خلیل الله۔

۲: اشاره بطرف آیهٔ شریفه ان الصلوة تنهی عن الفحشاء۔

حب دولت را فنا سازد ز کوۃ
ہم مساوات آشنا سازد ز کوۃ
دل ز حتی تنفقوا محکم کند
زر فزاید الفت زر کم کند
این ہمہ اسباب استحکام تست
پختہ و محکم اگر اسلام تست
اہل قوت شو ز ورد یا قوی
تا سوار اشتر خاکی شوی

نیابت الٰہی

گر شتربانی جہانبانی کنی
زیب سر تاج سلیمانی کنی
تا جہان باشد جہان آرا شوی
تاجدار ملک لایبلی شوی(۱)
نائب حق در جہان بودن خوش است
بر عناصر حکمران بودن خوش است
نائب حق ہمچو جان عالم است
ہستی او ظل اسم اعظم است
از رموز جزو و کل آگاہ بود
در جہان قائم بامر اللہ بود
خیمہ چون در وسعت عالم زند
این بساط کہنہ را برہم زند
فطرتش معمور و می خواہد نمود
عالمی دیگر بیارد در وجود
صد جہان مثل جہان جزو و کل
روید از کشت خیال او چو گل
پختہ سازد فطرت ہر خام را
از حرم بیرون کند اصنام را
نغمہ را تار دل از مضراب او

☆☆☆

۱: یعنی مملکتی کہ از دست برد زمان محفوظ و مصئون است۔

بهر حق بیداری او خواب او
شب را آموزد آهنگ شباب
می دهد هر چیز را رنگ شباب
نوع انسان را بشیر و هم نذیر
هم سپاهی هم سپه گر هم امیر
مدعای علم الاسماستی
سر سبحان الذی اسراستی
از عصا دست سفیدش محکم است
قدرت کامل بعلمش توام است
چون عنان گیرد بدست آن شهسوار
تیز تر گردد سمند روزگار
خشک سازد هیبت او نیل را
میبرد از مصر اسرائیل را
از قم او خیزد اندر گور تن
مرده جانها چون صنوبر در چمن
ذات او توجیه ذات عالم است
از جلال او نجات عالم است
ذره خورشید آشنا از سایه اش
قیمت هستی گران از مایه اش
زندگی بخشد ز اعجاز عمل
می کند تجدید انداز عمل
جلوهٔ خیزد ز نقش پای او
صد کلیم آوارهٔ سینای او
زندگی را می کند تفسیر نو
می دهد این خواب را تعبیر نو
هستی مکنون او راز حیات
نغمهٔ نشیندهٔ ساز حیات
طبع مضمون بند فطرت خون شود
تا دو بیت ذات او موزون شود
مشت خاک ما سر گردون رسید

زین غبار آن شهسوار آید پدید
خفته در خاکستر امروز ما
شعلهٔ فردای عالم سوز ما
غنچهٔ ما گلستان در دامن است
چشم ما از صبح فردا روشن است

مشاهیر

بقلم شهزاده احمد علی خان درانی مدیر انجمن ادبی
از مجله کابل سال دوم شماره اول سرطان ۱۳۱۱ ه ش/ ۲۲ جون ۱۹۳۲ء ص ۱۲ تا ۲۰

﴿علامه اقبال﴾

ملتی که می خواهد از هبوط پستی و نکبت نجات یافته، شان و عظمت خود را در انظار عالم و خاطر جهانیان روشن نماید، نخستین یك گونه تموج پستی و ذلت را در خود احساس می کند و یکی از افراد آن جامعهٔ بیدار شده کاروان ساکت و دماست را از اثر کلام و سوز نالهٔ خودبشاهراه صحیح سر گرم تلاش و جستجو میگرداند.

آنهمه طوفانات غنود و جمودیکه بر ملل اسلامیه طاری و مستولی شده اکنون همه کس حس کرده و در اکثر ممالك قائدین ملت بعقل رسا و فهم دراك قوم خود را پیش میبرند.

اقبال نیز یکی از این قائدین بشمار میرود که صدای پرسوز وی برای ملت و قومش کار صور اسرافیل را داده است.

در ۱۸۷۰ عیسوی، شهر سیالکوت (پنجاب) سرزمین مردم خیز هند را که مولد و منشای مسعود سعد سلمان، امیر خسرو، فیضی، غنی، واقف، غنیمت، بیدل، غالب و پرورش گاه بدر چاچ، عرفی، نظیری، صائب، ظهوری و کلیم و سلیم است، مژده ظهور اقبال داد.

نعره زد عشق که خونین جگری پیدا شد
حسن لرزید که صاحب نظری پیدا شد
فطرت آشفت که از خاك جهان مجبور
خود گری، خود شکنی، خود نگری پیدا شد
«اقبال»

آبا و اجداد این نونهال هند از مسلمانان جدید کشمیر بوده اند، چنانکه خود در ضمن توصیف کشمیر میگوید:

سفرت گردم ای ساقیٔ ماه سیما
بیار از نیاکان ما یادگاری
ازان می فشان قطرهٔ بر کشمیری
که خاکسترش آفریند شراری

جای دیگر گفته:

مرا بنگر که در هندوستان دیگر نمی بینی
برهمن زادهٔ رمز آشنای روم و تبریز است

اقبال بعد از فراغت تعلیم مدرسه در گورنمنت کالج لاهور داخل شده، علاوه دیگر علوم انگلیسی تحصیلات فارسی را در سایهٔ عاطفت شمس العلما، مولوی سید میر حسن صاحب مرحوم که در نظم و نثر فارسی شهرت و فضیلت زیادی داشت، به پایان رسانید- چون از ایام صغارت طبع موزونی داشت، توجهات استاد یگانه فکر رسای این نونهال برومند و این شگوفهٔ نو رسیده را به زبان فارسی آبیاری نموده، شیوا بیانی را تقدیر وی گردانید- پروفیسر آرنلد که علاوه از فلسفهٔ جدید در ادبیات عرب هم ماهر بود، با تعلیم فلسفه و نکات حکمت آشنایش ساخت-

اقبال به اندك زمان شهرت بسیار پیدا نمود، مایهٔ شگفت اقرانش برآمد، در امتحان ایم، اے، از دارالفنون پنجاب کامیاب گردید، نخست در گورنمنت کالج لاهور بدرس دادن فلسفه پرداخت و سپس جهت اکتساب علوم عالیه در سنه ۱۹۰۵ عیسوی روانهٔ اروپا شد و بعد از گذشت سه سال از آلمان سند پی- ایچ- دی و خطاب دکتور را حاصل کرده بوطن عودت نمود-

اقبال از خرد سالی اشعار خوبی را در زبان هندوستانی میگفت، در مراحل اولیهٔ شاعری جمله رعنائی حسن و زیبائی عشق از کلامش پیداست، چون پروردهٔ آغوش یك خانوادهٔ تصوف است لذا کلامش را بچاشنی تصوف چنان زیبنده تر میسازد که چشم تعقل در امواج حیرت می غلطد، به انکشاف اسرار کائنات و کشف غوامض الهیات از عالم مرموز حکمت به آسانی عبور و مرور نموده، ژولیدگی های لاینحل مظاهر حقیقی را به تخیلات فلك پیمای خود صورت سهل تری می بخشد- فطرت و مظاهر قدرت را مثلاً لب ساحل، دل صحرا، روانی آب، شام گاهان، نمود سبزه، هجوم گل، عظمت کوهسار، سکوت دشت، هجر قیر گون لیل، اشراقات سحر گاهی، درخشانی انجم، نمود ماه و سایر جزئیاتیکه نزد ما در اطراف شان چیزی گفتن در خور اعتنا نیست چنین رسم میکند که خواننده را استعجابی دست میدهد- استعارات شیرین، تشبیهات بکر و محاورات دلکش کلامش را یك سلسلهٔ از در آبدار میسازد- در

نشاط باغ کشمیر مینویسد:

خوشا روزگاری خوشا نوبهاری
نجوم پرن رست از مرغزاری
زمین از بهاران چو بال تذروی
ز فواره الماس بر آبشاری
نه پیچد نگه جز که در لاله و گل
نه غلطد بوا جز که بر سبزه زاری
لب جوخود آرائی غنچه دیدی؟
چه زیبا نگاری چه آئینه داری
نواهای مرغ بلند آشیانی
در آمیخت با نغمهٔ جویباری
تو گوئی که یزدان بهشت برین را
نهاد است در دامن کوهساری

برای کرمك شب تاب میگوید:

یك ذرهٔ بی مایه متاع نفس اندوخت
شوق اینقدرش سوخت که پرانگی آبوخت
پهنای شب افروخت
وامانده شعاعی که گره خورد و شرر شد
از سوز حیات است که کارش همه زر شد
دارای نظر شد
پروانهٔ بیتاب که هر سو تگ و پو کرد
بر شمع چنان سوخت که خود را همه او کرد
ترك من و تو کرد
یا اختر کی ماه مبینی به کمینی
نزدیك تر آمد به تماشای زمینی
از چرخ برینی

در میادین حسن و عشق دشنه های جگر دوز را در زلفین غالیه بار پوشانیده، و در تموجات چین جبین صد صاعقه را غلطان نموده، هر شعر وی داستانیست از شجاعت اسلاف که صد هزار دستان سام را در بر گرفته است.

اقبال اگرچه در انصرام کلام جنبهٔ ثقالت را نمی آورد تاهم در بادی النظر از

نشیب و فراز تخیل و چین و شکن های پیرایهٔ فلسفه اش بی بردن دشوار تر مینماید زیرا که اختصاص و جامعیت کلام در هر نکته اش طوفان حقایق و معارف را برپا ساخته، بقول حضرت بیدل :

"معنی بلند من فهم تند می خواهد
سیر فکرم آسان نیست کوهم و کوتل دارم"

اقبال با مهره های فلسفه، تاریخ و الهیات و مهارتش را بر بساط سیاست چیده از یکسو درین عالم جهد و جهاد، درین عرصهٔ کون و فساد، درین فراخنای تنازع للبقا و درین میدان تگ و تاز با شاطران سیاسی و شیوا بیانان همعصر و فیلسوفان باریك بین دست و گریبان است و از جانب دیگر ممکنات حیات را در اخلاق الله دیده بملت راه راست اسلام را بدایت میکند.

اقبال اضمحلال و سکون شاعری را که تنزل او حکم تنزل اقوام و امم را دارد،در شکسته کاروان ملت را مثل "قیس اعثی" (۱) به کار زار علم و عمل و گیرو دار جد و جهد پیش میراند :

بیا که غلغله در شهر دلبران فگنیم
جنون زنده دلان هرزه گرد صحرا نیست
مرید همت آن رهروم که پا نگذاشت
بجادهٔ که در و کوه و دشت و دریا نیست

اقبال نه مثل بعضی جادو نفسان سحر بیان که ملت شانرا از تاثیر کلام خود سست و مبهوت ساخته تك عالم حیات و یك جهان زنده را که عبارت از شور و شغب و زد و خورد است بموت مطلق سکون و حیرت خانهٔ جنون بادل شکستگی و مظلومیت جو گیانه آشنا ساخته اند، بود بل میخواهد هم آن اثراتی را که تعلیم مسلك قناعت و توکل شعرای متصوفین شرق و قادر الکلامان جادو رقم و سحرطرازان رنگین بیان به تخیلات ناممکن الحصول خود ملت و قوم را در ورطهٔ نکبت و فلاکت برده اند، بر کشیده بجادهٔ محرك اعتلا رهنمونی کند. از همینجاست که گرمی سخنش در محافل خوابیده کشاکش سعی و عمل و در عروق منجمد اقوام تموج حیات و شور اضطرار

☆☆☆

۱: شاعر نابینای عرب که شعر حماسی وی در عرصهٔ جدال و قتال آتش شجاعت را در صفوف لشکریان مش تعل میکرد.

راجریان داده در مصاف زنده گی با قوت ارادی مستنیر میسازد، چنانچه همین عقیدهٔ خود را یکجا در انگلیسی هم اظهار مینماید:

"جمله انجام جدوجهد آدم تنها حیات است و بس، و تمام علوم و فنون تحت حصول همین مقصد آمده، از ینرو اندازهٔ منفعت هر علم و فن از قوت حیات آفرینش وی کرده میشود، مثلاً اعلی ترین فن همانست که قوت ارادی جبلی را بما تولید کند، و ما را در کار زار حیات و مصاف زندگی برای "مقابله" طاقت مردانگی ابذال نماید، جمله اثرات خواب آور که از "حقیقت" تعلیم گریز بدهند فی نفسه یك پیغام انحطاط و ممات است، ادبیات از "نقوش عالم افیون" خورده باید مبرا باشد، اصوال "العلم للعلم" ایجاد زمانه تنزل است که در مقصد ما را از جذبهٔ عمل و ذوق حیات محروم میسازد"

(مقتبس مقالهٔ اقبال از "نیو ایرا")

داستانهای غم و الم که از رشحات خامهٔ عنبر شمامه اش رقم گرفته سخن آفرینی را بسحر بیانی مبدل میگردانید، هر باب و عنوانش تفسیریست از آیات کارنامه های اسلاف و هر شعر وی داغیست از محبت قومی که ازو قطرات خونین تر اوش یافته صفحات تاریخ را یك حدیقهٔ رنگین و یك مینو سواد نوبهار میسازد.

اقبال عموماً در معارف حسن و عشق مذاق فلسفه را با چاشنی تصوف بهم آمیخته، کاروان خود را با قافله سالار رومی در کنار رکن آباد و منزلی گلگشت میدهد، در علو تفکر و نزاکت تخیل کلیم و بیدل را بیاد می آورد، در حسن تخاطب بابل شیراز را زنده میسازد، در مثالیه غنی را از کشمیر و صائب را از اصفهان بر می انگیزد و پیمانهٔ تعزل را مثل خواجه حافظ و نظیری سرشار مینماید و علاوه از محاسن شعری در فلسفه وتاریخ حیات اقوام و امم و جمله نکات حکمت و الهیات که موجب ترقی نوع بشر است با علوم دینیهٔ اسلامیه معلوماتی وسیع و جهان شمولی دارد، مطالعات کتب اروپائی حضرتش را منور جذبات و حسیات نموده، چون در اطراف محاسن اصناف کلام او صاحب قلمان شرق و غرب تصانیف زیادی نوشته اند و نیز نمونه های اشعار فلسفی و تصوف، طرز ادا، نزاکت زبان و سلاست بیان و علو تخیل او چیزی نوشتن از قدرت خامه هم بیرون می بینیم. لذا شمهٔ از ان احساس و تعلیمی را که او در یك جامعه تولید نموده بر پیشگاه ناظرین معارف پرور اهدا مینمائیم.

اقبال ملت را به نیش های قلمی خود از نواقص نفاق و بی مروتی که مایهٔ نکبت و ادبار است آگاه ساخته ابواب پند و نصایح را گاه از زبان طبیعت و گاه از زبان طیور و گاه از زبان اجرام فلکی باز مینماید، چنانچه حالت نکبت وفلاکت یك جهان ساکن و صامت را از زبان مهٔ گیتی فروز بتشبیهات دهشتناکی پیرایهٔ ذیل رسم میکند.

شوره بوم از نیش گزدم خار خار
مور او اژدر گز و عقرب شکار
صرصر او آتش دوزخ نژاد
زورق ابلیس را باد مراد
آتشی اندر هوا غلطیدهٔ
شعلهٔ در شعلهٔ پیچیدهٔ
آتشی از دود پیچان تلخ پوش
آتشی تندر غو و دریا خروش
در کنارش مارها اندر ستیز
مارها با کفچه های زهر ریز
شعله اش گیرنده چون کلب عقور
هولناك و زنده سوز و مرده نور
ای خدا چشمم کبود و کور به
ای خدا این خاکدان بی نور به

اقبال در اول نظر انحطاط عالم اسلام را حس کرد، پستی ملت، زبونی قوم، مصائب امت، زوال مفاخر اسلامی و سکوت قائدین طلسم خاموشی اش را درهم شکست، طبع خدا داد وی آه های سینه سوز و ناله های جانکاهش را با حسن فصاحت و شور بلاغت بر بسته، نخست بزبان هند باز به آهنگ فارس بمشرق رسانید.

عشق با مال خرد گشت و جهان دیگر شد
بود آیا که مرا رخصت آهی بخشد

در حقیقت اقبال جذبات زخم خورده را از اعماق دل بر فراز سخن بر آورده، تا ناله های بیتابی که در جگر و داستان غم آلودی که در نظر دارد، وانمود. تمام عالم اسلام را از نتائج نواقص امتیاز ملت و وطن یعنی قیود ملی و نهایت مکانی آگاه نماید و سمند تخیل ایشانرا بتازیانه های عبرت از حدود جغرافیائی و رنگ و بو بتوحید مطلق و ذوق طلب رهسپار جادهٔ رفعت و منازل ارتقا و اعتلا بگرداند. بنابرین خواهش دارد که افراد واقوام پریشان در سلك واحد منسلك گردیده برای تمام عالم اسلام یك قلب مشترك پدیدار آید:

قلب ما از هند و روم و شام نیست
مرز بوم او بجز اسلام نیست

تنها پیروی ام الکتاب دیده میگوید:

گر تو میخواهی مسلمان زیستن
نیست ممکن جز بقرآن زیستن
دل به سلمی عرب باید سپرد
تا دمد صبح حجاز از شام کرد
اندکی از گرمی صحرا بخور
بادهٔ دیرینه از خرما بخور

اقبال هر جا ملت را از بی راهیها آگاه و هوشیار میگرداند:

ترسم که تو میرانی زورق بسراب اندر
زادی بحجاب اندر، میری بحجاب اندر
چون سرمهٔ رازی را از دیده فرو شستم
تقدیر امم دیدم پنهان بکتاب اندر
بر کشت و خیابان پیچ، بر کوه و بیابان پیچ
برقی که بخود پیچد میرد بسحاب اندر
بی درد جهانگیری آن قرب میسر نیست
گلشن بگریبان کش ای بو بگلاب اندر

اقبال از خدا همین آرزو دارد تا کلامش را چنان سوز و تاثیری مرحمت کند که ملت مسحور را بیدار ساخته در طلب جستجو سر گرم عمل بیابد و باغ خزان رسیدهٔ اسلام دوبارهٔ خرم و شاداب گردد:

ای که ز من فزودهٔ گرمی آه و ناله را
زنده کن از صدای من خاك هزار ساله را
غنچهٔ دل گرفته را از نفسم گره کشای
تازه کن از نسیم من داغ درون لاله را

☆☆☆

اشك چکیده ام ببین هم بنگاه خود نگر
ریز به نیستان من برق و شرار اینچنین

اقبال از عالم اسلام نا امید نیست بل امیدوار است از خاکستر گرم یك اخگر کوچك تری را عالمتاب بیند و چشمانش در ظلمات الیل بر ناصیة السما دوخته تا ضیای اختر اقبال مسلمانان بفیوض تعلیمات قدس ردای ظلماتی شب ادبار را ته نموده سر از اشراقات عالم نورانی با جمال منور و درخشان بر آورد و عالم انسانیت را از پنجهٔ معضیت بار ظلوم و بدبختی و چنگال نکبت پاش سیاه مستی برباید:

بخوان از بر صداقت را عدالت را شجاعت را
که عالم باز می گیرد ز تو کار امامت را(۱)

جمله تعلیمات اقبال مملو از آرزوهاست و نا امیدی را هر جا ممانعت میکند:

در طلب کوش و مده دامن امید ز دست
دولتی هست که یابی سر راهی گاهی

☆☆☆

مسلم استی سینه را از آرزو آباد دار
هر زمان پیش نظر لا یخلف المیعاد دار

☆☆☆

ز قید و صید نهنگان حکایتی آور
مگو که زورق ما روشناس دریا نیست

اقبال هر جا درس خودی میدهد تا قوم بدون امدادو اعانت غیری به نیروی سر پنجهٔ محنت در حصول ترقی ممکنات خارجی خود کوشان گردیده بی نیازانه بمیدان اقبال پا گذارد چنانچه میگوید:

"بمنزلی رسد آن ملتی که خود نگر است"
"ز خاک خویش طلب آتشی که پیدا نیست
تجلی دگری درخور تماشا نیست"
مرید پیر خرابات خود بین شو
نگاه او ز عقاب گرسنه تیز تر است
ای زاهد ظاهر بین گیرم که خودی فانیست
لیکن تو نمی بینی دریا بحباب اندر
من فقیر بی نیازم مشربم اینست و بس
مومیائی خواستن نتوان، شکستن میتوان
مثل آئینه مشو محو جمال دگران
از دل و دیده فرو شوی خیال دگران
آتش از نالهٔ مرغان حرم گیر و بسوز
آشیانی که نهادی به نهال دگران

☆☆☆

۱: ترجمه از "طلوع اسلام"

تذکرهٔ جمیل جاوید نامه که تازه ترین تصنیف و آخرین اثر علامه اقبال است در نظر داشتیم تحت عنوان تقریظ و انتقاد بیاوریم ولی نظر بلزوم تذکر آن درین مقاله بی مناسبت نخواهد بود اگر یك نگاه سرسری بآن معطوف شده در قید نگارش بیاید :

جاوید نامه

چون چنین نوشتن باید از تنگنای قلم بفراخنای قرطاس بمعرض ظهور آید، بعضی مغربیان نابلد اشهب بد لگام خود را در بازیگاه خیال همعنان مشرقیان ندیده حسب تقاضای طبیعت خویش بر مذاهب و ملل تاخت می آورند تا دل شان از حرص پر گفتن و افسانه تراشیدن سبکبار گردد، اما همینجاست که دانتی، شاعر مشهور و افسانه نگار ایطالیائی زمینه های افسانهٔ خود را از نوشته های دورهٔ اسلامی اعراب یعنی از تصانیف شیخ اکبر محی الدین ابن عربی، ابوالعلای معری و از خود کلام الله شریف سرقت نموده باشاعر نابینای یونانی هومر، در تخیلات بهشت و طبقات دوزخ فرو رفته است و این سیر جنت و جهنم خود را "دیوائن کامیدی" نام نهاد- این شاعر بی باك با رهنمائی رهبر نابینائی خود بر اهانت بانی اسلامی هم لب کشوده است، قلم غیرت رقم و کلك ناموس شعار حضرت علامه اقبال در پاسخ وی "جاوید نامه" را نوشته بشیوا بیانان و سخن سنجان حقیقت جو کذب دانتی و حقانیت اسلام را نشان داده و در ضمن فریضهٔ انسانیت را ادا نموده است- علامهٔ موصوف درین کتاب خود بر هیچ مذهب و بانی آن نتاخته بلکه از زبان خداوندان باطل اقوام و ارباب انواع قدیم و پیغمبران و پیشوایان ملل تاریخ منور صداقت اندود اسلام وتقدس و برگزیدگی حضرت خیر البشر را بصورتی پیش میکند که خود بخود عالم بشریت تمیز زشت و زیبا را کرده و بیگانه مصدق حقانیت اسلام واقع میگردد-

اقبال در اینجا نیز از فریضهٔ عادی خویش غافل نمانده تازیانه های عبرت را برمفارق بعضی خوابید گان ملت خود می نوازد-

اقبال در تخیل فلك پیمائی خود سیر نه افلاك را میکند، درین سیر بی انتهائی او رهبر و راهنمایش دانندهٔ اسرار حقیقت و بینندهٔ غوامض معرفت حضرت مولانا جلال الدین رومی بلخی است که در حقیقت شایان رهبری یك عالم تماشائیان روزگار شده میتواند، اقبال درین سیر و گردش نه افلاك خود قائدین عموم طبقات و مشاهیر تاریخی امم را می بیند که هر یك برای سرزمین خود پیامی و سلامی میرساند و درین صورت ابواب پند و نصائح را بروی ملت خود بطریق نو و مبتکری میکشاید، اقبال نام خود را درین اثر "زنده رود" میگوید، و بساجا های افلاك را از دل خود نام مینهد، مثلا در قمر یك وادی را "یرغمید" یك بزرگ هندی را "جهان دوست" که ترجمهٔ و شوامترا

است، میگوید۔ دگر جاها را "طاسین محمد" و "طاسین گوتم" و "طاسین زر دشت" وغیرہ، می نامد۔ عناوین را نیز به پیرایۂ غریبی آوردہ مثلا "نوحۂ ابوجہل در حرم کعبہ" وغیرہ۔ خلاصہ جملۂ عالم اسلام و بعضی ملل غربی کہ اقبال را شناختہ اند خدمات بیش بہای او را بدیدۂ تقدیر و تحسین می بینند۔ ما، در خاتمہ مقال خود را بہ آخرین غزل اقبال کہ "پیام اقبال بہ ملت کہسار" است و درین تازہ گی مستقیماً با قطعۂ تصویر او شان برسم "یادگار" بہ انجمن ادبی ما اهدا گردیدہ است بپایان میرسانیم۔

افغان و ایران

از مجلہ کابل سال دوم شمارہ ۳

اول سنبلہ ۱۳۱۱ ہ ش/ ۲۳ اگست ۱۹۳۲ ء

ص ۱۷ ۵

آنچہ بر تقدیر مشرق قادر است
عزم و حزم پہلوی و نادر است
پہلوی آن وارث تخت قباد
تاجدار او عقدۂ ایران کشاد
نادر آن سرمایۂ درانیان
آن نظام ملت افغانیان
از غم دین و وطن زار و زبون
لشکرش از کوهسار آمد برون
هم سپاهی هم سپه گر هم امیر
با عدو فولاد و با یاران حریر
من فدای آنکه خود را دیده است
عصر حاضر را نکو سنجیده است
غربیان را شیوه های ساحری است
تکیه جز بر خویش کردن کافری است

از علامہ داکتر اقبال

☆☆☆

۱: یہ اشعار جاوید نامہ آن سوئے افلاک میں ابدالی کے ختمی عنوان سے شائع ہوئے ہیں

۵ کلیات اقبال شیخ غلام علی اینڈ سنز اشاعت پنجم ۱۹۸۵ء، ص ۷۶۸۔ ۵

تنزل و انحطاط اسلام

بقلم محمد سکندر خان معلم دارالمعلمین

حواله- از مجله کابل سال دوم شماره هفتم

اول جدی ۱۳۱۱ / ۲۲ دسمبر ۱۹۳۲ء

ص ۹ تا ۳۲

ص ۱۵ تا ۳۱ نهیں ملے

درگذشته مجله کابل موضوع مسابقه انجمن ادبی را متذکر شده ضمناً دو قصیدهٔ نمره شده و جایزه انجمن را حاصل کرده بودند- آنها را بملاحظه قارئین محترم مجله میکنم و ضمناً وعده کرده بودیم که از مقالات نثر آنهائیکه جایزه را برده اند نیز خواهیم رسانید-

از جمله مسابقین نثر در موضوع انحطاط اسلام که جایزه اول را جناب محمد سکندر خان دارالمعلمین کابل و جایزه ثانی را آقای رجب علی خان متعلم مکتب حبیبیه کابل بردند، حاصل موضوع نگارش هر دو نفرشان هم تقریباً نزدیك است صرف ما حسب وعده عیناً درین صفحات بملاحظه قارئین محترم خود میرسانیم :

با عظمت و اقتدار اسلامی که در هنگام وحشت و جهالت ملل متمدنه کنونی و طبعی را در عرصهٔ دنیا احراز نموده واسطه هدایت و مدنیت اقوام مختلفهٔ عالم اثر بعضی بی اعتنائی های پیروان این دین مقدس در عرصهٔ چند قرن دور افتاده هزاران منزل از شاهراه ترقی دور و بورطهٔ انحطاط و تنزل گرفتار علل عمده و اسباب مهمه که این ملت مترقی و متمدن را بانحلال حالیه تصادف است : تبدیل نظام حکومت از طرز شورائی بطرز غیر شورائی، ترك امر بالمعروف و نهی عن المنکر، نفاق، عدم پابندی و بعضی شرایط بوده است که هر یك در اوراق آتیه تذکار میشود- از یك زمان و بارها این مسئله مطرح بحث واقع گردیده-

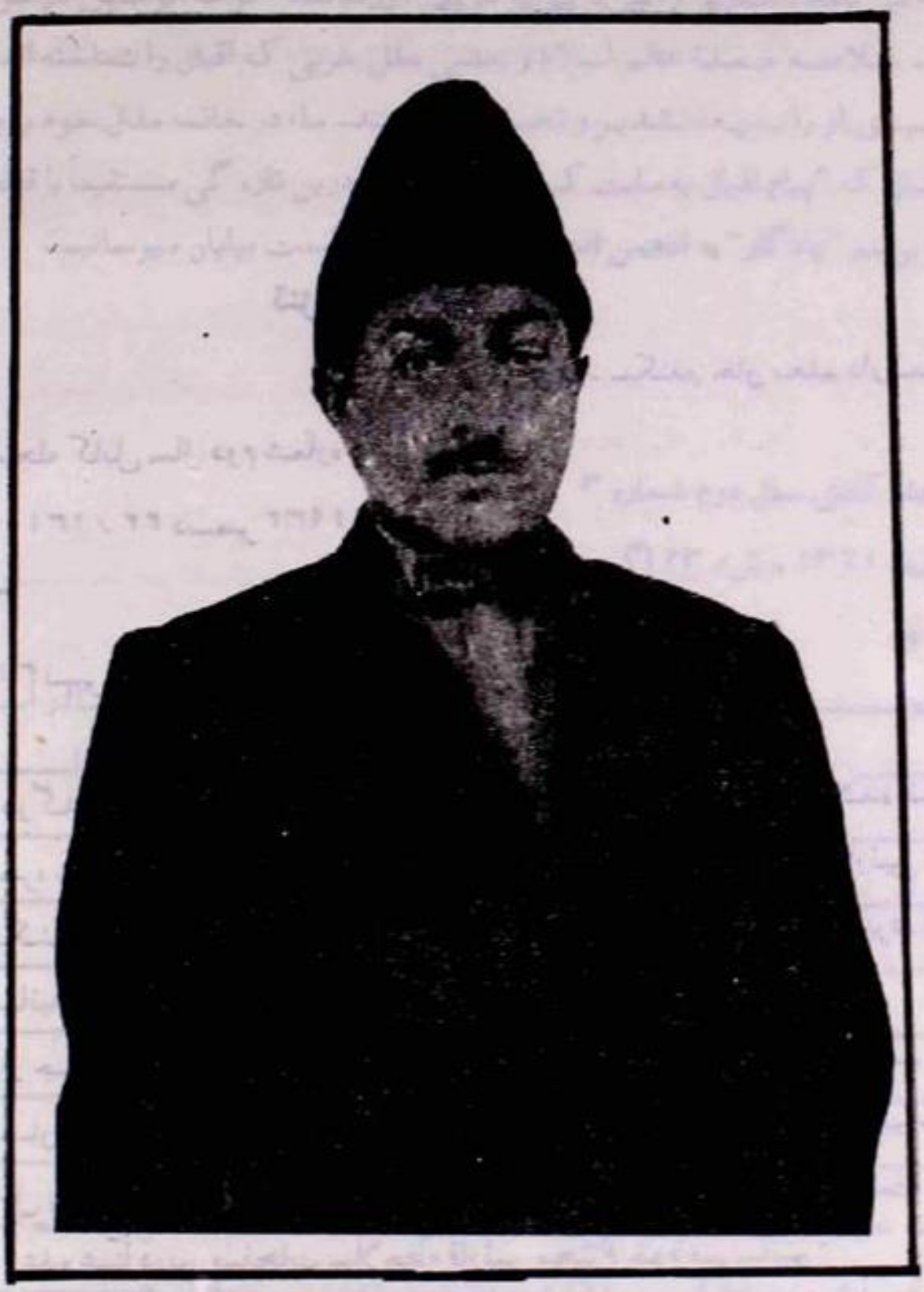

محمد سکندر خان معلم مکتب دارالمعلمین، صاحب جائزہ نمرہ (۱)

این تنزل چیست ؟ بکدام وسائل ممکن است حسنات گم شده را به عوض سیئات موجوده اسلامیان رجعت داد؟ علمای اجتماعی از نیم قرن باین سمت مصروف جدوجهد اند اسباب و علل حقیقی این تنزل اسلامیان را در یافته باصلاح آن پردازند، ادبا و فضلا افکار و خیالات خود را درین موضوع بطریقه های مختلفه برشته تحریر در آورده اند، بعضی از آنها میگویند که مسلمانان از صنعت، حرفت و تجارت بی بهره و رو گردان بوده و در نتیجه گرفتارمصائب گوناگون شده اند۔ ازین رو لازم است توجه خود را

جانب صنعت و تجارت منعطف نمایند برخی را عقیده بر آن است که محمدیان در تحصیل خط و سواد و اکتساب علوم گوناگون کوتاهی کرده در مسابقهٔ علمی از اقوام همسایه عقب مانده اند و اهمیت وعظمت خود را از دست داده اند لذا حتمی است که در ترویج علم و فضل کوشان باشند۔ گروهی برین است که اسلامیان گرفتار عادات مذمومهٔ اسراف اند باید کفایت شعاری و اقتصاد را بیاموزند۔

اگرچه عنوانهای فوق منتها درجه مستحسن و قابل تمجید است اما اگر به نظر غور دیده شود علل و اسبابی را که متذکر شدیم از اصل حقیقت بعید افتاده است۔

اسلام بجهانیان بهترین ضابطه و قانون تمدن و حیات را تقدیم نموده است۔ متاسفانه پیروان این قانون تمدن را ترک گفته بجایش ملت های غیر آنرا اخذ کرده اند، حالانکه تمدن اصل آرزوها و منتهائی ترقی است چه انسان از تعلیمات عامهٔ اسلام براه هدایت از نورش اقتباس و از هدایتش فلاح و منزل مقصود را در می یابد، اسلام و احکام در تاریخ حیات انسانی بهترین دستور العمل حیات است ولی مسلمانان چون اصول اسلام که اصل و اساس عزت، شرافت و عظمت شان بود منصرف شده وچیزهائی را که اسلام ازان منزه و بیزار است جزو تعلیمات اسلامی قرار داده در صفوف اتحاد ومودت، نفاق را راه دادند در بلای درمان ناپذیر شقاق و نفاق مبتلا گشته در نتیجه مدنیت را عقیم و ضعیف ساختند۔

خداوند عالم تعالی شانه' جهت تشکیل حکومت و نظام سلطنت بعضی شروط را در قرآن فرموده است : قومیکه بر همان شرائط عامل گردیده پابندی داشته باشند۔ حتماً عظمای سلطنت و سعادت فائز و سرافراز خواهند شد بر عکس سیئآت اگردر جمعیتی حکمران شده و بکثرت شیوع یابد از نعمت بزرگ محروم و در قعر مذلت و فلاکت و ادبار خواهد افتاد۔

باید دانست که تعلیمات و اصول قرآنی تا هنوز هیچگاه غلط و غیر صحیح ثابت نشده در صحبت قول و آیات قرآنی بسی شواهد و ثبوتها وجود دارد۔ لهذا الزام است که من حیث القوم حالت موجودهٔ خود را بر مضامین و احکام قرآنی تحقیق و تفتیش نمایند که آیا مسلمانان بحیث عمومی مطابق فرامین هستند یا تغیریافته با تعلیمات قرآنی مناسبتی ندارند۔ قرآن شریف مسلمانان راسخ العقیده را بمژدهٔ سلطنت و حکومت مفتخر گردانیده است صحابه کرام رضوان اجمعین که مسلمانان ثابت قدم و اعمال شان موافق محك قرآنی بوده حکومت را در عالم دارا بودند، بعد از صحابه کرام هر قدر که مسلمین از تعلیمات غفلت نمودند بهمان اندازه در حکومت و ترقی دنیوی شان ضعف پدید آمده است و اقبال شان زوال پذیر گردید و ذلت و ادبار درتجسس

مسلمانان بوده و استیلا یافت- تاریخ سیزده و نیم صد سال برین مقال شاهد است که اسلامیان هنگامیکه برخلاف اوامر اسلامی اقداماتی نموده اند بر ایشان ناکامی رسیده است- فیلسوف شهیر "جمال الدین افغانی" که نه صرف عالم متبحر بلکه از نابغه ای حساب میرفت در رسالهٔ رد نیچریت علت تنزل اسلام را ضعف عقاید قرار داده است- اظهار داشته: چون آداب و اخلاق و دیانت محمدیه از غالب نفوس مسلمانان نشده لهذا بهزار نوع کوشش بعد از سالهای دراز اراضی شامیه از دست ایشان گرفته، چنگیزیان را بشرف اسلام مشرف کردند و لیکن نتوانسته ضعف را بکلی زائل سازند و آن سلطه و قوهٔ خود را اعاده نمایند زیرا آن عقائد پسندیده بوده است- ارباب تاریخ ابتدای انحطاط مسلمانان را از محاربهٔ صلیب میگیرند- آغاز ضعف مسلمانان و تفرق آنها را از شروع آن تعلیمات فاسده ارائه بگیرند دکتر اقبال که ترجمان حقیقت است چنین مینویسد:

لا الـــــه گـــوئـــی بـــگـــو از روی جـــان
تـــا ز انـــدام تـــو آیـــد بـــوی جـــان
مهـــر و مـــاه گـــردد ز ســـوز لا الـــه
دیـــده ام ایـــن ســـوز را در کـــوه و کـــاه
ایـــن دو حـــرف لا الـــه گـــفتـــار نیســـت
لا الـــه جـــز تیـــغ بـــی زنهـــار نیســـت
بـــا پشیـــزی دیـــن و مـــلـــت را فـــروخـــت
هـــم متـــاع خـــانـــه و هـــم خـــانـــه ســـوخـــت
لا الـــه انـــدر نـــمـــازش بـــود و نیســـت
نـــالـــه هـــا انـــدر نیـــازیـــش بـــود و نیســـت
نـــور در صـــوم و صـــلـــوة او نـــمـــانـــد
جـــلـــوهٔ در کـــائـــنـــات او نـــمـــانـــد
آنـــکـــه بـــود الله او را ســـاز و بـــرگ
فتـــنـــه او حـــبّ جـــان و تـــرس مـــرگ
رفـــت از او آن مســـتـــی و ذوق و ســـرور
دیـــن او انـــدر کتـــاب و او بـــگـــور
هـــم جهـــاد و حـــج نـــمـــانـــد از واجبـــات
رفـــت جـــان از پیـــکـــر صـــوم و صـــلـــوة
روح چـــون رفـــت از صـــلـــوة و از صیـــام
فـــرد نـــا هـــمـــوار و مـــلـــت بـــی نـــظـــام

سینه ها از گرمی قرآن تهی
از چنین مردان چه امید بهی
از خودی مرد مسلمان در گذشت
ای خضر دستی که آب از سر گذشت

صاحب ذوقیکه طالب ادب و نظافت حقیقی باشد و تعلیمی جوید که بنده را در زندگانی و حیات آنجهانی بکار آید و از رذائل که در بعضی از شعب تمدن جدید برروی آمده صیانت نماید تا بعد از تعمق و تدقیق بروی روشن شود و بذوق سلیم در یابد زندگانی دنیا در راه یافت و پاك داشتن جوارح از خیانت راهی سلیم تر از طریق نیست و نفرین بر ان عقول و اذهانیکه اسلام را مانع تمدن و منافی ترقی شمرده یکبارگی طریق حق نموده در بادیهٔ ضلالت خود را پرتاب کنند. میتوان گفت بعضی از مسلمانان هم و عالمان بی عمل مسلمانی را زبان زد خاص و عام نموده منفور عالم نمودند در هیچ دین آن چنانکه در مسلمانی در باب ترك رذائل و نگهداشت جوارح از خیانت و کذب توصیه شده نخواهد بود.

اسلام به اتفاق و جهد و کوشش و رحم و دلسوزی و شفقت و اظهار حق و همدردی دلالت نموده، گمان نمی کنیم که دین و مسلك دیگری نموده باشد.

تصور نباید کرد که مسلمانی کسی را بترك دنیا و جهد و کوشش خوانده باشد بلکه "لا رهبانیة فی الاسلام" "لیس للانسان الا ماسعی" و "یاایها آمنو جاهد و ا الکفار و المنافقین" در باب مامور بودن ما بکوشش مجاهده برهان قطعی است و هیچگاه طلب از وجه مشروع مانع دین نیست.

مال را کز بهر دین باشی حمول
نعم مال صالح گفتش رسول

دین ما را به نگهبانی ثغور و غیرت و شهامت و حفظ وطن از تعرض اغیار و سلحشوری مامور فرموده:

مصلحت در دین ما جنگ و شکوه
مصلحت در دین عیسی غار کوه

و عجیب اینکه ما مسلمانان از بی علمی و وحشت از فوائد علمی و سیاسی کنار گیری کرده بغارها در آمدیم، میدان مبارزه و ننگ و ناموس را برای دیگران گذاشتم و اجانب از علم و هنر و شجاعت، عدل و استقامت هر چند قرآن مجید فریاد می کند * و لا تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل * امر می کند از رشوة و خیانت دور باشیم و * ان الله یامرکم بالعدل و الاحسان * را کسی نمیخواند و اگر میخواند در آن

تفکر نمیکند و به عمل نمی آورد:

هر چه هست از قامت ناساز بی اندام ماست
ورنه در آیات دین یك ذرهٔ اکراه نیست

رئیس الاحرار سید جمال الدین افغانی چنین اظهار دارند:

دین اسلام آن یگانه دین است که سرزنش پیروی کور کورانه را می نماید، و مطالبه برهان را در امور بمتدینین می دهد- در هر جا خطاب بعقل می کند و جمیع سعادات را نتائج خرد و بینش قرار میدهد و ضلالت را به بیعقلی و عدم بصیرت نسبت می دهد-

متفرقات

افغانستان از نقطهٔ نظر فضلای هندوستان

﴿از مجله کابل سال سوم شماره هفتم، اول جدی ۱۳۱۲ هـ ش/ ۲۲ دسمبر ۱۹۳۳ء از ص ۸۱ تا ۹۴﴾

مجلهٔ کابل به نمرهٔ (۳۰) در نظر داشت شرحی از مجاری مسافرت فضلای محترم هندی، جناب علامه داکتر سر محمد اقبال صاحب و جناب فاضل سر راس مسعود صاحب و جناب علامه سید سلیمان صاحب ندوی و باقی رفقای سفر شان نوشته و نظریات عالی واحساساتی را که این بزرگان عالم اسلام و فضلای محترم مملکت همجوار نسبت بافغانستان ما خالصانه اظهار میفرمایند از آن شرح داده و ضمناً بوسیلهٔ این مجله از جنابان شان تشکری نموده باشیم، ولی بدبختانه حادثهٔ شهادت اعلیحضرت غازی محمد نادر شاه فقید ما را تعزیه دار ساخته در نمرهٔ (۳۰) جز سطور ماتم و سوگواری موقعی نیافتیم تا دیگر موضوع را اشاعه نمائیم-

اینك این سطور مختصر را محض یاد آوری و تقدیر عواطف و احساسات پاك و بی آلایش آندوستان صمیمی و مهربان خود درینجا مسطور و ضمناً از بیانات فضلای محترم که در ضمن دعوت انجمن ادبي در هوتل کابل بمقابل نطق رئیس انجمن ما ایراد فرموده اند تذکری مینمائیم-

جناب علامه سر محمد اقبال، سر راس مسعود، سید سلیمان صاحب ندوی که هر کدام امروز مثل ستاره هاي درخشنده در محیط هند افاده و نور افشانی مینمایند هویت بلند و مقام ارجمند شان از بدیهات و توضیح است چه کمتر کسی در عالم شرق حتی در بعضی ممالك مغربی خواهد بود که باین اسامی گرامی آشنا نبوده و بمقام فضل و لیاقت آنها معرفتی نداشته باشد-

سر راس مسعود سید سلیمان ندوی علامہ محمد اقبال بہ تصویر پہلی بار مجلہ کابل میں ۴ سال سوم شمارہ ہفتم اول جدی ۱۳۱۲ ہ ش بمطابق ۲۲ دسمبر ۱۹۳۳ء ملحقہ بر ص ۸۱۔ ۳۹۹ ﴾ شائع ہوئی۔

یہ تصویر بعد میں مجلہ کابل ہی کے سال ۸ شمارہ ۳ جوزا ۱۳۱۷ ہ ش بمطابق مئی جون ۱۹۳۸ء میں بھی شائع ہوئی جو سالِ وفات اقبال کے مناسبت میں مقالات کے ساتھ شامل تھا۔ (رفیقی)

این فضلای محترم با دو نفر رفقای همسفر شان آقای هادی حسن خان معلم فارسی کالج علیگر و آقای مولویغلام رسول خان معلم سابقهٔ مکتب حبیبیه کابل درتاریخ (۲۹) برج میزان نسبت بدعوت وزارت جلیلهٔ معارف و ملاحظهٔ پروگرام دارالفنون افغانستان و ضمناً سیاحت کابل و زیارت فضلای مرحومهٔ غزنی و تشرف بحضور همایون اعلیحضرت شهریار شهید که آنرا از چند سال قبل آرزو داشتند، زحمات این مسافرت را بخود هموار کرده از طریق پشاور و جلال آباد وارد کابل و فضلا و معاریف کابل اعم از طبقات دولتی و ملتی که هر کدام غائبانه باین مهمانان محترم خود علاقه و محبت قلبی داشتند بحضور شان شتافته و از صحبت شان استفاده مینمودند۔

چند روزی که در کابل اقامت گزین بودند هر طبقه و هر صنف از اعاظم و فضلا باجاب شان علایق آمد و شد داشته و بدعوت های عصریه و شام و نهار از طرف بلدیهٔ کابل و دیگر مقامات محترمه مدعو می گردیدند۔ ضمناً انجمن ادبی کابل هم جناب شانرا بدعوت شام در هوتل کابل تکلیف داده و درآن شب که جمعی از محترمین و فضلای کابل حضور داشتند نخست جناب رئیس انجمن ادبي کابل خطابهٔ خیر مقدم را قرائت فرمودند: که ما به ترتیب سواد خطابه ها و ترجمهٔ نطق هاي فضلای محترم کشور هند را بنظر قارئین میرسانیم۔

سواد بیانیهٔ انجمن ادبی کابل

فضلای محترم!

اجازه بفرمائید که هیئت انجمن ادبی کابل بنام ادبا و اهل قلم افغانستان، احساسات مملو از محبت و صمیمیت خودها را بحضور تان عرض و از تشریف آوری جنابان شما اظهار شکریه کرده (خوش آمدید) و صفا آوردید، بگویند۔

کشور پهناور هند که همیشه مهد پرورش فضلای نام آور و ادبای بزرگ بوده، و در آغوش خود رجال معروف و سخنوران شهیری از قبیل بیدل همه دل، صائب اصفهانی، حکیم، سلیم، طالب آملی، فیضی فیاضی بالاخرة شبلی نعمانی و امروز صاحبان قریحهٔ بلندی همچه فیلسوف شهیر اجتماعی مثل اقبال سخنور و فرزندان بزرگی مثل سر راس مسعود و علامه سید سلیمان ندوی و پروفیسر معروف هادی حسن بعرصهٔ وجود آورده است: البته آن خاك بزرگ و مستعد گهوارهٔ علم و فضل مشرق بشمار بوده و ما خیلی آنرا باحترام مینگریم۔ ستاره های روشن افق هند کبیر همواره در فضای گیتی پرتو انداخته و برای عزت و سر بلندی مشرق و مشرقیان خدمات و مجهودات خیلی بزرگ و با قیمتی کرده است۔

پس ما اگر فضلای بزرگ فرزانهٔ آن کشور نامی امثال حضرات عالی شما را در خاک خود می بینیم- بدیهی ست خورسند و مسرور گردیده و به استعداد بلند مشرق افتخار مینمائیم-

مشرق: عظمت گذشتهٔ، مشرق متمدن قدیمه که مهد علم و تربیت جهان و منبع فضل و ادب آنروزه بود، و ذخایر با قیمتش تا هنوز بس ملل مترقیهٔ دنیای امروزه را ثروتمند و غنی گردانیده است ممکن بود شرق در اثر پس ماندگی های امروزه از خاطرها فراموش شود، ولی می بینیم قومیکه امروز از شرقیان برای احیای نام و شئون و افتخارات گذشتهٔ این سرزمین عزیز با نهایت جدیت و علاقه مندی خدمت میکند، فرزندان و نام آوران صحیح هند است-

دارالفنون بزرگ علیگره که امروز از بهترین مراجع تحصیل فضل و کمال اولاد شرقی شمرده میشود، نتیجهٔ همت و شاید فتوت و جوان مردی و شرق دوستی فاضل مغفور حضرت سید احمد کبیر یعنی یادگار برجستهٔ یکی از فرزندان نجیب کشور هند است- آثار و مؤلفات پر قیمت حضرت اقبال که هر کدام روح اخلاق، سعی، عمل، اسرار مهمهٔ اجتماعی و بالآخره عواطف نفیسهٔ شرق دوستی و اسلام پرستی را در اجساد افسردهٔ شرقیان میدمد همه نمونه های همت و مجاهدات اولاد کشور هند است-

هنگامیکه شاهان علم دوست و ادب پرور افغانستان یعنی غزنویان، غوریان ازین کهسار رخت سفر بربسته و علوم و ادبیات را در کشور ما یتیم گذاشتند، فقط ملت قابل و مستعد هند بود که باحیای آثار پر قیمت شعرا و فضلای آن سرزمین همت گذاشتند و آن جواهرات گران بها را تا امروز محفوظ نمودند- امروز می بینیم در مملکت شرق دوستداران شعرا و فضلای بلخ و غزنی و قیمت شناسان رجال معروفهٔ افغانستان و تازه کنندهٔ نام و آثار فضلا و بزرگان شرق و اسلام بیشتر ملت بزرگ و مردان حق شناس کشور هند است-

امروز که در اثر رحمت بیکرانهٔ حضرت باری، افغانستان ما از ورطه های خیلی خونین و هولناکی نجات یافته و زمام اداره آن بکف با کفایت فرزند علم دوست و ادب پرور این کشور یعنی اعلیحضرت محمد نادر شاه غازی و یگانه مجدد شرافت و شئون افغانستان قدیم رسیده و در سایهٔ مجاهدات این شهریار بزرگ میخواهد علم و ادب، حیات و شئون تاریخی خود را تجدید نماید: می بینیم همدردی و پذیرائی های خوبی بیشتر از طرف فضلای هند میشود یعنی احساس و ادراک نفیس ملت نجیب هند، مطالب سودمند عالم اسلام و شرق بیشتر اهمیت داده تقدیر مینماید-

هند و ایران و افغانستان که وطن ادبیات فارسی و سرزمین شعرای بزرگ و بلند قریحهٔ شرق اند البته قیمت رجال و فضلای همدیگر خود را خوبتر به نظر محبوبیت دیده و افتخار توامی در جهان دارند۔

بالآخره میگوئیم، فضلای محترم! کشور هند نه تنها بلکه عموم خاك شرق وطن معنوی شما است و آن آرزوها و سر بلندی که دارید و هدف مقصود شما خاك شرق است! شرقیان بالخاصه افغانستان ما موفقیت ها را در راه این آمال بزرگ تان یعنی عظمت سر زمین شرق از خدا تمنا می نماید، ضمناً میگوئیم گرچه کهسار افغانستان خالی از تجملات مغرب است، و این سر زمین برای مسرت پرتکلف مادی هنوز موقعی نیافته شاید خوشگذرانان ممالك خارجه مسافرت و سیاحت اینجا را نپسندند، ولی یقین داریم و صاحبان فضل و قریحه میدانند که این سر زمین وطن سلطان محمود غزنوی، مرز و بوم غوریان و ابدالیان مسقط الرأس ابن سینا بلخی، سنائی غزنوی، عنصری، عسجدی، دقیقی، فاریابی بالآخره سید جمال الدین افغانی است۔ البته میدانید کشور افغانستان مأمن ملتی است، افراد آن عموماً اسلامیت و شرقیت را دوستدار صمیمی بوده و محل حکمرانی پادشاه شریفی مثل اعلیحضرت محمد نادر شاه غازی و یگانه هوا خواه عزت و اعتلای عالم اسلام و شرق است، آخراً عرض میکنم این مجلسی که بافتخار شما ترتیب یافته نمونه ایست از ابراز عواطف و احساسات ادبا و فضلای ملت و حکومت افغانستان، و ما آرزو داریم حضرت محترم شما در کشور عزیز خود این هدیه را که مقصد از محبت و صمیمیت خالصانهٔ ماست نمایانده شده و بعموم برادران محترم هندی سلام و احترام دوستانهٔ ما را بر سانید و ازین علایق قلبی و معنوی ما که از سالها به نسبت ملت محترم هند در دل داریم بآنها تذکری بدهید۔

در خاتمه از قبول این زحمت که حضرات شما بما افتخار بخشیده و دعوت انجمن ما را پذیرفته اید خیلی ممنون و متشکر بوده سعادت و موفقیت شما و ملت بزرگ هند را از خدا تمنا مینمائیم۔ در آخر میگوئیم مترقی باد عالم شرق و مسعود باد عالم اسلام۔

☆

و بعد سواد منظومه خیر مقدم آنی را که جناب قاری عبدالله خان عضو انجمن انشاد فرموده بودند بحضور فضلای محترم از طرف جناب مدیر انجمن قرائت گردید۔

خیر مقدم

اثر طبع جناب قاری عبدالله خان

عزیزان ز هندوستان آمدند
در افغانستان مهمان آمدند
در آنان یکی دکتر اقبال هند
سخن پرور و واقف از حال هند
ادیب سخن گستر نکته سنج
که هر نکته اش بهتر آمد ز گنج
چمن گرد طرز رنگین اوست
شکر پارهٔ حرف شیرین اوست
کلامش چو اوج بلندی گرفت
سخن رتبهٔ ارجمندی گرفت
زند طعنه آهنگ او بر برق را
که خواهان بود نهضت شرق را
نوین شیوهٔ را به سبك کهن
در آمیخت از قدرت علم و فن
چو اندر سخن جادهٔ نو گزید
پیامی ز مشرق به مغرب رسید
سخن را در آمیخت چون با علوم
ازو زنده شد طرز مولای روم
چو فکرش پی فیلسوفی گرفت
طراز سخن طرز صوفی گرفت
نوایش هم آهنگ با نفخ صور

که افسردگان را در آورد بشور
چو بلبل بآهنگ کهسار ما
ز هند آمد این طوطی خوش نوا
دگر آنکه او نامور سید است
گزین نخبهٔ آل سرسید است
هنرمند سر راس مسعود نام
کزو مکتب هند دارد نظام
روان هنرمندی و جان علم
علیگر بود زود بستان علم
بعالم گر آن مکتب آوازه یافت
ز جهد وی این قدر و اندازه یافت
رئیس دبستان دران مرز و بوم
شناسای قابل بطرز علوم
سوم سیّد ما که از ندوه است
ز دانش به هندوستان قدوه است
ز فیض دمش تازه شد جان علم
دو اقلیم دانش سلیمان علم
چه کلکش بمعنی طرازنده شد
خیالات شبلی ازو زنده شد
چه در شاهراه حقایق شتافت
"معارف" ازو رونق تازه یافت
مضامین او جمله محکم بود
نگارش بکلمش مسلم بود
دگر مرد دانای هادی حسن
پروفیسری واقف از علم و فن
بانگلیسی و فرس عالم بود
زبان دری را معلم بود
ادیب سخن پرور فارسی
سخنهای او گوهر فارسی
بلغظ دری چون تکلم کند

ز شوقش شکر دست و پا گم کند
سخنهاش دلکش بیانش ملیح
جوانیرانیان لهجهٔ او فصیح
ز بهر سپاست درین بوم و بر
کشیدند از هند رخت سفر
ز ره این عزیزان رسیدند خوش
بکابل کنون آرمیدند خوش
ورود مشاهیر هندی نژاد
بود رابط افزای حب و داد
ازین آمدن دل چو گل گل شگفت
بصد خرمی خیر مقدم بگفت
غنیمت بود دیدن دوستان
چو در فصل گل جلوهٔ بوستان
مسلمان زهر جا بهم دوست به
چو با دام توام بیک پوست به
بهمسایه همسایه گر وارسد
برش بهرهٔ دین و دنیا رسد
دل صاف احباب خرم بود
چو در بین هم رشته محکم بود
خوش است ای عزیزان ز هم پرس و جوی
که آید مگر آب رفته به جوی

سپس آقای هادی حسن معلم فارسی کالج علیگر، بفارسی نطق مشحون از عواطف و احساسات صمیمانهٔ خود و رفقای محترم خود نسبت بافغانستان و اتحاد عالم اسلام و تقدیر زحمات و خدمات اعلیحضرت شهریار شهید ایراد و آرزو های آتیهٔ خود شان را نسبت بترقیات این کشور اسلامی بیان فرمود که بواسطهٔ نبودن نسخهٔ سواد آن شرح آن متاسفانه محروم مانده ایم، بعد جناب سر راس مسعود صاحب رئیس کالج علیگر و جناب علامه سید سلیمان صاحب ندوی و آخراً جناب علامه سر محمد اقبال صاحب هر کدام بنوبهٔ خود نطق های آتی را با نهایت فصاحت و گیرندگی به اردو ایراد فرمودند که ما عیناً ترجمه فارسی آنها را درینجا بنظر قارئین محترم میرسانیم:

ترجمه نطق جناب سر راس مسعود صاحب

آقایان محترم و میزبان مهربان: از کمال خلوص اظهار مسرت و تشکر می نمایم و از عهدهٔ شکرانهٔ این التفات و پذیرائی که در حق بنده مبذول فرمودید نمیتوانم بدر آیم- میخواهیم احساسات و جذبات قلبی مسلمانان هندوستان را به شماها برسانم از میان ما ها علامه سید سلیمان ندوی نمایندهٔ علمای کشور هند میباشند و دوست محترم من علامه اقبال نماینده آن طائفه است که عناصر قدیم و جدید را بهم آمیخته و یك معجون روح پرور ازان ترکیب نموده است- خود من نه از گروه علما میباشم و نه از فرقهٔ شعرا بلکه دورهٔ تعلیمات خودم را بیشتر در ممالك اروپا طی کرده ام ولی قلب من از عظمت و احترام این دو زمره سرشار و لبریز است- شما را یقین میدهم که مسلمانان هند یك محبت و علاقه مندی فوق العاده نسبت به شما دارند و آرزوی قلبی ما همین است که افغانستان عزیز را در حالت ترقی و تمدن و رفاه و آسایش و امینت کامل ببینیم از آنجا که افغانستان از نقطهٔ نظر جغرافیائی بین شرق و غرب واقع شده لهذا ما میل داریم که افغانستان بهترین نمونهٔ از تهذیب و اخلاق اسلامی بوده و در عین حال تمام عناصر مفید و زیبائی های غرب را باخود منظم و همراه داشته باشد، هر چند که از الطاف و عنایات شما خیلی متجسس و ممنونم اما شخصیت فوق العادهٔ این نابغه که خوشبختانه پادشاه کنونی شما میباشد چنان بر قلب من اثر کرده که از عهدهٔ وصف این عاجز بیرون است، هیچگاه ممکن نخواهد بود که بنده آن ساعاتی را فراموش کنم که خوشبختانه در خدمت اعلیحضرت اقدس همایونی برایمن دست داد- من یقین دارم هر مملکتی که مانند پادشاه ملت دوست شما پادشاه داشته باشد حتماً آن مملکت بمدارج ترقی و تعالی و تکامل خواهد رسید- اکنون فریضهٔ شما است که با تمام موجودیت خودها بهر وسیلهٔ که ممکن است در خدمت و اطاعت او آماده و مهیا بوده باشید و این را یقین بدانید که اگر یك نفر مانند این عاجز بتواند در امور عرفانی شما خدمتی بنماید، پس برای انجام همان خدمات بنده همه وقت حاضر و آماده خواهم بود، ولی این حرف را نگفته نگذرم که باید جوانان مملکت افغانستان عزت و احترام موسفیدان را همه وقت مدنظر داشته نگذارند که از اختلاف رای در وحدت ملی شان رخنه پیدا شود، تاریخ شهات میدهد که تمام خسارات مسلمانان نتیجهٔ نفاق و تفرقه در بین شان بوده است، پس از گذشته عبرت گرفته اکنون اتحاد و اتفاق را هدف آمال ملی و کمال مطلوب خود بسازید-

در خاتمه مجدداً از الطاف و پذیرائی صمیمانهٔ شما اظهار تشکر و امتنان می نمایم و هیچگاه عواطف صمیمانه شما را فراموش نخواهم کرد-

☆

ترجمه نطق علامه سید سلیمان ندوی، مؤسس و مدیرمجلهٔ معارف اعظم گر

برادران همدین و هموطن و عزیزان علم و فن ! امروز ما خیلی خوش بخت استیم که درین مجمع خود را با شما می بینیم۔

دعوت اعلیحضرت غازی چند نفر از خادمان علم و ادب را درینجا و باز اجتماع آنها با فضلا و علمای این مملکت عزیز درین انجمن ادبی، نزد من آغاز یك دورهٔ با شان و شوکت تاریخی میباشد۔

برادران گرامی ! هندوستان و افغانستان مملکت جداگانه نبوده بلکه یکیست، شاید پیش از یك و نیم یا دو صد سال نشده باشد که بین این دو مملکت تفرقهٔ حایل شده ولی این دو مملکت در عصر قدیم بودائی در یك رشته منسلك بودند چنانچه در مسلك شما یادگار های سنگی این اتحاد در زیر زمین ها بهر قدمی دستیاب می شود که موزه خانه شما نیز دارای آن اسناد سنگی میباشد۔

از آغاز دورهٔ اسلامی تنها شما بودید که بوسیلهٔ شما نه فقط دیانت و کیش بلکه علم و فن نیز در قلب هندوستان (سرایت نموده است)سلاطین غزنی و شاهان غوری درینجا می زیستند ولی دائره حکمرانی شان الی هندوستان ممتد بود کذا اهل بابر در هند می زیستند مگر دائره حکومت شان الی افغانستان بود۔ و این دو مملکت مثابهٔ دو دست درجسم واحد یك حکومت شاهنشاهی قرار یافته بود۔

امروز بعد از یك و نیم صد سال این وهلهٔ اولین است که این هر دو دست باز برای اتحاد سیاسی نی بلکه برای اتحاد علمی و ادبی و برای تشیید مودت باهم تماس صمیمانه می نمایند۔

برادران افغانی! بزرگان شما در هندوستان تنها حکمرانی جسمانی و مادی نکرده اند بلکه حکومت معنوی و ذهنی را نیز دارا بودند۔

زبان فارسی که از سالیان قدیم لسان ادبی و علمی هندوستان بوده و حال نیز میباشد این زبان فقط بوسیلهٔ شما بما رسیده است۔ از جمله علمای شما میر زاهد هروی که از هرات شما است، آثار و رسایل او از سه صد سال قبل در درس گاههای عربی هندوستان معیار دروس فلسفهٔ انتهائی ما میباشد۔

شعرای شهیر و بزرگ فارسی زبان که درین ملك پیدا شده اند همچنانکه از

لحاظ مولد نسبت بکدام شهری از شهرهای افغانستان دارند، همچنان از لحاظ مسکن یا مدفن منسوب بیکی از شهر های هندوستان میباشند.

چقدر شعرائی هستند که از غزنی، بلخ، بدخشان یا از دیگر شهرها و علاقه جات شما بودند و بنام لاهوری و دهلوی مشهور گردیدند، من تذکره لباب الالباب عوفی را مطالعه کرده ام و آنها طوری وانمود میدارند که این شعرا در یك رشتهٔ وحدت چنان منسلك بودند که از تاریخ نیز فیصلهٔ لاهوری و غزنوی بودن بمشکل تفکیك میشود.

این دو مملکت چنان رابطهٔ باهم داشتند که اگر فاضلی درینجا پیدا میشد یك قسمت عمر خود را درآنجا بسر میبرد و کسی که درآنجا پیدا میشد برای چندی درینجا استراحت مینمود. مثلا مسعود سعد سلمان که از شعرای دورهٔ دوم است، ایشان را هندی یا افغانستانی گفتن و تمیز کردن مشکل است.

من باغ های جلال آباد و کابل را دیدم. چشمه سارهای کوهی، انهار، فوراه ها، آبشار ها را تماشا کردم که در هر نقطه خاك این مملکت آشکارا میباشند و بمن یقین شد که اهل بابر در کشمیر و هندوستان که بآن کثرت باغها احداث کرده اند و با هر جا چشمه های مصنوعی ساخته اند آنهمه نقل از مناظر افغانستان بوده است.

باغ های امیر شهید در جلال آباد، باغ بابر در کابل باغ های پغمان و دیگر باغهای افغانستان با شالامار لاهور چقدر مشابهت طبیعی دارد.

و این ذوق مناظر طبیعی در آل تیمور فطری موجود بود که آن را در هند عملاً بروی کار آورده اند حتی که در دیوان عام و خاص نیز جوی های گنگ و جمن را ترتیب و گلکاری نموده اند.

برادران علم و فن! چیزی که در سابق شده آیا حالا باز نمیتواندبشود؟تذکار تفرقهٔ سیاسی و دوری و علیحدگی را بگذارید، این سرنوشت انقلابات عالم است یعنی گاهی چنین و گاهی چنان، و حالات سیاسی همواره تغیر پذیر و تعلقات آن در شرف شکستن و پیوند شدن است، ولی تعلقات علم و ادب دایمی و برقرار میباشد.

از شمشیر سلطان محمود غزنوی عرصهٔ گذشت که شکسته و اوراق فتوحات شان از قرن هاست که از هم متلاشی گردیده ولی قلم حکیم سنائی غزنوی تا حال باقی و موجود و شیرازهٔ اوراق فتوحات ادبی شان تا کنون مرتب و باقیست.

بیائید بنام سلطان محمود غزنوی، شهاب الدین غوری و آل بابری و بنام سنائی غزنوی، مسعود سعد سلمان لاهوری، خسرو دهلوی، حسن دهلوی، فیضی اکبر آبادی و بیدل عظیم آبادی بجانب همدیگر دست مودت و محبت را دراز کنیم.

افغانستان مدام تحسین طاقت جسمانی و نیروی مادی خود را از دنیا حاصل

کرده است ولی اکنون لازم است که وی تحسین طاقت دماغی و پهلوانی ذهنی خود را نیز از عالم حاصل کند.

انجمن ادبی شما مستحق تحسین و ستایش است که او در راه مذکور گامزن شده است و در هر ماه طاقت و نیروی خود را بطور بسیار خوب در معرض نمایش میگذارد.

من بدون خوف و تردید میتوانم بگویم که مجلهٔ کابل دوش بدوش با بهترین مجلات علمی هندوستان بلکه مشرق میرود، و در نمایش این دور بهجت افزا دست او از همه زیاده کار فرما است.

برادران همسایه! آیا این جای تعجب نیست که ما یك یك شاعر و ادیب انگلستان، فرانسه و آلمان را بشناسیم و بر شاهکار های آنها سر بشکنیم ولی با ادبا و اهل قلم این دو مملکت همسایه نا آشنا و بیگانه باشیم. حال اینکه بین بزرگان قدیم این هر دو نقطه نه تنها روابط بومی بکه شاید اتحاد ملی و نسبی نیز موجود باشد.

ولی ازین زیاده تر اینکه بین شان یك اتحاد ناقابل شکست علمی و ادبی بود و چقدر جای افسوس است که از دو قرن بین ما اینقدر بعد و دوری واقع گردیده که نه ما از شعر او ادبای شما واقف هستیم و نه شما از ما.

باید از مجلهٔ کابل انجمن ادبی ممنون شویم که ما را با اهل قلم لایق و شعرا و ادبای معرفی گردانیده و ما همدیگر خود را شناختیم.

برادران علمی و فنی! سیاسیون را بگذارید که مصروف شعبده بازی های خود باشند و بیائید که ما بنام علم و فن با همدیگر پیمان محبت و دوستی تازه کرده و عهد رفاقت و آشنائی را مستحکم سازیم، و ما هر دو مملکت در تعمیر یك شرق جدید علمی و ادبی دوش بدوش کار بکنیم. اتحاد قلوب از هر نوعیکه باشد بد گمانی و غلط فهمی ها را دور میسازد.

هندوستان بوسیلهٔ نوجوان های خود به تعمیر خود مصروف است و افغانستان نیز. لهذا درین تعمیر لازم و ضروری است که نوجوانان هر یك ازین دو مملکت با جوانان مملکت دیگر حسن ظن و حسن اعتماد داشته باشند، هر چند که درین راه اتحاد خیلی مشکلات میباشد ولی برای حصول این مقصد عزیز ما را باید که صد نوع مشکلات را مقابله بنمائیم. بهر یك گل زحمت صد خار می باید کشید. و آخر دعوانا ان الحمد الله رب العالمین. در خاتمه سعادت و ترقی مملکت عزیز افغانستان و صحت و موفقیت پادشاه علم دوست و ادب پرور آن اعلیحضرت محمد نادر شاه غازی که این همه پیشرفت افغانستان در تحت رایت و حسن تدابیر شان است، از خدا تمنا داریم.

☆

ترجمه نطق علامه سر محمد اقبال

بعد از بیانات سید سلیمان صاحب ندوی و داکتر سر راس مسعود که حسیات عواطف ما را بصورت خوبی ترجمانی نموده اند- چیزی باقی نمانده که من بگویم اما گمان میکنم اعضای انجمن ادبی کابل ازین جانب توقع دارند که در جواب خیر مقدم و خوش آمدهای که از روی لطف با بلیغ ترین وجهی شرح داده اند، چیزی بگویم- من از انجمن ادبی کابل خیلی ممنونم که در حق من نظماً و نثراً حرفهای خوب و سخن های پر از حسیات مهربانانه گفته اند-

من هم میل دارم که فقط و فقط از فعالیت ها و کاروائی های جوانهای هئیت انجمن ادبی کابل بحث رانم، هیچ شك ندارم که هئیت انجمن از اهمیت کار خود و مسئولیت آن بخوبی مسبوقند، عقیدهٔ من این است که آرت (فنون لطیفه) یعنی ادبیات یا موسیقی و یا معماری هر چه باشد هر یك معاون و خدمتگار حیات است و بنابرین "آرت" را باید ایجاد بگوئیم نه تفریح- شاعر اساس زندگی یك ملت را آباد یا ویران میتواند بکند- وقتی مملکت سعی دارد که در عصر حاضر تاریخ افغانستان در ساحه حیات نوینی داخل شود، پس بر شعرای این مملکت لازم است که برای اخلاف نوجوان رهنمای حقیقی گردند، از زندگانی تمجید نموده مرگ را بزرگ جلوه گر نسازند، چه (آرت، وقتیکه از) مرگ تعریف نماید و آن را بزرگ نشان دهد در آنحال (خیلی مخوف و مهلك) است- و حس عاریاز قوت محض یك پیغام مرگ است-

دلیری بیقاهری جادوگری است
دلیری باقاهری پیغمبری است

میخواهم توجهٔ شما را به نقطه ای معطوف و تمرکز دهم و آن عبارت است از یك واقعه از وقایع حیات نبوی ﷺ- مروی است وقتی از اشعار امراء القیس که از نوابغ شعرای عرب است بحضور اقدس نبوی خوانده شد فرمودند:

اشعر الشعراء وقایده هم الی النار

ازین ارشاد سراسر رشاد بطوری واضح روشن میشود که کمال شعر هم گاهی به اعالی سوء تاثیر می بخشد، امور موقوف علیه حیات یك ملت محض یك شکل و صورت نیست چیزیکه حقیقتاً به ملت مربوط است عبارت است از مفکورهٔ که شاعر

به پیشگاه ملت عرضه میدارد و نظریات بلندیست که میخواهد در قوم خود پیدا کند. ملتها به دستیاری شعرا پیدا میشوند و به پا مردی سیاسیون نشوونما نموده می میرند. پس تمنا میرود که شعرا و محررین نوجوان افغانستان دمندهٔ روحی در معاصرین گردند که آنها رفته رفته در اخیر خود را شناخته بتوانند انانیت یك ملتی که به جادهٔ نهضت بی سپر است وابسته به تربیه میباشد ولی تربیهٔ که شالودهٔ آن بروی احتیاط برداشته شود. پس وظیفه انجمن اینست که مفکوره های نسلهای نوجوان را بوسیلهٔ ادبیات تشکیل و ترسیم نمایند و به آنها چنان یك صحت روحانی ببخشد که بالاخره انانیت خود را ادراك و قابلیتی بهم رسانده بگویند:

دو دسته تیغم و گردون برهنه ساخت مرا
فسان کشید و بروی زمانه آخت مرا
من آن جهان خیالم که فطرت ازلی
جهان بلبل و گل را شکست و ساخت مرا
نفس به سینه گدازم که طایر حرمم
توان ز گرمی آواز من شناخت مرا

میخواهم یك نکتهٔ دیگر را نیز بگویم و بگذرم، موسولینی یك نظریهٔ قشنگی را ارائه نموده است که مقصد آن اینست، باید اتلی، برای حصول نجات خود، یك ملیونری پیدا کند که گریبان اتلی را از چنگ دیوان ملل اینگلوساکسونی خلاص کرده بتواند، و یا باید کولمبس دیگری را بیابد که یك براعظم دیگر را کشف نماید. اگر شما را از نجات افغانستان را از من استفسار نمائید خواهم گفت که افغانستان محتاج بمردیست که با تمام موجودیت خود این مملکت را از حیات قبیله وی اخراج و به حیات وحدت ملی آشنا نماید، ولی مسرورم ازانکه افغانستان مردی را بدست آورده که از دیر باز انتظار او را میکشید، من یقین دارم که شخصیت ایجاد کار اعلیحضرت نادر شاه را برای این آفریده اند که افغانستان را یك ملت جدیدی در ایشیا ساخته بدنیا معرفی نماید. نوجوانان این وطن را باید که این قائد بزرگ را آموز گار و معلم تعلیم و تربیهٔ خود بشناسند زیرا تمام زندگانی او پر از ایثار، اخلاص و صداقت به مملکت خود، محبت و عشق به اسلام است.

تقریظ و انتقاد

مسافر

تحریر از سرور خان گویا(۱)

از مجله کابل سال چهارم شماره هفتم

اول جدی ۱۳۱۳ه ش/ ۲۳ دسمبر ۱۹۳۴، ص ۸۵ تا ۸۹

آخرین اثر نفیس ستارهٔ درخشان هند و فاضل شهیر مشرق جناب علامه دکتور سر محمد اقبال است که احساسات حقیقی جنابش را نسبت بمحبت عالم اسلام و رقت و افسوسیکه راجع بترقیات و عظمت از دست رفتهٔ کشور اسلامی داشته و امیدها و آمالیکه مخصوصاً برای استقبال مشعشهٔ این خاك پاك اسلام دارند، جناب شانرا وادار ساخته در ضمن مسافرت مختصریکه چندی قبل بافغانستان فرموده بودند آنرا در حدود چند صد بیت برشتهٔ نظم کشیده اند۔

اقبال بزرگ، اقبال سخن ور، اقبال اسلام پرست را نه تنها ما از سبب انشاد این رساله که از تحریك وجدان پاك و عواطف سرشار واحساس صادقانه و شریفانه که خاصهٔ آنمرد بزرگ بوده و راجع بکشور و زمامداران لائق ما سروده اند، تمجید میکنیم، بلکه مقام و منزلت اقبال در مشرق امروزی خاصه دنیای اسلام همچو آفتاب روشنی است که نور و فیوضات حضرتش همه مشرقیان را مستنیر و مستفید میگرداند۔

امروز اگر ادبای عالیمقامی از قبیل سعدی، حافظ، مولوی، بیدل آفتاب های بزرگی از افق کشور اسلام افول نموده اند ملل اسلام می باید بوجود اقبال خود را روشن سازند۔ اقبال امروز سخن را جان و حیات تازه بخشیده و آنهمه هدایات اخلاقی و اجتماعی که مقرون بشرفهٔ امروزهٔ ملل اسلام بوده و ایراد آن بهر واعظ و ناطق و سخن سنجی مشکل است، اقبال بکمال مهارت و تر دستی قوالب سخن یعنی سخن روح دار، سخن پرمغز، سخن مطبوع، سخن مؤثر و جان پرور را تهیه و آماده مینماید۔

☆☆☆

۱۔ مجلے کی فہرست میں یہ تقریظ انجمن ادبی کی جانب سے لکھی گئی ہے۔ جبکہ داکٹر محمد ریاض مرحوم نے اس تحریر کو سرور خان گویا کی تحریر لکھا ہے (اقبال ممدوح عالم ص ۲۸۹)

یکی از فضایل عمده و بزرگ علامهٔ ممدوح که ما را بمدحش بی اختیار می نماید اینست که وی فضل و استعداد خود را مخصوص هند نساخته بلکه از جملهٔ فضلا و خدام بین المللی اسلام بشمار میرود۔ این فاضل شهیر یك سوزش حقیقی همواره برای سعادت گذشته و از دست رفتهٔ عالم اسلام داشته و به تمام قوا وموجودیت خود در صدد رهمنونی و سنجیدن چاره ها برای عودت ترقی و عظمت اسلام باشد۔

ما از خدای توانا بقای این وجود گرامی را تمنا کرده و احترامات و تشکرات خود را به حضرت شان تقدیم داشته ضمناً برای استفادهٔ هموطنان به انتخاب بعض قسمتهای (مسافر) اینك میپردازیم:

﴿انجمن﴾

نادر افغان شه درویش خو
رحمت حق بر روان پاك او
کار ملت محکم از تدبیر او
حافظ دین مبین شمشیر او
چون ابوذر خود گداز اندر نماز
ضربتش هنگام کین خارا گداز
عهد صدیقؓ از جمالش تازه شد
عهد فاروقؓ از جلالش تازه شد
از غم دین در دلش چون لاله داغ
در شب خاور وجود او چراغ
در نگاهش هستی ارباب ذوق
جوهر جانش سراپا جذب و شوق
خسروی شمشیر و درویشی نگه
عمر دو گوهر از محیط لاالٰه
فقر و شاهی واردات مصطفی است
این تجلیهای ذات مصطفی است
این دو قوت از وجود مومن است
این قیام و آن سجود مومن است
فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون طپیدن آبروست

فقر نادر آخر اندر خون طپید
آفرین بر فقر آن مرد شهید
ای صبا ای ره نورد تیز گام
در طواف مرقدش نرمک خرام
شاه در خواب است با آهسته نه
غنچه را آهسته تر بکشا گره

مسافر وارد می شود به شهر کابل و حاضر میشود بحضور اعلیحضرت شهیدؒ

شهر کابل خطهٔ جنت نظیر
آب حیوان از رگ تاکش بگیر
چشمه صافی از سوادش سرمه چین
روشن و پاینده باد آن سرزمین
در ظلام شب سمن زارش نگر
بر بساط سبزه می غلطد سحر
آن دیار خوش سواد، آن پاک بوم
باد او خوشتر ز باد شام و روم
آب او تریاق و خاکش تابناک
زنده از موج نسیمش، مرده خاک
نایدد اندر حرف و صوت اسرار او
آفتابان خفته در کهسار او
ساکنانش سیر چشم و خوش گهر
مثل تیغ از جوهر خود بی خبر
قصر سلطانی که نامش دلگشاست
زائران را گرد راهش کیمیاست
شاه را دیدم در آن کاخ بلند
پیش سلطانی فقیری دردمند
خلق او اقلیم دلها را گشود
رسم و آئین ملوک آنجا نبود

من حضور آن شه والا گهر
بینوا مردی به دربار عمر
جانم از سوز کلامش در گداز
دست او بوسیدم از راه نیاز
پادشاهی خوش کلام و ساده پوش
سخت کوش و نرم خوی و گرم جوش
صدق و اخلاص از نگاهش آشکار
دین و دولت از وجودش استوار
خاکی و از نوریان پاکیزه تر
از مقام فقر و شاهی باخبر
در نگاهش روزگار شرق و غرب
حکمت او رازدار شرق و غرب
شهریاری چون حکیمان نکته دان
رازدان مدّوجزر امتان
پرده ها از طلعت معنی گشود
نکته های ملک و دین را وانمود
گفت "از آن آتش که داری در بدن
من تو را دانم عزیز خویشتن
هر که او را از محبت رنگ و بوست
در نگاهم هاشم و محمود اوست"
در حضور آن مسلمان کریم
هدیه آوردم ز قرآن عظیم
گفتم "این سرمایهٔ اهل حق است
در ضمیر او حیات مطلق است
اندرو هر ابتدا را انتهاست
حیدرّ از نیروی او خیبر گشاست"
نشئهٔ حرفم بخون او دوید
دانه دانه اشك از چشمش چکید
گفت "نادر در جهان بیچاره بود
از غم دین و وطن آواره بود

کوه و دشت از اضطرابم بی خبر
از غمان بی حسابم بی خبر
نالهٔ من با بانگ هزار آمیخته
اشک با جوی بهار آمیخته
غیر قرآن غمگسار من نبود
قوتش هر باب را بر من گشود"
گفتگوی خسرو والا نژاد
باز با من جذبهٔ سرشار داد
وقت عصر آمد صدای الصّلوت
آن که مؤمن را کند پاک از جهات
انتهای عاشقان سوز و گداز
کردم اندر اقتدای او نماز
رازهای آن قیام و آن سجود
جز به بزم محرمان نتوان گشود

بر مزار شهنشاه بابر خلد آشیانی

بیا که ساز فرنگ از نوا بر افتاده است
درون پردهٔ او نغمه نیست فریاد است
زمانه کهنه بتان را هزار بار آراست
من از حرم نگذشتم که پخته بنیاد است
درفش ملّت عثمانیان دوباره بلند
چه گویمت که به تیموریان چه افتاد است
خوشا نصیب که خاک تو آرمید اینجا
که این زمین ز طلسم فرنگ آزاد است
هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است
که آن عجوزه عروس هزار داماد است
درون دیده نگه دارم اشک خونین را
که من فقیرم و این دولت خداداد است
اگرچه پیر حرم ورد لاالله دارد
کجا نگاه که برّنده تر ز پولاد است

بر مزار حضرت احمد شاه باباعلیه الرحمه

مؤسّس ملّت افغانیه

تربت آن خسرو روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتی صورت پذیر
گنبد او را حرم داند سپهر
با فروغ از طوف او سیمای مهر
مثل فاتح آن امیر صف شکن
سکّه ای زد هم به اقلیم سخن
ملّتی را داد ذوق جستجو
قدسیان تسبیح خوان بر خاك او
از دل و دست گهر ریزی که داشت
سلطنت ها برد و بی پروا گذاشت
تکته سنج و عارف و شمشیر زن
روح پاکش با من آمد در سخن
گفت می دانم مقام تو کجاست
نغمهٔ تو خاکیان را کیمیاست
خشت و سنگ از فیض تو دارای دل
روشن از گفتار تو سیمای دل
پیش ما ای آشنای کوی دوست
یك نفس بنشین که داری بوی دوست
ای خوش آن کو از خودی آئینه ساخت
وندر آن آئینه عالم را شناخت
پیر گردید این زمین و این سپهر
ماه کور از کور چشمیهای مهر
گرمی هنگامه ای می بایدش
تا نخستین رنگ و بو باز آیدش
بندهٔ مؤمن سرافیلی کند
بانگ او هر کهنه را برهم زند
ای تو را حق داد جان ناشکیب
توز سرّ ملك و دین داری نصیب

تقریظ و انتقاد

افغانستان به یك نظر اجمالی

از مجله کابل ۲۲ مارچ ۱۹۳۵ء، ص ۸۶ تا ۹۰

کتابیست راجع بحالات تاریخی و مدنی و جغرافیائی و مختصر حالات عمومی وطن عزیز ما افغانستان که باین تازگی ها جناب فاضل شهیر مولانا جمال الدین احمد خان بی- ای آنرا بزبان انگلیسی در هند تالیف و طبع نموده-

برعلاوه نفاست طباعت و برجسته گی مضامین وغیره صفاتیکه یك کتاب مخصوص به سلیقهٔ مطبوعات و تالیفات امروزه آنرا دارا میباشد واین اثر نفیس آنهمه محسنات را حاوی است- چیزیکه بیشتر جالب توجه شده و ما را وادار بتقدیر بر می نماید، اینست که اطلاعات و معلومات مؤلف فاضل بقدری صحیح و محقق است که نگارش همچه موضوع تا امروز از عهده یك نگارنده داخلی هم خارج بوده-

این اثر نفیس از طرف مطبوعات معروف هند تا حال چندین مراتبه تقریظ و تمجید شده و بهر خواننده القای محبوبیت نموده است- ما بوجود آوردن این اثر گرامی را که حقیقتاً یك شاهکار قلم فاضلانه جناب مولوی جمال الدین احمد خان است بمعزی الیه تهانی و تبریك گفته ضمناً تقریظی که دراین کتاب به زبان انگلیسی از طرف فاضل یگانه علامه سر محمد اقبال صاحب شده ترجمه آنرا برای خوب تر شدن این کتاب بنظر قارئین محترم میرسانیم و بذواتیکه دارای زبان انگلیسی اند خواهش داریم از مطالعه این کتاب غافل نمانند-

مقدمه

تقریظ کتاب: نگارش فاضل
علامه سر محمد اقبال صاحب

از من خواهش شد دو سه سطری به عنوان مقدمه در اطراف این کتاب گران قیمت که راجع به افغانستان نگارش یافته بنویسم، من این تکلیف را بنظر رضا و استحسان می نگرم زیرا سرور و علاقه ام بافغانستان نه تنها از جهتی است که من افغانها را دایماً یك ملت غیور و دارای قوهٔ خسته گی ناپذیر در زنده گی میدانم بلکه شرفیابی بحضور اعلیحضرت شهید محمد نادر شاه غازی آن پادشاه صاحب شمشیر و تدبیر بیشتر مرا قانع نموده که نبوغ او در پیکر ملّت افغان روح تازه دمیده و چشم ملت را به منظر عالم امروزه باز نموده، تاریخ افغانستان تاکنون از دسترس مطالعه و تقدیر بر کنار مانده چه ضبط وقایع حقیقة تاریخ نی بلکه از مواد تاریخ بشمار میرود، بلی وقائع بمثابهٔ الفاظ است، مورخی میخواهد که از الفاظ معانی آن را در یابد آن این مطلب تاکنون در تاریخ افغانیان چه در هند و چه در افغانستان ابداً بمنصهٔ ظهور نیامده۔

ملتیکه افراد نامور از قبیل محمد غوری، علاء الدین خلجی، شیر شاه سوری، احمد شاه ابدالی، امیر عبدالرحمن خان وبالآخره اعلیحضرت نادر شاه و از همه برتر مولانا سید جمال الدین افغانی که در عصر ما از جهات متعدد بزرگترین فرد مسلمانی و بی ریب یکی از اعاظم و رجال آسیا است بدنیا داده البته اینچنین یکی از عناصر مهم در حیات آسیا بشمار میرود۔

در ازمنهٔ ماضیه بلخ، بامیان، هده، کابل، غزنه، هرات سالیان درازی بنوبهٔ خود از مراکز علمی و ادبی و تهذیبی آسیا بوده اند، علاقه و صمیمیت دود مان شاهی حاضره بما اطمینان کامل می بخشد که آنها شوکت و حشمت گذشتهٔ خود را باز خواهند یافت۔

هر وقت که افغانستان بیادم می آید قلب من یك تابلوی ازین اقلیم را همانطور که در برگ ریزان سال گذشته دیده بودم بقدرت سحر آفرینی در مقابل دیدگانم

میگذارد- من در یك خانه مطالعه که با نهایت سادگی و متانت آرسته و مشرف به باغی است نشسته ام، طرف مقابله با آن سوی باغ یك قطعه پهناوری از زمین نرمك نرمك روبه فراز رفته، تپه هائی ملافی می شود که آن تپه ها مانند امواج متوالیاً روبعروج رفته به سلسلهٔ سر بفلك کشیده جبال هندوکش منتهی می شود- قطار منظم پایه های جسیم برق گیر که از آبشار دور دست برق می آورد،بسینهٔ این ناحیه افتاده است- آسمان بتقریب غروب خورشیدبالوان قشنگ نظر فریب رنگین شده و سایه های طویل با عجله و شتاب زدگی تمامی روی این وادی در حرکت است- درختان راستان و سیم اندام چنار در تاریکی شام از نسیم شامگاهان با برگ های خزان رسیده اهتزاز خفیفی دارند-

در سکوت نیم رنگ شفق درختان دهکده های دور دست و سلسلهٔ کوه ها که در دریای غبار شامگاهان شنا میکنند یك منظرهٔ نشان می دهد که حسن و زیبائی آن مربوط به عالم رؤیا و خیال است، در سکوت آن شام دفعهٔ آواز اذان بلند می شود و رفقای ما یکایك جای خود را میگذارند، من از تاثیر آواز مؤذن بیخود شده از همه دیر تر بخانهٔ نماز می رسم و می بینم که ذات ملوکانه با کمترین خادمانش شانه بشانه ایستاده اند-

این واقعهٔ کوچك سه صفت خیلی برجستهٔ افغان ها را اظهار میدارد:

۱- احساسات عمیق مذهبی ۲- آزادی کامل از امتیازات حسبی و نسبی ۳- توازن کاملی که بوسیلهٔ آن افغان ها همواره شئون ملی و مذهبی خویش را حفظ نموده اند-

این روح محافظه کاری، همیشه منبع بزرگ قوت افغانها بوده و خواهد بود، و همین است که آنها را با گذشتهٔ شان، بدون اینکه دو موافقت و هم آهنگی ایشان با یك دورهٔ جدید، سکته وارد کند، در یك تماس زنده نگه میدارد-

دانش محافظه کارانهٔ افغانها، عرف و عادات قدیمهٔ شان را در نزدشان محبوب ساخته و در عین حال و سنگینی این عرف و عادات، روح پیشرفت آتیهٔ شان را دچار اختناق نمی کند- روزی در لاهور به دکان افغان سالخوردهٔ که پیشهٔ عطاری داشت، برخوردم، مشار الیه زیاده از پنجاه سال عمر خویش را در غرب بسر برده و اخیراً در آستریلیا توطن گزیده بود، انگلیسی آستریلیائی خوانده و نوشته نمیتوانست مگر بخوبی تکلم میکرد- من گفتم: "آیا افغانی هنوز بیاد تان خواهد بود؟" - این سوال در اعماق قلبش نفوذ کرده،آبدیده رخشنده تر گردید و معلوم شد خاطرات جوانی او یك بار دیگر در حافظه اش حاضر و اخیراً بصورت قطعهٔ از غزلیات عشقیه پشتو تراوش نموده، و این پیر مرد افغان را از گرمای سوزنده لاهور به وادیهای سرد و گوارای اجدادش سوق

داد۔

غریزۂ محافظه کاری افغانها خیلی شگفت انگیز است، در عین حالیکه بنیان محکم آن رخنه ناپذیر است۔ از مؤثرات وایجابات تمدن جدید، متجسس شده طرح همرنگی میریزد۔ این است راز یگانۂ صحت و قوت جبلی افغان۔

افغانستان در قرون اولی، مرکز بزرگ تجارت بوده و در قرون وسطی هم این را حفظ کرده است تا وقتیکه راه های بحری تجارت در دنیای جدید کشف و مورد استعمال قرار گرفت۔ این مملکت از نقطۂ موقعیت کلید دنیای سیاست و تاریخ را به دست داشته و خواهد داشت۔

پروفیسر لاید میگوید: درینجا (افغانستان) یکی از مهمترین قطعات قارۂ آسیا دیده میشود۔

این شرح مختصر وقائع افغانستان که خیلی واضح، ساده و بی آلایش بوده حقیقت را صداقت کارانه آشکار میکند۔ مولود زحمات دو برادر اینست که در اثنای اقامت سالیان دراز در افغانستان بنتیجۂ مشاهدات شخصی خود ها را با مطالعۂ بهترین منابع و تازه ترین معلومات رسمی ضم و اکمال کرده اند، بنا بر این جای آن دارد که مکرر حسن استقبال کرده شود۔

خیلی بجاست که مصنفین کتاب، آندورۂ را که مظهر صنائع و محاصیل امنیت میباشد هدف توجۂ قرار داده و از ادوار محاربات بی شمار و تهاجمات و اغتشاشات داخلی که در بادی نظر برجسته ترین منظر تاریخ افغانستان را جلوه میدهد منصرف شده اند۔ مصنفین علاوه بر تهیه معلومات قیمتی و مستند به مملکت افغانستان چند مسائل خیلی دلچسپ در اطراف موقعیت افغانستان و پیشرفت تمدن آن (از نقطۂ براه پیشرفت تمدن دنیا) بمیان آورده اند۔ مگر هنوز کارهای زیاده درین زمینه باقی است۔ و امید دارم فضلا و علمای افغانی در کشف عظمت گذشتۂ مملکت خویش، منتهای جدیت و زحمت بکار خواهند برد۔

باب دوم

وفات اقبال سے ۱۹۷۷ء تک

وفات داکتر اقبال
شاعر و فیلسوف شهیر هند

بقلم سید قاسم رشتیا(۱)

از مجله کابل سال ۸ شماره ۳

جوزا ۱۳۱۷ ه ش / مئی جون ۱۹۳۸ء ص ۷۸

خبر جگر خراشی که بشب اول ثور از هند بدست آمد، حاکی از فوت داکتر سر محمد اقبال شاعر و فیلسوف بزرگ هند بود که باثر مرض ضیق النفس بتاریخ مذکور در شهر لاهور بعمر ۶۳ سالگی بدرود حیات گفت (انا لله و انا الیه راجعون)

مرحوم داکتر اقبال نه تنها یك ادیب و یك فیلسوف عالیمقام بوده، بلکه علاوهٔ بتمام معنی یك عالم عصری و در عین زمان از پیشوایان ملت هند بشمار میرفت، و از طرفی هم علاقهٔ مفرطی به افغانستان داشته، در تمام اشعار و آثار خود، از ملت افغانستانستایش و بسا اندرزهای خویش را به افغانیان خطاب کرده است.

با وصف تمام اینها طبیعی است که فقدان همچه یك رجل نامور به چه اندازه اسباب تأثر ملت و حکومت افغانستان گردیده و قلوب همه را داغدار ساخته است. خصوصاً وزارت معارف و انجمن ادبی که روابط قریب تری بافقید مذکور داشت، از این سانحه پیش از همه متأثر و بمجرد شنیدن خبر اسف

انگیز مزبور، به اظهار مراتب تالم عمیق خویش و ابراز همدردی به ملت هند و بازماندگان آن مغفور پرداخته، علاوهٔ برای آنکه از شخصیت و خدمات ادبی و اجتماعی داکتر اقبال مرحوم، تذکاری بعمل آمده باشد، بتاریخ پنجشنبه ۸ ثور مجلس یاد بود با شکوهی در سالون مقابل وزارت معارف ترتیب و دران رجال بزرگ و مامورین عالی رتبه و ادبا و فضلای پای تخت را دعوت نمود. تا در ضمن ادای مراسم تعزیت، کلماتی چند راجع به ترجمهٔ حال و خدمات قلمی و فکری آن مرحوم نیز بشنوند.

این مجلس بساعت ده و نیم صبح منعقد و به قرائت چند آیهٔ شریفه از قرآن پاك افتتاح و سپس جناب سرور خان گویا مدیر شعبهٔ ادبیات و حفظ آثار انجمن، بوکالت وزارت معارف و انجمن ادبی علی الترتیب خطابه هائی را که از طرف جناب

---

(۱) مجلے کی فہرست میں اس تحریر کے لکھنے والے کا نام نہیں لکھا گیا ہے بلکہ مدیریت نشریات پر اکتفا کیا گیا ہے جبکہ صدیق رہمون نے "افغانستان و اقبال" کے ص ۵۰ پر اس تحریر کو بقلم سید قاسم رشتیا لکھا ہے جبکہ داکتر محمد ریاض مرحوم نے اس تحریر کو سرور خان گویا، شاہزادہ احمد علی خان درانی (ممدوح عالم ص ۲۹) سے منسوب کیا ہے۔

شهزاده‌احمد علی خان درانی مدیر عمومی انجمن راجع به شرح حال اقبال و از طرف جناب غلام جیلانی خان اعظمی معاون عمومی نسبت به روابط اقبال با افغانستان ترتیب یافته بود، با یك سلسله اشعار نغزی که از آثار خود آن مرحوم انتخاب کرده بود قرائت کردند و در اخیر مرثیهٔ پشتو که بواسطهٔ جناب قیام الدین خان خادم عضو شعبهٔ نشریات انجمن سروده شده بود از طرف جناب امین الله خان زمریالی معاون شعبهٔ ادبیات خوانده شده، بالآخره پس از آن مرثیهٔ که جناب قاری عبدالله خان ملك الشعراء بزبان فارسی نظم فرموده بودند، از طرف جناب سرور خان گویا قرائت گردید و مجلس به تلاوت چند آیهٔ قرآن مبین خاتمه یافت.

اینك ما در ذیل این سطور پس از تجدید مراتب تأثر خود، صورت خطابه های مذکور را با مقالات و مراثی دیگری که بتقریب وفات آن مرحوم از طرف اعضای انجمن ترتیب شده درج میکنیم:

اقبال

از مجله کابل سال ۸ شماره ۳ جوزا ۱۳۱۷ ه ش
مئی جون ۱۹۳۸، ص ۷۹ تا ۸۲
از شهزاده احمد علی خان درانی

در ۱۸۷۵ عیسوی شهر سیالکوت (پنجاب) سرزمین مردم خیز هند را که مولد و منشأ مسعود سعد سلمان، امیر خسرو، فیضی، غنی، واقف، غنیمت، بیدل، غالب و پرورش گاه بدر چاچ، عرفی، نظیری، صائب، ظهوری، اشکی و کلیم و سلیم است، مژده به ظهور اقبال داد:

نعره زد عشق که خونین جگری پیدا شد
حسن لرزید که صاحب نظری پیدا شد
فطرت آشفت که از خاك جهان مجبور
جوهر گوهری، خودشکنی، خود نگری پیدا شد

اقبال بعد از فراغت تعلیم مدرسه در گورنمنت کالج لاهور داخل شده علاوه بر دیگر علوم انگلیسی تحصیلات فارسی در محضر تدریس شمس العلماء مولوی سید میر حسن صاحب مرحوم که در نظم و نثر فارسی شهرت و فضیلت زیادی داشت، به انتها رسانید. چون از ایام صغارت طبع موزونی داشت توجهات استاد یگانه فکر رسای این نونهال برومند و این شگوفهٔ نو رسیده را بزبان فارسی آشنا کرد تا بشیوا بیانی مهارتی پیدا نمود، و پروفیسر آرنلد که علاوه از فلسفهٔ جدید در ادبیات عرب ماهر بود

تعلیم فلسفه و نکات حکمت رهبرش گردید۔

اقبال به اندك زمان شهرت بسیار پیدا نمود ودر امتحان ایم، ای از دارالفنون پنجاب کامیاب شد، نخست در گورنمنت کالج لاهور درس فلسفه و سپس جهت اکتساب علوم عالیه روانهٔ اروپا شد و بعد از سه سال از آلمان پی۔ ایچ، دی و خطاب دکتوری را حاصل کرده به وطن عودت نمود۔

اقبال از خرد سالی اشعارخوب و رشیقی میگفت، در مراحل اولیهٔ شاعری جمله رعنائی و زیبائی از کلامش پیداست۔

چون پروردهٔ آغوش یك خانوادهٔ تصوف است لذا کلامش را بچاشنی تصوف طوری گوارا می نماید که عقل بهت میشود۔

در انکشاف اسرار کائنات و کشف غوامض الهیات از عالم مرموز حکمت به آسانی عبور مرور نموده پیچیدگی های لاینحل کائنات را در اثر تخیلات فلك پیمای خود صورت سهل تری می بخشد، نوامیس فطرت و مظاهر قدرت مثلاً کنار ساحل، دل صحرا، روانی آب، لذت شام گاهان، نمائش سبزه، جلوهٔ گل، عظمت کوهسار، سکوت دشت، معجرقیر گون شب، اشراقات سحر گاهی، تلالؤ انجم، پرتو ماه و دیگر ازین قبیل مناظر را که در وصف آن ها چیز گفتن و نوشتن قدرت سرشاری میخواهد طوری رسم میکند که خواننده را استعجابی دست میدهد، استعارات شیرین، تشبیهات بکر، محاورات دلکش کلامش را رشتهٔ از در رمتلا لای آبدار میسازد، در نشاط باغ کشمیر مینویسد:

خوشا روزگاری، خوشا نوبهاری
نجوم پرن رست از مرغزاری
زمین از بهاران چو بال تذروی
ز فواره الماس بار آبشاری
نه پیچد نگه جز که در لاله و گل
نه غلطد هوا جز که بر سبزه زاری
لب جوی خود آرائی غنچه دیدی؟
چه زیبا نگاری چه آئینه داری
نوای مرغ بلند آشیانی
در آمیخت با نغمهٔ جویباری
تو گوئی که یزدان بهشت برین را
نهاد است در دامن کوهساری

برای کرمك شب تاب میگوید:

پهنای شب افروخت
وامانده شعاعی که گره خورد و شرر شد
از سوز حیات است که کارش همه زر شد
دارای نظر شد
پروانهٔ بیتاب که هر سو تگ و پو کرد
بر شمع چنان سوخت که خود را همه او کرد
ترك من و تو کرد
یا اختر عی ماه بمبینی به کمینی
نزدیك تر آمد به تماشای زمینی
از چرخ بریینی.

اقبال اگرچه در انصرام کلام جنبهٔ ثقالت را نمی آورد باز هم در اول امر به نشیب و فراز تخیل و در چین و شکن های موضوعات فلسفه اش بی بردن دشوار تر مینماید زیرا که اختصار و جامعیت کلام او در هر نکتهٔ طوفان حقایق و معارف را بموج در آورده، بقول حضرت بیدل:

معنی بلند من فهم تند می خواهد
سیر فکرم آسان نیست کوهم و کتل دارم

اقبال در بساط فلسفه، تاریخ و الهیات مهره های شطارت و مهارتش را روی سیاست چیده از یکسو درین عالم جدوجهد، درین عرصهٔ کون و فساد، درین فراخنای تنازع للبقا، درین میدان تگ و تاز با مردمان سیاسی و شیوا بیانان همعصر و فیلسوفان باریك بین دست و گریبان گشته و دیگر طرف تودهٔ عوام را بسلوك حسن اخلاق و راه راست اسلام هدیات میکند.

اقبال مانند بعضی از شعرا نبود که ملت را در زیر تاثیر کلام خود آورده و آنها را سست و مبهوت ساخته و در نتیجه عالم حیات و یك جهان زنده را که عبارت از شور و شغف و زد و خورد است، بموت مطلق سکون و حیرت جنون، دل شکستگی و مغلوبی جو گیانه میکشاند بلکه میخواست مسلك قناعت و توکل را که شعرای متصوفهٔ شرق در اثر تخیلات ناممکن بملت و قوم تعلیم و آنها را بورطهٔ نکبت و فلاکت کشانده اند از رواج انداخته بجادهٔ محرك اعتلا رهنمونی کند، از همین جاست که سوز سخنانش محافل افسرده را گرم ساخت و راه کشاکش سعی و عمل را نشان داد در عروق منجمد اقوام موج حیات شور و اضطرار را جریان داد تا در مصاف زندگی قوت

ارادی را بکار در اندازد، چنانچه همین عقیدهٔ خود را یکجا در انگلیسی هم اظهار مینماید:

"جملهٔ انجام جدوجهد آدم تنها حیات است و بس، تمام علوم و فنون برای حصول همین مقصد روی کار آمده ازین رو منفعت هر علم و فن از قوت حیات آفرینش وی تخمین میشود مثلاً اعلی ترین فن همانست که قوت ارادی جبلی را بما تولید کند، و ما را در کار زار حیات و معرکهٔ زندگی برای (مقابله) تاب و توان مردانگی ببخشد برعکس تمام اثرات خواب آور که در (حقیقت) به ما تعلیم گریز میدهد در ذات خود یك پیغام انحطاط و ممات است- باید دامن ادبیات از آلایش توهمات ننگ مبرا باشد، اصول (العلم للعلم) اختراع عهد تنزل است که در مقصد ما را از جذبهٔ عمل و ذوق حیات محروم میسازد-" مقتبس مقالهٔ اقبال (از نیو ایرا)

داستانهای غم والم که از رشحات خامهٔ توانای او رقم یافته سخن آفرینی را بسحر بیانی مبدل میگرداند، هر باب و هر عنوانش تفسیریست از نشان کار نامه های اسلاف و هر شعروی داغی است از محبت قومی که قطرات خونین ازو تراوش یافته صفحات تاریخ را مانند سواد نو بهار خرم میسازد-

اقبال عموماً درحسن و عشق مذاق فلسفه را با چاشنی تصوف بهم آمیخته، گاه در روان قافله سالار رومیؒ داخل می شود و گاه در کنار رکن آباد و مصلی با خواجه بسیر گلگشت می رود، در بلندی تفکر و نزاکت تخیل کلیم و بیدل را بیاد می آورد، در حسن تخاطب بلبل شیراز را زنده میسازد، در مدعا مثل روح غنی کشمیری و روان صائب اصفهانی را تکان میدهد- پیمانهٔ تغزل را مانند خواجه حافظ و نظیری لبریز اثر میکند علاوه از محاسن شعری در فلسفه و تاریخ حیات اقوام و امم وجمله نکات حکمت و الهیات که موجب ترقی نوع بشر است با علوم دینیهٔ اسلامیه معلوماتی وسیع و جهان شمولی دارد، مطالعات کتب اروپائی حضرتش را مصور جذبات و حسیات نموده، چون در اطراف محاسن اصناف کلام او جیز نویسان شرق و غرب تصانیف زیادی نوشته اند به تخصیص که راجع به اشعار فلسفی و تصوف، طرز ادا، نزاکت زبان و سلاست بیان و علو تخیل او چیز گفتن یا نوشتن از قدرت خامهٔ نگارنده برترمی نماید لذا شمهٔ ازان احساس و تعلیمی را که او در یك جامعه تولید نموده در پیشگاه ناظرین معارف پرور اهدا مینمائیم- اقبال ملت را به کاوشهای قلمی خود از نواقص نفاق و بی مروتی که مایهٔ نکبت و ادبار است آگاه ساخته ابواب پند و نصایح را گاه از زبان طبیعت و گاه اززبان طیور و گاه از زبان اجرام فلکی میکشاید چنانچه حالت نکبت و فلاکت یك جهان ساکن و صامت را از زبان ماه گیتی فروز با تشبیهات دهشتناکی به پیرایهٔ ذیل رسم میکند:

صد هزاران او آتش دوزخ نژاد
زورق ابلیس را بنیاد مراد
آتشی اندر هوا غلطیدهٔ
شعلهٔ در شعلهٔ پیچیدهٔ
آتشی از دود پیچان تلخ پوش
آتشی تندر غو و دریا خروش
در کنارش مارها اندر ستیز
مارها با کفچه های زهر ریز
شعله اش گیرنده چون کلب عقور
هولناک و زنده سوز و مرده نور
ای خدا چشم کبود و کور به
ای خدا این خاکدان بی نور به

اقبال در اول نظر انحطاط عالم اسلام را حس کرد پستی ملت، زبونی قوم، مصائب امت، زوال مفاخر اسلامی و سکوت قائدین طلسم خاموشی اش را درهم شکست۔ طبع خدا داد وی ناله های سینه سوز و آه جانکاهش را با حس فصاحت و شور بلاغت در آمیخت (نخست بزبان هند) و بعد بآهنگ فارس بمشرق رسانید:

عشق با مال خرد گشت و جهان دیگر شد
بود آیا که مرا رخصت آهی بخشند

در حقیقت نواهای شعری اقبال تمام عالم اسلام را از نتائج نواقص امتیاز ملت و وطن (یعنی قیود ملی نهایت مکانی) آگاه نموده، سمند تخیل ایشان بتازیانه های عبرت از حدود رنگ و بوی ظاهر توحید مطلق و ذوق طلب رهسپار جادهٔ رفعت و منازل ارتقا اعتلا بگرداند، بنابرین تمنا دارد که افراد و اقوام پریشان به ملك واحد منسلك گردیده برای تمام عالم یك قالب بدیدار آید۔

قلب ما از هند و روم و شام نیست
مرز و بوم او بجز اسلام نیست

و این عقیدش را که:

گردشی باید که گردون از ضمیر روزگار
دوش من باز آرد اندر کسوت فردای من

تنها در پیروی ام الکتاب دیده میگوید:

گر تو میخواهی مسلمان زیستن

نیست ممکن جز بقرآن زیستن
دل به سلمی عرب باید سپرد
تا دمد صبح حجاز از شام و کرد
اندکی از گرمی صحرا بخور
بادهٔ دیرینه از خرما بخور

اقبال ہر جا ملت را از اعوجاج بی راهیها آگاه و هوشیار میگرداند:

ترسم که تو میرانی زورق بسراب اندر
زادی بحجاب اندر، میری بحجاب اندر
چون سرمهٔ رازی را از دیده فروشستم
تقدیر امم دیدم پنهان بکتاب اندر
برگشت و خیابان پیچ، بر کوه و بیابان هیچ
برقی که بخود پیچید میرد بسحاب اندر
بی درد جهانگیری آن قرب میسر نیست
گلشن بگریبان کش ای بو بگلاب اندر

اقبال از خدا همین آرزو داشت تا کلامش را چنان سوز و تاثیری مرحمت کند که ملت مسحور را بیدار ساخته براه طلب و جستجو سرگرم عمل نماید تا باغ خزان رسیدهٔ اسلام دوباره خرم و شاداب گردد:

ای که زمن فرودهٔ گرمی آه و ناله را
زنده کن از صدای من خاک هزار ساله را
غنچهٔ دل گرفته را از نفسم گره گشای
تازه کن از نسیم من داغ درون لاله را
اشک چکیده ام به بین هم بنگاه خود نگر
ریز بنه نیستان من برق و شرار این چنین

اقبال از عالم اسلام ناامید نیست بل امید وار است از خاکستر گرم اخگر کوچک تری را عالمتاب بیند و چشمانش در ظلمت الیل بر ناصیة السما دوخته تا ضیای اختر اقبال مسلمان بفیوض تعلیمات قدس ردای ظلماتی شب ادبار را تهیه نموده سر از اشراقات عالم نورانی با جمال منور و درخشان بر آورد و عالم انسانیت را از پنجهٔ معضیت بار ظلوم و بدبختی و چنگال نکبت پاش سیاه مستی بر باید:

بخوان از بر صداقت را عدالت را شجاعت را
که عالم باز می گیرد ز تو کار امامت را

جمله تعلیمات اقبال مملو از آرزو هاست و ناامیدی را هر جا ممانعت میکند:

در طلب کوش و مده دامن امید ز دست
دولتی هست که یابی سر راهی گاهی

اقبال هر جا درس خودی میدهد تا قوم بدون امداد و اعانت غیری به نیروی سر پنجهٔ محنت قرینش در حصول ترقی ممکنات خارجی خود کوشان گردیده بی نیازانهٔ بمیدان اقبال پا گزارد چنانچه میگوید:

بمنزلی رسد آن ملتی که خود نگر است
ز خاک خویش طلب آتشی که پیدا نیست
تجلی دگری در خور تماشا نیست
مرید پیر خرابات خود بین شو
نگاه او ز عقاب گرسنه تیز تر است
آتش از نالهٔ مرغان حرم گیر و بسوز
آشیانی که نهادی به نهال دگران

آخراً این مرد بزرگ از سه یا چهار سال باین طرف بود که باختلال صحت جسمانی گرفتار شده از عموم کناره گیری مینمود و در آخر وهله مرحوم به مرض ضیق النفس مبتلا گردید و سه ماه بود که مرض مذکور شدت گرفت بالآخره به صبح پنجشنبه ۲۱ اپریل (اول ثور) خیلی مرض او وخیم گشته، داکتر مرحوم به پنج و نیم ساعت صبح داعی اجل را لبیک گفت (اناللله و انا الیه راجعون)

اقبال تا دم مرگ از ابراز جذبات خود بزبان توانای شعر، خود داری نکرده بلکه دران لحظات دشوار نیز قریحهٔ سرشار او برای اظهار احساسات سوز ناکش آماده بوده است چنانچه دقیقه قبل از جان سپردن، رباعی ذیل را سروده:

سرود رفته باز آید که ناید
نسیمی از حجاز آید که ناید
سر آمد روزگار این فقیری
دگر دانای راز آید که ناید

و سپس در لحظهٔ باز پسین این بیت را گفته از آن پس به تکرار کلمهٔ شهادت پرداخته:

نشان مرد مومن با تو گویم
چو مرگ آید تبسم بر لب اوست

اقبال و افغانستان

غلام جیلانی اعظمی

از مجله کابل سال ۸ شماره ۳
جوزا ۱۳۱۷ ه ش /
مئی جون ۱۹۳۸ء ص ۸۳ تا ۸۵

علامه شهیر داکتر سر محمد اقبال فقید شاعر و فیلسوف معروف هند، یگانه آرزومند سعادت اسلام مخصوصاً دوستدار افغانستان بود.

طوریکه در نگارش همکاران محترم توضیح شد که مغفور سر محمد اقبال نه تنها مربی و رهنمائی تربیه وی و اخلاقی و غمخوار منحصر به فرد هند بود بلکه اقبال دل باختهٔ ترقیات و سعادت عموم مسلمین و عالم شرق شمرده میشد، آری این ادعا را محبت و علاقه مندی قلبی وی نسبت به افغانستان عزیز ما خوب تر ثابت مینماید.

موقعیکه افغانستان بتحصیل استقلال خود موفق گردید اقبال خود را غرق یك عالم سرور و افتخارات دیده و با یك جهان مسرت و ابتهاج محافل متعدد شادمانی در منزل خود ترتیب میداد و بدوستان خود از موفقیت افغانستان تبریك میگفت و هر جا افغانی را مصادف میشد چون جان عزیز در بر گرفته صمیمانه و احترام کارانه از وی پذیرائی می نمود.

کسانیکه از عواطف ذاتی و احساسات فطری اقبال نسبت بافغانستان واقف نبودند تصور میکردند که اقبال بلبلی است که از شاخسار گلشن افغانستان پرواز نموده و در چمن هند رحل اقامت افگنده و این همه تمائل و نیایش او نسبت بافغانستان ناشی از علایق ذاتی و وحدت عرق و خون ملی است.

آری افکار نفیس و احساسات نجیب اقبال وی را در نظر یك افغان هم جز افغان جلوه نمیداد.

اقبال در آثار قیمت داریکه بزبان فارسی دارد غالباً از اظهار این عشق و علاقه مندی نسبت بافغانستان خود داری نتوانسته، چنانچه در اثر معروف خود، پیام مشرق، شهامت افغانان را ستایش نموده میفرماید:

ملتی آوارهٔ کوه و دمن
در رگ او خون شیراز موج زن
زیرك و روئین تن و روشن جبین
چشم او چون جره بازان تیز بین

کذا موسیقی افغانی را باین طور مینماید:

بسی گذشت که در انتظار زخمه وری است
چه نغمها که نه خون شد به ساز افغانی

و در جائی علایق سرشار خود را بسه ممالك اسلامیهٔ شرقی نشانداده میفرماید:

اگرچه زادهٔ هندم فروغ چشم من است
ز خاك پاك بخارا و کابل و تبریز

اقبال از آغاز تحصیل حریت و استقلال کاملهٔ افغانستان الی دورهٔ شورش داخلی آن مسرورانه حیات بسربرده و با دیدهٔ امید واری باین خاك مینگریست و آثاریکه دربندمدت از فکر رسا و طبع توانای او نشئت کرده در هر کدام یا بعضاً از ذکر افغانستان فرو گذاشت نه نموده مثلاً در یك اثر خود موسوم به (جاوید نامه) این درهای گران بها را در تحت عناوین مختلف ضمن حکایات و تخیلات عارفانه نسبت به افغانستان و رجل بزرگ آن جا داده۔

راجع به سید جمال الدین افغانی و سعید حلیم پادشاه ترك با عالم رؤیا تخیل کرده و روح پاك آنها را در فلك عطارد دیده حکایت می نماید:

من بسه رومی گفتم این صحرا خوشست
در کوهستان شورش دریا خوش است
من نیابم از حیات این جا نشان
از کجا می آید آواز اذان
گفت رومی این مقام اولیاست
آشنا این خاکدان با خاك ما است
بوالبشر چون رخت از فردوس بست
یك دو روزی اندرین عالم نشست
این فضاها سوز آهش دیده است
نالهٔ هنای صبح گاهش دیده است
زائران این مقام ارجمند
پاك مردان مقامات بلند
پاك مردان چون فضیل و بوسعید
عارفان مثل جنید و بایزید
خیز تا ما را نماز آید بدست

یک دو دم سوز و گداز آید بدست
رفتم و دیدم دو مرد اندر قیام
مقتدی تاتار و افغانی امام
پیر رومی عصر زمان اندر حضور
ظلمتش برتافت از ذوق و سرور
گفت مشرق زین دو کس بهتر نزاد
ناخن شان عقده های ما کشاد
سید السادات مولانا جمال
زنده از گفتار او سنگ و سفال
ترک سالار آن حلیم دردمند
فکر او مثل مقام او بلند
باچنین مردان دو رکعت طاعت است
ورنه آن کاریکه مزدش جنت است

در اهمیت و موقعیت افغانستان میفرماید:

در نهاد ما تب و تاب از دل است
خاک را بیداری و تاب از دل است
تن ز مرگ دل دگرگون می شود
در مساماتش عرق خون می شود
از فساد دل بدن هیچ است و هیچ
دیده بر دل بند و جز بر دل مپیچ
آسیا یک پیکر آب و گل است
ملت افغان دران پیکر دل است
از فساد او فساد آسیا
در گشاد او گشاد آسیا
تا دل آزاد است آزاد است تن
ورنه کاهی در ره باد است تن
همچو تن پابند آئین است دل
مرده از کین زنده از دین است دل

موقعیکه افغانستان در سال ۱۳۰۷ دچار نفاق داخلی و گرفتار شورش خانگی گردید، اقبال با پر و بال شکسته در زاویهٔ آشیانهٔ خویش باحال پر از حزن و ملال بسر میبرد

و به مصیبت افغانستان اشك حسرت می بارید در طول آنمدت بدبختی هر افغانیکه اقبال در هند ملاقات کرده ویرا جز بحال حزن و غمگین و ریختن سیلاب اشك نه دیده۔

اقبال در همین موقع با عزم متین مصروف تهیهٔ اعانه برای افغانستان بوده و یك جم غفیری از وطن داران خود را برای اعطای آن مستعد ساخته بود ولی در عین حال که خبر استلای اشرار بوی رسید اقبال با تأسف دست از کار کشید۔

پس از غایلهٔ مصیبت افغانستان و نجات آن بدست حق پرست اعلیحضرت شهریار شهید، اقبال نشاط تازهٔ پیدا کرده و دوبار بچمن کامرانی پر و بال کشود، نظر باینکه تحصیل استقلال وطن و بالآخره نجات آن از اختلافات و خونریزی های داخلی بعزم مردانه و شمشیر دلاورانهٔ اعلیحضرت محمد نادر شاه شهید صورت گرفته بود اقبال مزید بعقیدت و اردات مندی که بشخصیت بلند آن پادشاه مغفور داشت در ابراز این دو خدمت بزرگ بیشتر واله و مفتون ذات همایون شان گردیده و همواره به تمجید و ستایش آن شهریار بزرگ صمیمانه مترنم بود۔ اقبال با همان نظر محبت و علاقه مندی که به پادشاه و ملت افغانستان مینگریست خواست که عواطف و احساسات سرشار وعلاقه مندی خود را متضمن چند بیت اشعار نماید، چنانچه در سال ۱۳۱۲ این ابیات را با یك قطعه فوتوی خود بمجلهٔ کابل فرستاد و آن قطرات قیمتدار که جوهر عواطف و احساسات نفیس علاقه مندی و محبت سر شار اوست و بصورت حروف از نوك قلم بصفحهٔ کاغذ چکیده، این است:

صبا بگوی بافغان کوهسار از من
بمنزلی رسد آن ملتیکه خود نگر است
مرید پیر خرابات یان خود بین باش
نگاه اوز عقاب گرسنه تیز تر است
ضمیر تست که نقش زمانهٔ تو کشد
نه حرکت فلك است این نه گردش قمر است
دگر به سلسلهٔ کوهسار خود بنگر
که تو کلیمی و صبح تجلی دگر است
بیا بیا که به دامان نادر آویزیم
نه مرد پاك نهاد است و صاحب نظر است

کذا عقاید صمیمانهٔ خود را نسبت به شخصیت بزرگ شهریار شهید در اثر معروف خود جاوید نامه چنین تصویر می نماید:

نـــــادر آن ســـــرمـــــایـــــهٔ درانیـــــان
آن نـــظـــام مـــلـــت افـــغـــانیـــان
از غـــــم دیـــــن و وطـــــن زار و زبـــــون
لشـــکـــرش از کـــوهســـار آمـــد بـــرون
هـــم ســـپـــاهـــی هـــم ســـپـــه گـــر هـــم امیـــر
بـــه اعـــدا فـــولاد و بـــا یـــاران حـــریـــر
مـــن فـــدای او کـــه خـــود را دیـــده اســـت
عـــصـــر حـــاضـــر را نـــکـــو ســـنـــجیـــده اســـت

اقبال که قلب او در شورش خانمان بر انداز سال ۱۳۰۷ افغانستان خیلی خسته و متأثر شده بود، پس از رفع آن بدبختی خواست تا یك بار سعادت ما بعد افغانستان را بچشم خود دیده و بزیارت نجات بخشندهٔ آن شهریار شهید مشرف شود لهذا این عشق و آرزو از چندی بود که در کانون دماغ اقبال روشن شده و بدوستان و ارادت مندان افغانی خود هر وقت اظهار می نمود، حکومت ما که از ارادهٔ مسافرت اقبال ملتفت شد مقدم او را گرامی داشته به آمدن افغانستان دعوتش فرمود۔ آن مرحوم بلا درنگ بکمال میل قلبی با دو نفر فضلای نامور هندی رفقای خود علامهٔ سید سلیمان ندوی و فاضل مغفور سر راس مسعود از طریق پشاور و جلال آباد وارد کابل گردید بااینکه از نخستین ورود بخاك افغانی الی ایام توقف و باز عودت بوطن از طرف حکومت و مقامات عالیه بطور مجلل و شانداری پذیرائی و برای فراهم آوردن خورسندی و خوشی خاطر او از هیچ گونه لوازم مهمان دوستی مضائقه نمی گردید ولی چیزیکه قلباً و روحاً اقبال را مسرور و مبتهج میگردانید دیدار پادشاه افغانستان اعلیحضرت شهید و ملاقات برادران افغانی او و زیارت رجال بزرگ افغانستان و مزارهای واقع درین مملکت بوده از قبیل مزار اعلیحضرت سلطان محمود غزنوی، حضرت حکیم سنائی، اعلیحضرت احمد شاه کبیر وغیره۔

موقعیکه اقبال مرحوم ازهند وارد کابل شد و بنوبهٔ خود انجمن ادبی دعوتی بافتخار وی ترتیب داده و در آن دعوت رجال بزرگ و فضلای مهم مرکز شمولیت داشتند و خیر مقدمی از طرف انجمن بحضورش قرائت گردید، اقبال عواطف و احساسات نفیسی را از خود ابراز داده و در حضور آن مجمع نطق غرائی ایراد نمود، حقیقة جذبیت الفاظ و صراحت کلام صاف و صمیمانهٔ اقبال در آنشب سامعین را واله و شیدای بیانات خالی از ریای او نموده، مهر و محبت اقبال را در دل هر افغانیکه در آن مجمع حاضر بود، عمیقانه جاگزین گردانید۔ اقبال ضمن آن بیانات حکیمانه فرمود که تمنا

دارد بوسیله شعر روح جدی را بمعاصرین خود بدمد تا آنها رفته رفته خود را شناخته صحت روحانی خود را درك و قابلیتی بهم رسانده و بگویند:

دو دوسته تیغم و گردون برهنه ساخت مرا
فسان کشید و بروی زمانه آخت مرا
من آنجهان خیالم که فطرت ازلی
جهان بلبل و گل را شکست و ساخت مرا
نفس بسینه گدازم که طائر حرمم
توان ز گرمی آواز من شناخت مرا
شکست کشتی ادراك مرشدان کهن
خوشا کسی که بدریا سفینه ساخت مرا

و همه در جمله آن بیانات فرمود که "اگر شما نجات افغانستان را از من بپرسید خواهم گفت که افغانستان محتاج به مردیست که با تمام موجودیت خود این مملکت را از حیات قبیله وی اخراج و به حیات وحدت ملی آشنا نماید ولی مسرورم ازینکه افغانستان مردی را بدست آورده که از دیر باز انتظار او را میکشند، من یقین دارم که دست قدرت، اعلیحضرت نادر شاه را برای آن آفرید که افغانستان را یك ملت جدیدی ساخته بدنیا معرفی نماید."

اقبال مرحوم بعد عودت به هند رسالهٔ بعنوان "مسافر" ترتیب داده و روی دست داشت و در همین موقع شهادت شهریار شهید سعید و جلوس همایون اعلیحضرت المتوکل علی الله اتفاق افتاد لذا اقبال در همین اثر خود عواطف خلوصیت مندانه را بحضور شهریاری باین ترتیب شرح می دهد:

ای قبای پادشاهی بر تو راست
سایهٔ تو خاك ما را کیمیاست
خسروی را از وجود تو عیار
سطوت تو ملك و دولت را حصار
از تو ای سرمایهٔ ملك و ظفر
تخت احمد شاه را شان دگر
سینه ها بینی مهر تو و یرانه به
از دل و از آرزو بیگانه به

آبگون تیغی که داری در کمر
نیم شب از تاب او گردد سحر
نیک می دانم که تیغ نادر است
من چه گویم باطن او ظاهر است

درین مثنوی مرحوم اقبال آمال و آرزو های خود را نسبت به افغانستان به حضور ملوکانه شرح داده و در آخر می گوید:

ای فروغ دیدهٔ برنا و پیر
سرّ کار از هاشم و محمود گیر
هم ازان مردیکه اندر کوه و دشت
حق تیغ او بلند آوازه گشت

منتخبات اشعار اقبال

از مجله کابل سال ۸ شماره ۳
جوزا ۱۳۱۷ ه ش/ مئی جون
۱۹۳۸ء، ص ۸۶ تا ۹۱

منتخباتی است از آثار منظوم حضرت اقبال که از وی آن ذوق شعری و افکار فلسفی و سائر جذبات آن مرحوم فهمیده می شود۔

انتخاب از "سرور گویا"

در وصف خود گوید:

تا مرا رمز حیات آموختند
آتشی در پیکرم افروختند
یک نوائی سینه تاب آورده ام
عشق را عهد شباب آورده ام
پیر مغرب شاعر المانوی(۱)
آن قتیل شیوه های پهلوی

☆☆☆

۱۔ اشاره به "پیام شرق" اثر گوئتی، شاعر آلمانی

بست نقش شاهدان شوخ و شنگ
داد مشرق را سلامی از فرنگ
در جوابش گفتم ای پیغام شرق
ماه تابی ریختم بر شام شرق
تا شناسای خودم خود بین نیم
با تو گویم او که بود و من کیم
او ز افرنگی جوانان مثل برق
شعلهٔ من از دم پیران شرق
او چمن زادی چمن پرورده
من دمیدم از زمین مرده
او چو بلبل در چمن "فردوس گوش"
من بصحرا چون جرس گرم خروش
هر دو دانای ضمیر کائنات
هر دو پیغام حیات اندر ممات
هر دو خنجر صبح خند، آئینه فام
او برهنه من هنوز اندر نیام
هر دو گوهر، ارجمند و تاب دار
زادهٔ دریای ناپیدا کنار
او ز شوخی در تنه قلزم تپید
تا گریبان صدف را بر درید
من به آغوش صدف تابم هنوز
در ضمیر بحر نایابم هنوز
آشنای من ز من بیگانه رفت
از خمستانم تهی پیمانه رفت
من شکوه خسروی او را دهم
تخت کسری زیر پای او نهم
او حدیث دلبری خواهد ز من
رنگ و آب شاعری خواهد ز من
کم نظر بیتابی جانم ندید
آشکارم دید و پنهانم ندید

فطرت من عشق را در بر گرفت
صحبت خاشاک و آتش در گرفت
حق رموز ملک و دین بر من کشود
نقش غیر از پردۂ چشمم ربود
برگ گل رنگین ز مضمون من است
مصرع من قطرۂ خون من است
تا نپنداری سخن دیوانگیست
در کمال این جنون فرزانگیست
از هنر سرمایه دارم کرده اند
در دیار هند خوارم کرده اند
لاله و گل از نوایم بی نصیب
طائرم در گلستان خود غریب
بسکه گردون سفله و دون پرور است
وای بر مردی که صاحب جوهر است
زندگی جهد است و استحقاق نیست
جز به علم انفس و آفاق نیست
گفت حکمت را خدا خیر کثیر
هر کجا این خیر را بینی بگیر
سید کل، صاحب ام الکتاب
پرد گیها بر ضمیرش بی حجاب

تصویر یہ ہے کہ در سال ۱۳۱۲ حین مسافرت دوستانۂ فضلای هندی در کابل گرفته شده۔ از چپ به راست: مرحوم داکتر اقبال۔ جناب سید سلیمان ندوی۔ مرحوم سر راس مسعود۔

متأسفانه در این اواخر دو تن ازین بزرگان علم و ادب که عبارت از راس مسعود و اقبال باشد یکی بعد از دیگری وفات یافته اند۔

گرچہ عین ذات را بی پردہ دید
رب زدنی از زبان او چکید
علم اشیا علم الاسماستی
ہم عصا و ہم ید بیضاستی
جان ما را لذت احساس نیست
خاک رہ جز ریزۂ الماس نیست
علم و دولت نظم کار ملت است
علم و دولت اعتبار ملت است
آن یکی از سینۂ احرار گیر
وان دگر از سینۂ کہسار گیر
دشنہ زن پیکر این کائنات
در شکم دارد گہر چون سومنات
لعل ناب اندر بدخشان تو ہست
برق سینا در قہستان تو ہست

☆

گذشتی تیز گام ای اختر صبح
مگر از خواب ما بیزار رفتی
من از ناآگہی گم کردہ راہم
تو بیدار آمدی بیدار رفتی

☆

شنیدم در عدم پروانہ می گفت
دمی از زندگی تاب و تبم بخش
پریشان کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یک شبم بخش

☆

نہ افغانیم و نی ترک و تتاریم
چمن زادیم و از یک شاخساریم
تمیز رنگ و بو بر ما حرام است
کہ ما پروردۂ یک نو بہاریم

☆

زندگی

شبی زار نالید ابر بهار
که این زندگی گریهٔ پیهم است
درخشید برق سبک سیر و گفت
خطا کرده ای خندهٔ یکدم است
ندانم به گلشن که برد این خبر؟
سخنها میان گل و شبنم است

حکمت و شعر

بوعلی اندر غبار ناقه گم
دست رومی پردهٔ محمل گرفت
این فروتر رفت و تا گوهر رسید
آن بگردابی چو خس منزل گرفت
حق اگر سوزی ندارد حکمت است
شعر می گردد چو سوز از دل گرفت

☆

دعا

یارب درون سینه دل باخبر بده
در بادهٔ نشانه را نگرم آن نظر بده
این بنده را که با نفس دیگران نزیست
یک آه خانه زاد مثال سحر بده
سیلم، مرا بجوی تنک مایهٔ مپیچ
جولانگهی بوادی و کوه کمر بده
سازی اگر حریف یم بیکران مرا
با اضطراب موج سکون گهر بده
شاهین من بصید پلنگان گذاشتی
همت بلند و چنگل ازین تیز تر بده
رفتم که طائران حرم را کنم شکار
تیری که ناگفنده فتد کارگر بده
خاکم به نور نغمهٔ داؤد برفروز

هر ذرهٔ مرا پر و بال شرر بده

☆

چند به روی خود کشی پردهٔ صبح و شام را؟
چهره گشا تمام کن جلوهٔ ناتمام را
سوز و گداز حالتی است، باده زمن طلب کنی
پیش تو گر بیان کنم مستی این مقام را
من بسرود زندگی آتش او فزوده ام
تو نم شبنمی بده لالهٔ تشنه کام را
عقل ورق ورق بگشت عشق به نکته ای رسید
طائر زیرکی برد دانهٔ زیر دام را
نغمه کجا و من کجا ساز سخن بهانه ایست
سوی قطار می کشم ناقهٔ بی زمام را
وقت برهنه گفتن است من به کنایه گفته ام
خود تو بگو کجا برم هم نفسان خام را؟

☆

خطاب بر ملل شرق
پس چه باید کرد ای اقوام شرق؟

آدمیت زار نالید از فرنگ
زندگی بیگانه برچید از فرنگ
پس چه باید کرد ای اقوام شرق؟
باز روشن می شود ایام شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید
یورپ از شمشیر خود بسمل فتاد
زیر گردون رسم لادینی نهاد
گرگی اندر پوستین بره ای
هر زمان اندر کمین بره ای
مشکلات حضرت انسان از اوست
آدمیت را غم پنهان از اوست

در نگاهش آدمی آب و گل است
کاروان زندگی بی منزل است
عمر چه می بینی ز انوار حق است
حکمت اشیا ز اسرار حق است
عمر که آیات خدا بیند، حُر است
اصل این حکمت ز حُکم اُنظُر است
بندهٔ مومن ازو بهروزتر
هم به حال دیگران دلسوزتر
علم چون روشن کند آب و گلش
از خدا ترسنده تر گردد دلش
علم اشیا خاک ما را کیمیاست
آه! در افرنگ تاثیرش جداست
عقل و فکرش بی عیار خوب و زشت
چشم او بی نم، دل او سنگ و خشت
علم ازو رسواست اندر شهر و دشت
جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانش افرنگیان تیغی بدوش
در هلاک نوع انسان سخت کوش
با خسان اندر جهان خیر و شر
در نسازد مستی علم و هنر
آه از افرنگ و از تاثیر او
آه از اندیشهٔ لادین او
علم حق را ساحری آموختند
ساحری نی کافری آموختند
عمر طرف صد فتنه می آرد نفیر
تیغ را از پنجهٔ رهزن بگیر
ای که جان را باز می دانی ز تن
سحر این تهذیب لادینی شکن
روح شرق اندر تنش باید دمید
تا بگردد قفل معنی را کلید

عقل اندر حکم دل یزدانی است
چون ز دل آزاد شد شیطانی است
زندگانی هر زمان در کشمکش
عبرت آموز است احوال حبش
شرع یورپ بی نزاع قیل و قال
بره را کرد است برگ گرگان حلال
نقش نو اندر جهان باید نهاد
از کفن دزدان چه امید گشاد؟!
در جنیوا چیست غیر از مکر و فن؟
صید تو این میش و آن نخچیر من!
نکته ها کومی نگنجد در سخن
یک جهان آشوب و یک گیتی فتن
ای اسیر رنگ، پاک از رنگ شو
مؤمن خود، کافر افرنگ شو
رشتهٔ سود و زیان در دست تست
آبروی خاوران در دست تست
این کهن اقوام را شیرازه بند
رایت صدق و صفا را کن بلند
اهل حق را زندگی از قوت است
قوت هر ملت از جمعیت است
رای بی قوت همه مکر و فسون
قوت بی رای جهل است و جنون
سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست
هم شراب و هم ایاغ از آسیاست
عشق را مادلبری آموختیم
شیوهٔ آدم گری آموختیم
هم هنر، هم دین ز خاک خاور است
رشک گردون خاک پاک خاور است
وانمودیم آنچه بود اندر حجاب
آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسان ماست
شوکت هر بحر از طوفان ماست
روح خود در سوز بلبل دیده ایم
خون آدم در رگ گل دیده ایم
فکر ما جویای اسرار وجود
زد نخستین زخمه بر تار وجود
داشتیم اندر میان سینه داغ
بر سر راهی نهادیم این چراغ
ای امین دولت تهذیب و دین
آن ید بیضا برآر از آستین
خیز و از کار امم بگشا گره
نشئهٔ افرنگ را از سر بنه
نقشی از جمعیت خاور فکن
واستان خود را ز دست اهرمن
دانی از افرنگ و از کار فرنگ
تا کجا در قید زنّار فرنگ
زخم ازو، نشتر ازو، سوزن ازو
ما و جوی خون و امید رفو
خود بدانی پادشاهی، قاهری است
قاهری در عصر ما سوداگری است
تختهٔ دکان شریک تخت و تاج
از تجارت نفع و از شاهی خراج
آن جهانبانی که هم سوداگر است
برزبانش خیر و اندر دل شر است
گر تو می دانی حسابش را درست
از حریرش نرم تر کرباس تست
بی نیاز از کارگاه او گزر
در زمستان پوستین او مخر
کشتن بی حرب و ضرب آئین اوست
مرگها در گردش ماشین اوست

بوریای خود به قالینش مده
بیدق خود را به فرزینش مده
گوهرش تف دار و در لعلش رگ است
مشک این سوداگر از ناف سگ است
رهزن چشم تو خواب مخملش
رهزن تو رنگ و آب مخملش
صد گره افکنده ای در کار خویش
از قماش او مکن دستار خویش
هوشمندی از خم او می نخورد
هر که خورد اندر همین میخانه مُرد
وقت سودا خندخند و کم خروش
ما چو طفلانیم و او شکر فروش
محرم از قلب و نگاه مشتری است
یارب این سحر است یا سوداگری است
تاجران رنگ و بو بردند سود
ما خریداران همه کور و کبود
آنچه از خاک تو رست ای مرد حر
آن فروش و آن بپوش و آن بخور
آن نکوبینان که خود را دیده اند
خود گلیم خویش را بافیده اند
ای ز کار عصر حاضر بیخبر
چرب دستیهای یورپ را نگر
قالی از ابریشم تو ساختند
باز او را پیش تو انداختند
چشم تو از ظاهرش افسون خورد
رنگ و آب او تو را از جا برد
وای آن دریا که موجش کم تپید
گوهر خود را ز غواصان خرید

منظرۂ عمومی مجلس ترحیم و یاد بودی که بمناسبت وفات علامه داکتر اقبال پنجشنبه ۸ ثور از طرف وزارت معارف و انجمن ادبی در سالون مقابل وزارت انعقاد یافته بود، بر پشت میز خطابه جناب سرور خان گویا مشغول ایراد خطابه می باشند:

نادر افغان شه درویش خو
رحمت حق بر روان پاک او
کار ملت محکم از تدبیر او
حافظ دین مبین شمشیر او
چون ابوذر خود گداز اندر نماز
ضربتش هنگام کین خارا گداز
عهد صدیقؓ از جمالش تازه شد
عهدِ فاروقؓ از جلالش تازه شد
از غم دین در دلش چون لاله داغ
در شب خاور وجود او چراغ
در نگاهش مستی ارباب ذوق
جوهر جانش سراپا جذب و شوق
خسروی شمشیر و درویشی نگه
هر دو گوهر از محیط لاالٰه
فقر و شاهی واردات مصطفیؐ است
این تجلّیهای ذات مصطفیؐ است
این دو قوت از وجود مؤمن است
این قیام و آن سجود مؤمن است
فقر، سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خون تپیدن آبروست.
فقر نادر آخر اندر خون تپید
آفرین بر فقر آن مرد شهید
ای صبا ای ره نورد تیز گام
در طواف مرقدش نرمک خرام
شاه در خواب است پا آهسته نه
غنچه را آهسته تر بگشا گره
از حضور او مرا فرمان رسید
آنکه جان تازه در خاکم دمید
نسوختیم از گرمی آواز تو
ای خوش آن قومی که داند راز تو

از غم تو ملّت ما آشناست
می شناسیم این نواها از کجاست
ای به آغوش سحاب ما چو برق
روشن و تابنده از نور تو شرق
یک زمان در کوهسار ما درخش
عشق را باز آن تب و تابی ببخش
تا کجا در بندها باشی اسیر
تو کلیمی راه سینائی بگیر
طی نمودم باغ و راغ و دشت و در
چون صبا بگذشتم از کوه و کمر
خیبر از مردان حق بیگانه نیست
در دل او صد هزار افسانه ایست
جاده کم دیدم ازو پیچیده تر
یا وه گردد در خم و پیچش نظر
سبزه در دامان کهسارش مجوی
از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوی

مجلس یاد و بود علامہ اقبال در مصر
و علاقہ مندی انجمن ادبی به آن

از مجله کابل شماره ۱۲، ۱۳۱۷ ه ش حوت
فروری، مارچ ۱۹۳۹ء

چندی قبل هندی های مقیم مصر مجلس یاد بودی به تذکار حضرت داکتر اقبال، شاعر و فیلسوف معروف هند (که در مرور سال جاری وفات یافته است) در قاهره ترتیب و دران تمام ممالك شرقی و اسلامی را که به آن فقید بزرگ علاقه مندی داشتند دعوت نموده بودند- انجمن ادبی هم نظر به محبت و علاقهٔ که علامه اقبال در حیات خود به افغانستان داشته و در آثار خود همواره از آن یاد کرده، پیام ذیل را به نام کمیتهٔ منعقدین مجلس مذکور ذریعهٔ تلگراف مخابره کرده است:

"انجمن ادبی افغانستان بمناسبت سالگرهٔ یاد و بود شاعر و فیلسوف عالیمقام عالم شرق حضرت داکتر اقبال مرحوم بروح آن فقید بزرگ که عشق اسلامیت و شرقیت او بهمگان معلوم است، تحیات خالصانه فرستاده، ضمناً حیات جوانان هندی

مقیم مصر را که بیاد و بود آن متفکر بزرگ شرق مجلس تذکار برپا و جذبات اسلامیت و شرقیت را دران زنده کرده اند، تقدیر مینماید۔"

خودی در نظر اقبال

از مجله کابل سال ۹ شماره ۷
میزان ۱۳۱۸ ه ش/ ستمبر، اکتوبر ۱۹۳۹ء

امروز درعالم اسلام از شخصیت بزرگ علامه داکتر اقبال مرحوم هیچ کسیکه باادبیات علاقهٔ داشته باشد، بیخبر نخواهد بود۔ علامهٔ موصوف بالقاب شاعر بزرگ ایشیا و شاعر اسلام شهرت یافته است۔ علامه قلب نهایت رقیق و دماغ خیلی دور رس و نکته سنجی را دارا بوده که برای یك شاعر فلسفی لزوم دارد۔ وی با ملت افغانیان میل و محبت مخصوصی داشت، این است که جمعی از صاحبان ذوق وقریحهٔ وطن با طرز مخصوص ادب او دلچسپی زیادی دارند۔

بنا بر این مقاله هذا را که روح شاعری اقبال گفته می شود و به قلم یکی از فضلای بارز هند، داکتر سید عابد حسین نوشته شده است ترجمه و اقتباس نمودم۔ یقین دارم قرائت مقالهٔ هذا که افادهٔ مطالب ذیل را می نماید: مقام شعر و شاعری درحیات امروزی، علت انحطاط اسلام، مسئله وحدة الوجود، بنیاد فلسفهٔ حیات اقبال، خودی، بیخودی، ضبط نفس، و۔۔۔ و۔۔۔" جهت قارئین کرام ما باعث دلچسپی خواهد شد۔
قیام الدین "خادم"

☆☆☆

گر شما خصوصیت بارز شاعری اقبال را معرض سوال قرار داده، بپرسید حتما به شما جواب خواهند گفت که اقبال شاعر فلسفی و اشعار او کاملاً فلسفیانه است۔ این تعریف در وهلهٔ اول شما را به این تصور می کشاند که آیا فلسفه شعر می شود؟ چه فلسفه تعبیر جامد و بیروح حقیقت، و شعر ادراکات زنده و آبدار زندگی است که اعصاب را تحریك و روح را حساستر و لطیفتر می گرداند۔ فلسفی صورت کائنات را ذهناً ادراك و این ادراکات خود را در ضمن تصورات مجرد بیان می نماید، که بر لوحهٔ دل نقش می گردد۔ بالعکس شاعر جنبش نبض کائنات و حرکت قلب حیات را حس کرده احساسات خود را بواسطهٔ نقوش و نغمه های متحرك در اعماق دلهای ما داخل و بادوران خون ما یکجا می نماید:

حق اگر سوزی ندارد حکمت است
شعر می گردد چو سوز از دل گرفت

اینکه میگویند شعراقبال شعر فلسفی است، چه معنی دارد، آیا شعر اقبال

مثل نظریات حکمت از سوز و گداز زندگی خالی است ؟۔ کسانیکه با شعر اقبال سروکاری دارند، آنها میدانند که شعر اقبال ترجمهٔ حیات و چشمهٔ زندگیست که مزرعهٔ آمال را سر سبز میگرداند۔

وقتیکه لفظ فلسفه برای شعر مستعمل شود، در آنوقت یك صنعت فلسفه یعنی "کلیت و همه گیری موضوع" مد نظر میباشد۔ کلام اقبال را باین لحاظ فلسفیانه میگویند که وی تصور کلی زندگی را معرض بحث قرار میدهد، موضوع شعرش نصب العین جامع حیات قوم و ملت است که ما آنرا فلسفهٔ تمدن میگوئیم۔ ورنه اگر بلحاظ طرز ادا دیده شود شعر اقبال ازان سوز و گداز و رنگ و آهنگ لبریز است که روح شاعری ایشیا بحساب میرود۔

ممکن است بعضیها تصور نمایند که اقبال در ناله های خود طبقهٔ خاص یعنی مسلمانها را که حجم دائرهٔ آن در مقابل انسانیت خیلی محدود و تنگ است مورد خطاب قرار داده و شعرای غزلگوی ایران و هندوستان بلحاظ وسعت نظر نسبت به اقبال پیشقدم بنظر می آیند، چه آنها جذبات و کیفیات عموم انسانیت را کشیده اند، ولی اگر بنظر دقت دیده شود باید اعتراف نمود که محض جذبات و کیفیات نگاری چیزی و تعبیر تصور مکمل زندگی چیز دیگر میباشد۔ جذبات در تمام انسانها یکسان است لکن نصب العین در تمام انسانها بیك صورت نمی باشد۔ اگرچه در هر عصر و هر زمان بعض افراد بوده و هستند که تصور یك تمدن عالمگیر انسانی را در مخیلهٔ خود میپرورانند، لیکن این خیال فقط تصور مجرد و بصورت فلسفه بوده است۔ این تصور تاکنون در دل هیچ کدامی چنین یك تعلق زندهٔ پیدا نکرده است که لازم شعر بندی برین موضوع بوده باشد۔ تاحال هر شاعر بنا بر میلان طبیعت خواسته است عکس انسانیت را در آئینه کدام ملت یا قوم مخصوص ببیند۔ حالا در ذهن ما این سوال پیدا میشود که کدام یك از تصور قوم و ملت وسعت زیادی دارد؟

اگر لفظ قوم را باصطلاح مغربیها بر جماعت و گروهی اطلاق نمائیم که در بین آنها قدر مشترك تنها نسل و وطن باشد، و لفظ ملت را باصطلاح و محاورهٔ اقبال بر جماعت و گروهی اطلاق کنیم که موجبات وحدت آنها نصب العین روحانی و اخلاقی بوده باشد۔ البته این یك تسلیم خواهد شد که تصور ملت نسبت بقوم وسیعتر و بسرحد انسانیت قریبتر است، زیرا در دنیا فرق نسل و وطن همیشه موجود بود و خواهد بود۔ و اگر این خیال زیاده اهمیت داده شود اتحاد نوع انسانی محال میگردد۔ ولی فقط به واسطه یك نصب العین اخلاقی و روحانی میتوان نوع انسانی را بیك مرکز واحدی جمع نموده محل تصور و امکان قرار داد۔ اولاً باید دید نصب العین که اقبال میپروراند،

چه و چگونه است ؟ و آیا میشود نصب العین وی را در دایرهٔ محدودی خیال کرد؟

جهت اینکه ما بتوانیم شاعری اقبال و نصب العین زندگی او را بخوبی بفهمیم لازم است که این نقش را با منظر تاریخی آن محل تدقیق قرار دهیم : درآنوقتیکه افق هند معرض تابش آن هلال نو گردید که متعاقباً بر فلك شعر و ادب ماه کامل گشته اشعار تابندهٔ خود را درانحوالی منتشر نمود، دران وقت مشرق و خصوصاً عالم اسلام را تاریکی حزن و یاس فرا گرفته و مخصوصاً حالت مسلمین هند بواسطهٔ نادانی و اسارت خیلی موجب رقت بود، درانوقت حرارت و جوش زندگی در قلوب عامه خاموش و بهر طرف که نظر انداخته می شد جز خاکستر سرد یأس و حرمان چیزی بنظر نمی آمد : هیبت فاتحین و صولت تمدن مغربی بر دلهای مسلمانان هند استیلاء کرده و آنها میخواستند از مقابل این قوت مخوف فرار کنند- ولی این قوت مخوف مانند مقناطیس آنها را طرف خود جذب مینمود- در عین همین حالت یکنفر مسلمان خود دار و باهمت یعنی سید احمد مرحوم که او یقین داشت در ته این کمزوری سطحی یك قوت فولادی مضمر است، مسلمانان را بتماس تمدن مغرب ترغیب کرد- این تماس در وهلهٔ اول برای آنها صدمات و مشکلاتی فراهم کرد- مگر در نتیجه شراره هائی ازان سرزد که در دلهای مسلمانان هند آتش غیرت و حمیت برافروخت- درین حالت اگر تدبیر و سیاست را یك طرف گذاشته و فقط از جنبهٔ شعر و ادب ملاحظه فرمائید دو شخصیت ممتاز در نظر شما نمودار میشود که یکی حالی و دوم اکبراست- اول الذکر بلهجهٔ سوز و گداز داستان عروج و زوال ملت اسلام را سرائیده یاد عظمت و اقبال گذشته را تازه گردانید و عرق حمیت آنها را تحریك کرد- مؤخر الذکر مسلمانها را در پیرایهٔ ظرافت از اسارت ذهنی اغیار آگاه گردانید و احترام مذهب و تمدن شانرا دوباره در نظر آنها قائم نمود-

حالی جدت پسند بود، برخرابیهای تهذیب قدیم تنقیدات محکمی مینمود و طرف خوبیهای تهذیب جدید رهنمائی میکرد- اکبر قدامت پسند بوده بر تمام چیزهای تهذیب جدید میخندید، و تهذیب قدیم را تعریف مینمود- مگر هر دوی آنها توانستند حس عزت قومی را در مسلمانها بیدار و حوصلهٔ اعتماد بخود را در آنها پیدا نموده و آنها در ظلمت یأس طرف روشنی امید هدایت کند- با این هم دو شاعر بزرگ فوق نتوانستند بعمق نظریات اسلاف خود بی ببرند- آنها مرض قوم مریض خود را تشخیص نمودند، لیکن سبب و علت مرض را دریافت کرده نتوانستند- اکبر سبب تنزل اسلام را طوری گمان کرد که مسلمین از مرکز یعنی مذهب خود منحرف گشته اند، و حالی تصور نمود که آنها اجتهاد فکر و وسعت نظر را گذاشته مقلد و تنگ نظر

گردیده اند، لیکن یکی ازین دو هم باینطرف نی نبردند که آنها از مرکزشان چرا منحرف شده، و چرا منقلد و تنگ خیال گردیدند؟ برای دریافت این علل و عوامل که اسباب تأخیر مسلمین گردیده است، نظر فلسفیانه اقبال ضرورت بود۔ ممکن است مؤرخ گوید که دولت و حکومت مسلمانها را کاهل و عیش پرست گردانیده و این کاهلی و عیش پرستی باعث شد تا آنها را تدریجاً از فعالیت و حرکت باز داشته دچار سستی و جمود نماید، لیکن اقبال چون باوجود تاریخ دانی بفلسفهٔ تمدن و فلسفهٔ نفس نیز آشنا بود این توصیه را کافی ندانسته و او معتقد بود یك ملت باعزمیکه عظمت و اقتدار خود را بر لوح خاطر عالم ثبت کرده مادامیکه از زهر تعیش و کاهلی روحانی مسموم شده باشد هرگز باین حالت نمیرسد که قوای ذهنی و عملی خود را از دست بدهد۔

این عامل روحانی که از دیگران بمسلمین سرایت کرده بعقیدهٔ اقبال عبارت از عقیدهٔ "وحدت الوجود" میباشد بنابرین عقیده وجود نفس انفرادی باطل و احساس تکلیف فرد و اخلاق فردی رفع قرار داده شده است۔ این عقیده بنیاد مذهب و اخلاق را متزلزل نموده ذوق سعی و عمل را محو گردانیده است۔ تفصیل این اجمال را از زبان خود اقبال بشنوید:

"در تحقیق و تدقیق مسئله انا در بین تاریخ ذهنی مسلمانها و هندوها یك مماثلت عجیبی موجود است۔ از همان نقطهٔ نظریکه سری شنکر گیتا را تفسیر نموده است۔ عین این طریق را شیخ محی الدین عربی اندلسی در تفسیر قرآن شریف اتخاذ نموده که بر دل و دماغ مسلمانها اثر عمیق وارد نموده است۔ علم و فضل و شخصیت عظیم شیخ اکبر مسئله وحدة الوجود را که او مفسر پرجوش آن بحساب میرود، عنصر لاینفك تخیل اسلامی قرار داد۔ اوحد الدین کرمانی و فخر الدین عراقی از شیخ اکبر نهایت درجه متأثر گردیده و رفته رفته تمام شعرای قرن ۱۴ عجم در زیر اثر همین فکر و خیال در آمدند۔ قوم نازك خیال و لطیف الطبع ایران این مشقت طویل دماغی را که جهت رسیدن از نقطه جز بسرحد کل تحمل آن ضروری بود تاب نیاورده این فواصل بعیده را طی نمود، و در "رگ چراغ"، "خون آفتاب"، "شرار سنگ" و "جلوهٔ طور" مشاهده نمودند"

"خلاصه اینکه حکمای هند در مسئلهٔ وحدة الوجود دماغ خود ها را مخاطب نمودند۔ مگر شعرای ایران در تفسیر این مسئله طریقهٔ را اختیار کردند که از کرده پر خطر است یعنی آنها قلب را آماجگاه ساختند، و از نکته آفرینی های حسین و جمیل خود ها تمام قوم اسلام را از ذوق عمل محروم نمودند"

مقصد مسئلهٔ وحدة الوجود که در بالا به آن اشاره شده است که وجود حقیقی

عبارت از ذات صانع است و مخلوق، که عالم طبیعی و انسان در آن داخل است داری وجود اعتباری و موسوم و درحقیقت یك پرتو نور ایزدی است۔ و ما بسبب کوتاه نظری خود این اصنام خیالی را حقیقی تصور کرده و همین پرده های تعیینات ما را از معرفت ذات محروم گردانیده است۔

احساس وحدت در حد ذات خود کیفیتی است از حالات قلب که در اوقات مخصوصه بروز میکند و اگر زمان بخواهد این کیفیت را در قید بیان آرد غیر از الفاظ در دسترس خود چیزی نمی یابد۔ ولی شاعر این الفاظ را گرفته پرواز مینماید، و در لباس خوشنما و رنگین پیچانده بقدری دلکش و دلفریب میسازد که دل و دماغ شنونده را مسحور مینماید، این است تصوفیکه شیخ علی حزین راجع به آن گفته است: "برای شعر گفتن خوب است" اگر این قیل و قال محض برای تفریح میبود چندان باکی نداشت۔ ولی متأسفانه اقوامیکه بمرض تن پروری گرفتار شده از تکالیف و مشکلات زندگی متوحش و هراسان میشوند و برای خالی کردن شانه از بار این تکالیف حیله و بهانه میجویند، آنها این قسم شاعری متصوفانه را فلسفهٔ حیات خود ها قرار میدهند۔ موهوم بودن کائنات، بی حقیقت بودن نفس انسانی، همچنین بی ثباتی حیات بی حاصل بودن سعی و عمل، تمام اینها خیالاتیست که در نغمه های دلفریب که در سابق باعث صبر و سکون و کیف و سرور میگردید، حال موجب یأس و قنوت حزن و ملال میشود، این خیالات قوم را یکدفعه از یاد درآورد دوباره نمیگذارد که برخیزد۔ این بود ماجرائیکه بر عالم اسلام گذشت و بنابر همین در بین آنها بی مرکزی، بی اصولی و بیعملی پیدا شد۔ این بود یك علت بزرگ امراض انفرادی و اجتماعی عالم اسلام که آنرا حکیم ملت اقبال دریافت نموده و برای ازاله آن قوت خداداد سبحانی اش را صرف کرد۔

این عقیده را که نزد اقبال وجه حقیقی زوال ملت اسلام است "بنام نفی خودی" مینامد و میخواهد بنظریهٔ "اثبات خودی" آنرا رد نماید۔ لفظ خودی یا انانیت در فارسی بمعنی کبر و غرور مستعمل است مگر اقبال آنرا بطوریك اصطلاح فلسفیانه برای این احساس و عقیده استعمال کرده است که نفس فرد یا انا اگر چه مخلوق و هستی فانی است اما وجود علیحده دارد که سبب عمل پایدار و لازوال میگردد، چنانچه در دیباچهٔ اسرار خودی میفرماید:

"این لفظ درین نظم بمعنی غرور استعمال نشده است طوریکه عموماً در اردو و فارسی باین معنی مستعمل است، مفهوم این لفظ محض احساس نفس یاتعیین ذات میباشد۔

همین تصور خودی بنیاد فلسفهٔ حیات و کائنات اقبال میباشد۔ میگویند که

فلسفه از ابهام و حیرت آغاز میشود درینجا سوالیکه اقبال را در حیرت انداخته این است که در این وحدت وجدانی یا نقطهٔ روشن و این چیز پر اسرار که شیراز بند کیفات غیر محدود فطرت انسانی است، این خودی یا انا، یا من که از روی عمل خود ظاهر و از روی حقیقت خویش پنهان است، چیست؟ آیا این حقیقت لازوال است یااینکه زندگی محض بطور عارضی جهت حصول اغراض عملی خویش خود را درین فریب تخیل با دروغ مصلحت آمیز نمایان کرده است۔ از نقطهٔ اخلاق شناختن طرز عمل افراد و اقوام منوط و منحصر بدادن جواب این سوال است، اینست که علما و حکمای تمام اقوام عالم جهت پیدا کردن این جواب بر طبق مذاق و طبیعت خود ها سعی و کوشش نموده اند چنانچه اقوام فلسفی مزاج مشرق انایا شخصیت انسانی را محض فریب تخیل می پندارند و از گردن انداختن این بار گران را یگانه وسیلهٔ نجات می شناسند با لعکس مذاق عملی اقوام مغرب آنها را به نتائج که خاطر خواه و متقاضی فطرت آنها بود سوق نمود۔۔۔تحریك اسلامی در ایشیای غربی یگانه پیغام عمل بوده که این تحریك انا را هستی مخلوقی می پندارد که بواسطهٔ عمل لازوال و پایدار میگردد۔ من این مسئلهٔ دقیق را از پیچید گیهای دلائل فلسفی آزاد نموده کوشش نموده ام تا برنگ تخیل رنگین گردد، و در معرفت و شناخت این حقیقت آسانی پیدا گردد۔"

بیائید ببینید خیالیکه اقبال اینجا بطور مجمل در نثر بیان کرده است، تفصیل آن ازفیض طبع این سخنور باکمال، جامهٔ شعر پوشیده چه قدر دلنشین و دل آویز، روح پرور و روح افزا، جان بخش و جان نواز گردیده است۔

اصل کائنات بعقیده اقبال وجود بسیطی است که قوتها را شعور و اراده درآن مضمر میباشد۔ برای اینکه این قوتها را در معرض فعل بیاورد، نفس خود را در خود و غیر خود یا باصطلاح فلسفه بموضوع و معروض منقسم نمود۔ علت غائی غیر خود این است که جهت مشاهدهٔ خودی کار آئینه، و برای ارتقای خودی کار معمول را بدهد۔ خودی جهت تکمیل و استحکام خویش با غیر خود تصادم مینماید و بذریعهٔ این تصادم قوتهای مکنونه انسانی نشوونما یافته و متدرجا مراتب ترقی خود را طی می نماید۔ هستی خودی حرکت دایم و عمل پیهم و کشمکش و کار زار است۔ بهمان اندازه که یك چیز در خودی خود مستحکم و بر غیر خود غالب باشد بهمان اندازه قیمت او در مدارج حیات متعین میگردد:

پیکر هستی ز اسرار خودی است
هر چه می بینی ز اسرار خودی است
خویشتن را چون خودی بیدار کرد

آشکارا عالم پندار کرد
صد جہان پوشیدہ اندر ذات او
غیر او پیداست از اثبات او
سازد از خود پیکر اغیار را
تا فزاید لذت پیکار را
چون حیات عالم از روز خودی است
پس بقدر استواری زندگی است
چون زمین بر هستی خود محکم است
ماه پابند طواف پیهم است
هستی مهر از زمین محکم تر است
پس زمین مسحور چشم خاور است

حلقۂ آخرین این سلسله ارتقأ انسان است:

خودی کیا ہے راز درون حیات
خودی کیا ہے بیداری کائنات
ازل اس کے پیچھے ابد سامنے
نہ حد اس کے پیچھے نہ حد سامنے
زمانے کے دھارے میں بہتی ہوئی
ستم اس کی موجوں کے سہتی ہوئی
ازل سے ہے یہ کشمکش میں اسیر
ہوئی خاک آدم میں صورت پذیر
خودی کا نشیمن ترے دل میں ہے
فلک جس طرح آنکھ کے تل میں ہے

ترجمہ: خودی چیست؟ راز درون حیات و بیداری کائنات است، که ازل در عقبش و ابد پیشروی اوست، نه بطرف عقب خود حد دارد و نه بجانب مقابل خود- در جریان زمان جاری بوده هجوم امواج دریای بیکران زمانرا پذیرفته و از روز ازل درین کشمکش اسیر بوده، آخر در خاك آدم صورت پذیر گشت- محل خودی در دل تو است- مثلیکه فلك در مردمك چشم تو جا دارد-

☆☆☆

انسان باعتبار مدارج در کائنات ازینجهت نسبت بهمه برتر است که در ذات او، برای (خودی) قابلیت و استعداد شعور نفس، و شعور مقصد خود حاصل گشته و

همین شعور او را از تمام اشیای دیگر ممتاز مینماید- او نیز مثلِ دیگر مخلوقات مخلوق است: اما هستی او هستی اعتباری نه بلکه حقیقی است- بمقابل او وجود عالم فطرت اضافی محض و پابند ادراك و مشاهدهٔ حضرت انسان است:

این جهان چیست؟صنم خانهٔ پندارمن است
جلوهٔ او گرودیدهٔ بیدار من است
همه آفاق که گیرم بنگاهی او را
حلقهٔ هست که از گردش پرکارمن است
هستی و نیستی ازدیدن ونادیدن من
چه زمان وچه مکان شوخی افکارمن است

☆☆☆

جهان را فریبهی از دیدن ما
نهانش رسته از نادیدن ما
جهان غیر از تجلی های ما نیست
که بی ما جلوهٔ نور و صدانیست
جهان رنگ و بو گلدستهٔ ما
ز ما آزاد و هم وابستهٔ ما
خودی او را بیك تار نگه بست
زمین و آسمان و مهر و مه بست

☆☆☆

وجود خودی یا انا بنا بعقیدهٔ دیکارت بدیهی است چرا که او بلا واسطه بنفس خود شعور دارد، در حالیکه هستی غیر خود یعنی عالم فطرت محتاج دلیل است- اگر انسان راجع بوجود خود شك داشته باشد این شك بذات خود دلیل است برینکه درینجا ذاتیکه شك میکند موجود است:

اگر گوئی که من وهم گمان است
نمودش چون نمود این و آن است
بگو با من که دارای گمان کیست
یکی در خود نگر آن بی گمان کیست
جهان پیدا و محتاج دلیلی
نمی آید بفکر جبرئیلی
خودی پنهان ز حجت بی نیاز است

یکی اندیشه و دریاب این چیه راز است
خودی را حق بدان باطل مپندار
خودی را کشت بیحاصل مپندار

☆☆☆

احساس خودی نقطهٔ آغاز زندگی انسانی است و برای پیمودن مراتب کمال زندگی تقویت روح خودی لازم میباشد۔ چنانچه سابقا شرح دادیم بنیان خودی وقتی مستحکم و پایدار میشود که انسان با غیر خود یعنی با ماحول خود متصادم گردد، و برای تأمین مقاصد جدیده که وقتا فوقتاً در جلو اعمال انسانی عرض اندام میکند مصروف عمل و دربحبوحهٔ این گیرو دار بر ماحول خود غلبه جسته رفع مشکلات و بندش ها را وجههٔ همت قرار دهد۔ و باین واسطه قوای ذهنی و عملی خود را پی در پی تیز نموده ترقی میدهد، روز بروز آتش خودی در سینه اش مشتعل تر شده میرود۔

زندگانی را بقا از مدعاست
کاروانش را درا از مدعاست
زندگی در جستجو پوشیده است
اصل او در آرزو پوشیده است
از تمنا رقص دل در سینه ها
سینه ها از تاب او آئینه ها
ما ز تخلیق مقاصد زنده ایم

این سوز آرزو طالب خودی را آرام نمیگذارد، در حصول یك مقصد برای حصول یك مقصد بلند تر کوشش می نماید۔ و باینصورت در راه طلب جلو تر میرود۔ و زندگانی عبارت است از همین بیقراری و ناآرامی، وسعی پیهم و جهد مسلسل، سکون ولو که سکون بهشت هم بوده باشد جهت نفس انسانی پیام مرگ است:

چه کنم که فطرت من بمقام در نسازد
دل ناصبور دارم چو صبا به لاله زاری
چو نظر قرار گیرد به نگار خوبروئی
تپد آن زمان دل من پی خوبتر نگاری
ز شرر ستاره جویم ز ستاره آفتابی
سر منزلی ندارم که بمیرم از قراری
چو ز بادهٔ بهاری قدحی کشیده خیزم
غزلی دگر سرایم به هوای نوبهاری

دل عاشقان بمیرد بہ بہشت جاودانی
نہ نوای درمندی نہ غمی نہ غمگساری

☆☆☆

منازل ترقی به تسخیر این عالم زمان و مکان ختم میگردد- چشم تخیل شاعر برای جدوجهد انسان، ماورای این، میدانهای نو و تازه می بیند:

خودی کی یہ ہے منزل اولیں
مسافر! یہ تیرا نشیمن نہیں
تری آگ اس خاکداں سے نہیں
جہان تجھ سے ہے تو جہان سے نہیں
بڑھے جا یہ کوہ گراں توڑ کر
طلسم زمان و مکاں توڑ کر
جہاں اور بھی ہے ابھی بے نمود
کہ خالی نہیں ہے ضمیر وجود
ہو اک منتظر تیری یلغار کا
تری شوخیِ فکر و کردار کا

ترجمه: این که تو دران بوده ای، منزل اولین خودی است،ای مسافر! این مکان نشیمن و مسکن تو نیست، آتش تو ازین خاکدان نیست جهان از تو است و تو از جهان نیستی- پیش برو این کوه گران و طلسم زمان و مکان را بشکن، جهان و عالم دیگر نیز وجود دارد که ضمیر هستی از ان خالی نیست و آن عالم به هجوم شوخی فکر و عمل تو انتظار دارد تا مفتوح تو گردد-

قناعت نہ کر عالم رنگ و بو پر
چمن اور بھی آشیاں اور بھی ہیں
تو شاہیں ہے پرواز ہے کام تیرا
ترے سامنے آسماں اور بھی ہیں
اسی روز و شب میں الجھ کر نہ رہ جا
کہ تیرے زمان و مکاں اور بھی ہیں

ترجمه:باین عالم رنگ و بو قناعت مکن زیرا چمن و آشیان دیگری نیز هست، تو شاهین هستی کار تو پرواز است، پیشروی نو دیگر آسمانها نیز وجود دارد، تو نباید در قید این روز و شب پابند شوی زیرا که برای تو زمان و مکان دیگر نیز هست-

☆☆☆

در مورد پیمودن این طریق به رهنما که آن عبارت از عشق است ضرورت می افتد- مرد کامل آنرا میگویند که مدارج معرفت نفس را طی نموده بمعراج خودی رسیده باشد- نام دوم محبت تقلید است- لیکن درینجا معنی عشق و یا تقلید این نیست که عاشق خود را در ذات معشوق و یا مقلد، حیات خود را در حیات مرشد محو نماید یا ازین دو منبع قوت مستعار روحانی را اخذ نموده تقویت مصنوعی حاصل نماید، بلکه مقصود این است که وی ازین شخصیت عالی راز تکامل خود را آموخته بقوتهای خود نشوونما بخشد- و باین واسطه اساس شخصیت و خودی خود را محکم و استوار نماید:

نقطهٔ نوری که نام او خودی است
زیر خاک ما شرار زندگی است
از محبت میشود پائنده تر
زنده تر، سوزنده تر، تابنده تر
کیمیا پیدا کن از مشت گلی
بوسه زن بر آستان کاملی
کیفیت ها خیزد از صهبای عشق
هست هم تقلید از اسمای عشق
عاشقی محکم شو از تقلید یار
تا کمند تو شود یزدان شکار

عشق باشخاص خام از خود فراموشی و از خود رفتگی نشان میدهد، در حالیکه به پخته کار ها خود داری را می آموزد-

بهر دل عشق رنگ تازه برگرد
گهی با سنگ و گه با شیشه سر کرد
ترا از خود ربود و چشم تر داد
مرا با خویشتن نزدیکتر کرد

☆☆☆

محبت نصب العین غیر فانی خودی انسان فانی را تکمیل کرده پایدار مینماید:

تند و سبکسیر ہے گرچہ زمانے کی رو
عشق خود ایک سیل ہے سیل کو لیتا ہے تھام
عشق کی تقویم میں عصر رواں کے سوا

اور زمانے بھی ہیں جن کا نہیں کوئی نام

ترجمہ: اگرچه رفتار زمانه تند و تیز است، ولی عشق بذات خود سیلابی است که سیلاب دیگر را سد میگردد۔ در تقویم عشق سوای عصر روان دیگر اینچنین زمانه ها نیز میباشد که هیچ نام ندارد۔

☆☆☆

جهت حصول هدایت پیشروی مرد کامل سر نیاز خم کردن خود را مستحکم مینماید ولی بخاطر مال و دولت جاه و منصب دست نگر ارباب اقتدار بودن خودی را ضعیف و کمزور می سازد۔ فقر و استغنا از مقدمترین و مهمترین شرائط خودی است:

ای فراهم کرده از شیران خراج
گشتهٔ روبه مزاج از احتیاج
از سوال افلاس گردد خوار تر
از گدائی گدیه گر نادار تر
از سوال آشفته اجزای خودی
بی تجلی نخل سینای خودی
وای بر منت پذیر خوان غیر
گردنش خم گشته از احسان غیر
ای خنک آن مرد کاندر آفتاب
می نخواهد از خضر یک جام آب
چون حباب از غیرت مردانه باش
هم ببحر اندر نگون پیمانه باش

سوال و گدائی تنها این نیست که مفلس از خانه دولتمند خواست نماید بلکه هر طریقهٔ که انسان دران بذات خود تکلیف را برداشت ننموده از محنت دیگران استفاده نماید، بعقیدهٔ اقبال همه اینگونه طریقهای حصول دولت در گدائی داخل است۔

در بین گدائی و فقر زمین و آسمان فرق است گدائی احتیاج مال دنیا و جانب دیگران دست دراز کردن است اما فقر از لذایذ مادی بی نیاز شدن و قوت های کائنات را تسخیر کردن بر نوامیس فطرت حکمرانی و قیام امن و امان را در دنیا اعلام نمودن و مظلومانرا از پنجهٔ ظالمان نجات دادن است۔

چیست فقر ای بندگان آب و گل؟
یک نگاه راه بین، یک زنده دل

فقر خیبر گیر با نان شعیر
بستهٔ فتراک او سلطان و امیر
فقر بر کرو بیان شبخون زند
بر نوامیس جهان شبخون زند
با سلاطین بر فتد مرد فقیر
از شکوه بوریا لرزد سریر
از جنون می افکند هوئی بشهر
وا رهاند خلق را از جبر و قهر
بر نیفتد ملتی اندر نبرد
تا درو باقیست یك درویش مرد
آبروی ما ز استغنای اوست
سوز ما از شوق بی پروای اوست

☆☆☆

اک فقر سکھاتا ہے صیاد کو نخچیری
اک فقر سے کھلتے ہیں اسرار جہانگیری
اک فقر ہے قوموں میں مسکینی و دلگیری
اک سے مٹی میں خاصیت اکسیری

ترجمہ: یکنوع فقر بصیاد وضع نخچیری می آموزد۔و از یکنوع فقر دیگر، اسرار جہانگیری کشف میگردد،از یك قسم فقر در اقوام مسکینی و دلگیری، و از یك قسم دیگر در خاك خاصیت اکسیر پیدا میشود۔

چڑھتی ہے جب فقر کی سان پہ تیغ خودی
ایک سپاہی کی ضرب کرتی ہے کار سپاہ

ترجمہ: وقتیکه تیغ خودی به سنگ فقر تیز گردد در آنوقت ضرب یك سپاهی کار لشکر را انجام میدهد۔

☆☆☆

کمال ترک نہیں آب و گل سے مہجوری
کمال ترک ہے تسخیر خاکی و نوری
میں ایسی فقر سے اے اہل حلقہ باز آیا
تمہارا فقر ہے بے دولتی و رنجوری

ترجمہ: کمال ترك و دستبردار شدن، بیزاری از آب و گل نیست، بلکه کمال

ترک تسخیر عالم خاک و نور است۔ ای یاران مجلس، من ازین قسم فقر که شما دارید بیزار هستم، زیرا که فقر شما معنی بی دولتی و رنجوری دارد۔

☆☆☆

وقتیکه خودی از عشق و محبت و فقر و استغنا مستحکم گردد، درآنوقت تمام قوتهای کائنات در قبضه و تصرف انسان می آید:

از محبت چون خودی محکم شود
قوتش فرماندهٔ عالم شود
پنجهٔ او پنجهٔ حق می شود
ماه از انگشت او شق می شود

☆☆☆

قلندران که به تسخیر آب و گل کوشند
ز شاه باج ستانند و خرقه می پوشند
به خلوت اند و کمندی به مهر و مه پیچند
به خلوت اند و زمان و مکان در آغوش اند

☆☆☆

قوت لا محدود خودی وظیفهٔ تعمیر و تخریب را اجرا میکند۔ برای اینکه از خودی کار تعمیر گرفته شود، باید خودی را توسعه داد و آنرا تادیب و تربیت نمود (مثال خودی بی قید و بی تربیت شیطان است که راجع بآن نظریهٔ اقبال خیلی دلچسپ است۔ اقبال نیز مانند (گوئٹی) شیطان را قوت بدی نی، بلکه قوه عظیم الشان خودی و تخلیق می پندارد، که از راه مستقیم محبت و اطاعت گمراه گردیده است) اولین مرتبهٔ تأدیب و تهذیب خودی اطاعت است یعنی پابندی بآن قانون حیات که خالق کائنات برای مخلوق مقرر کرده است:

هر که تسخیر مه و پروین کند
خویش را زنجیری آئین کند
باد را زندان گل خوشبو کند
قید بو را نافهٔ آهو کند
می زند اختر سوی منزل قدم
پیش آئینی سر تسلیم خم
سبزه بر دین نمو روئیده است
پایمال از ترک آن گردیده است

لالـــــــه پیهـــم ســـوختـــن قـــانـــون او
رقـــــص پیـــــرا در رگ او خـــــون او
قـــطـــره هـــا دریـــاســـت از آئیـــن وصـــل
ذره هـــا صـــحـــراســـت از آئیـــن وصـــل
بـــاطـــن هـــر شـــی ز آئیـــنـــی قـــوی
تـــو چـــرا غـــافـــل ازیـــن ســـامـــان روی
بـــــاز ای آزاد دســـتـــور قـــدیـــم
زیـــنـــت پـــاکـــن هـــمـــان زنـــجـــر سیـــم
شـــکـــوه ســـنـــج ســـختـــی آئیـــن مشـــو
از حـــدود زنـــدگـــی بیـــرون مشـــو

☆☆☆

درجه دوم خودی ضبط نفس است و آن اینکه انسان قوای سرکش و خود سر را در تحت تصرف و اقتدار خود آورده، خصوصاً بر جذبات محبت نفسانی و خوف که نسبت بدیگر قوای خیلی قوی است، غلبه نماید:

نـــفـــس تـــو مثـــل شتـــر خـــود بـــرور اســـت
خـــود پـــرســـت و خـــود ســـوار و خـــود ســـر اســـت
مـــرد شـــو آور زمـــام او بـــکـــف
تـــا شـــوی گـــوهـــر اگـــر بـــاشـــی خـــزف
طـــرح تـــعـــمیـــر تـــو از گـــل ریـــختـــنـــد
بـــا مـــحبـــت خـــوف را آمیـــختـــنـــد
خـــوف دنیـــا، خـــوف عـــقبـــی، خـــوف جـــان
خـــوف آلام زمیـــن و آســـمـــان
حـــب مـــال و دولـــت و حـــب وطـــن
حـــب خـــویـــش و اقـــربـــا و حـــب زن
تـــا عـــصـــای لاالـــه داری بـــدســـت
هـــر طـــلســـم خـــوف را خـــواهـــی شـــکســـت
هـــر کـــه در اقـــلیـــم لا آبـــاد شـــد
فـــارغ از بـــنـــد زن و اولاد شـــد

بعد از گذشتن این دو مدارج انسان بآن درجه و مرتبه میرسد که اوج کمال انسانیت شمرده میشود- و آن درجهٔ نیابت آلهی است و حاصل نمودن این مرتبه بلند

ترین نصب العین خودی بحساب میرود، که در تلاش آن انسان از هزار ها سال باینطرف سر گرم سعی بوده و میباشد:

نائب حق در جهان بودن خوش است
بر عناصر حکمران بودن خوش است
نائب حق همچو جان عالم است
هستی او ظل اسم اعظم است
از رموز جزو و کل آگه بود
در جهان قائم بامرالله بود

☆☆☆

ای سوار اشهب دوران بیا
ای فروغ دیدهٔ امکان بیا
رونق هنگامهٔ ایجاد شو
در سواد دیدهٔ آباد شو
نوع انسان مزرع و تو حاصلی
کاروان زندگی را منزلی
سجده های طفلک و برنا و پیر
از جبین شرمسار ما بگیر

☆☆☆

کبھی ای حقیقت منتظر نظر آ لباس مجاز میں
کہ ہزاروں سجدے تڑپ رہے ہیں مری جبین نیاز میں

ترجمہ: ای حقیقتیکه بتو انتظار میشود! وقتی بلباس مجاز ظاهر شو، زیرا که هزارها سجده در جبین نیازمن بآمدن تو بیقرار است۔

خاکی و نوری نہاد بندۂ مولا صفات
ہر دو جہان سے غنی اس کا دل بے نیاز
اس کی امیدیں قلیل اس کے مقاصد جلیل
اس کی ادا دلفریب اس کی نگہ دلنواز
نرم دمِ گفتگو گرم دمِ جستجو
رزم ہو یا بزم ہو پاک دل و پاکباز
نقطۂ پرکار حق مرد خدا کو یقین
ورنہ یہ عالم تمام وہم و طلسم و مجاز

عقل کی منزل ہے وہ، عشق کا حاصل ہے وہ
حلقۂ آفاق میں گرمی محفل ہے وہ

ترجمہ: بندہ ای کہ بصفات مولی متصف بودہ باشد خاکی است اما نوری صفات، کہ دل بی نیاز او از ہر دو جہان مستغنی است۔ امیدھای او کم اما مقاصدش نہایت بلند است ادای او دلفریب و نگاہ او دلنواز است۔ لہجۂ گفتگویش نرم اما در جستجو خیلی گرم و تند۔ در ہر دو حالت رزم و بزم پاکدل و پاکباز میباشد۔ یقین مرد خدا نقطۂ پرکار حق است ورنہ این عالم تمام وہم و طلسم و مجاز است۔ منزل عقل اوست و حاصل عشق او، در حلقہ دہر وجود او موجب گرمی محفل است۔

در سطور بالا خلاصۂ آن قانون انسانی کہ پابندی بآن موجب تکمیل خودی است بیان گردید۔ این قانون قانون علاقہ بین فرد و ملت است کہ اقبال آنرا بیخودی میگوید۔

شعرای ایران، افغانستان و ہندوستان از قدیم الایام ذات الہی را بہ دریا و نفس انسانی را بہ قطرہ تشبیہ دادہ آمدہ اند۔ اقبال از تمثیل قطرہ و دریا تعلق فرد و ملت را ظاہر می نماید لیکن فرد اقبال از اتصالِ قطرہ بہ دریا، ہستیِ قطرہ فنا نمیگردد، بلکہ بیش از پیش قوت و استحکام را حاصل نمودہ دائرۂ مقاصد بلندش توسعہ یافتہ و قوای او منظم و منضبط میشود و خودیش پایدار و لازوال میگردد:

فرد تا اندر جماعت گم شود
قطرۂ وسعت طلب قلزم شود
فرد تنہا از مقاصد غافل است
قوتش آشفتگی را مائل است
قوم با ضبط آشنا گردانندش
نرم رو مثل صبا گردانندش
چون اسیر حلقۂ آئین شود
آہوی رم خوی او مسکین شود

☆☆☆

فرد قائم ربط ملت سے ہے تنہا کچھ نہیں
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں

ترجمہ: وجود فرد بملت قائم است و بہ تنہائی ہیچ نیست۔مثل موجیکہ در دریا وجود دارد و تنہا ہیچ نمیباشد

☆☆☆

تا اینجا از کلام اقبال جسته جسته مباحث عالمگیر و عالم شمول تصور خودی را منتخب نموده در معرض مطالعهٔ شما گذاشتیم- درین شکی نیست که فلسفهٔ اقبال مملو از روح اسلامیت، و فی حد ذاته مخاطب او مسلمان است- اما مثل یك شاعر حقیقی بدرد همه متألم بوده، دائره محبت او وسیع و پیام های حکیمانهٔ وی بعموم بشریت است- او به پیروان تمام مذاهب و ملل خودی و حفظ روایات مخصوص ملی خویش را تعلیم می دهد- تا که آنها بتوانند بیك نصب العین صحیح زندگی مواصلت ورزیده و بآن قریب تر گردند:

من نگویم از بتان بیزار شو
کافری شایستهٔ زنار شو
ای امانتدار از تهذیب کهن
پشت پا بر ملت آبا مزن
گرز جمعیت حیات ملت است
کفر هم سرمایهٔ جمعیت است
تو که هم در کافری کامل نه ای
لائق طرف حریم دل نه ای
مانده ایم از جادهٔ تسلیم دور
توز آذر، من ز ابراهیم دور
قیس ما سودایی محمل نشد
در جنون عاشقی کامل نشد

☆☆☆

از شعر و کلام اقبال اشعار زیادی استخراج میشود دال براینکه مخاطب او ملت مخصوص نبوده بلکه وی در گفته های خود همه نوع انسانی را بدون امتیاز مذهب و ملت مورد خطاب قرار داده است- برای ثبوت این دعوی جملهٔ چند از کلام خود اقبال که در دیباچهٔ پیام مشرق صراحة نوشته است اقتباس مینمائیم:

"اگرچه ما نمیتوانیم اندازهٔ اضطراب باطنی اقوام عالم را بنا بر جهتی که ما خود ازین اضطراب متأثریم بطور صحیح تشخیص کرده اندازهٔ نمائیم معذالك می توان گفت که این اضطراب مقدمهٔ یك اضطراب عظیم روحانی و تمدنی میباشد- جنگ عظیم یورپ بذات خود یك قیامتی بوده، چه جنگ مذکور تقریباً نظام دنیای قدیم را بکلی فنا کرد، و از خاکستر تهذیب و تمدن در اعماق زندگی یك انسان نو، و جهت بود و باش آن دنیای جدیدی را تعمیر مینماید- مشرق و علی الخصوص مشرق اسلامی

بعد از صدها سال از خواب غفلت بیدار گردیده است۔ اما اقوام مشرق باید ملتفت گردند که زندگی بذات خود نمیتواند انقلابی را در اطراف خود بر انگیزد، مگر وقتیکه وجودش ابتداء در ضمیر انسان ها متشکل نگردد۔ این قانون لایتغیر فطرت که قرآن پاك در الفاظ ساده و بلیغ (ان الله لا یغیر بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم) بیان کرده است، حاوی هر دو پهلوی زندگی فردی و اجتماعی است و من در کلام فارسی خود کوشش کرده ام تا صدق این قضیه را ثبت نمایم۔"

"در عصر حاضر در دنیا و خصوصاً در ممالك مشرق هر آن کوششیکه مقصد آن، نگاه اقوام و افراد را از حدود جغرافیائی بالاتر نمودن و تجدید یا تولید سیرت صحیح انسانی باشد۔ قابل احترام است۔"

شما از سطور بالا دریافتید که نصب العین اقبال نگاه اقوام و افراد را از حدود جغرافیائی بلند نمودن و تجدید یا تولید سیرت صحیح و قوی انسانی است۔ این نصب العین را اقبال در تصانیف خود مدنظر داشته خواسته است آنرا بمشرق و مغرب ابلاغ نماید۔

☆☆☆

چنانچه پیشتر اظهار داشته ایم تصوریك انسانیت عالم شمول از نقطهٔ نگاه نظریات فلسفی ممکن است و مادامیکه خواسته شود این تصور در یك نصب العین زنده مدنظر قرار گیرد، در آنوقت آدم وسیع النظر هم باین مجبور است که بدواً این تصویر انسانیت را در آئینه کدام ملت خاصی نگاه کند۔ برای اقبال ملت بیضای اسلام کار این آئینه را میدهد۔ در نظر اقبال تکمیل حقیقی خودی و ربط حقیقی فرد باملت بذریعهٔ اسلام ممکن است۔ زیرا که در اسلام رشتهٔ اتحاد فرد و ملت تصور محدود نسل و وطن قرار نگرفته بلکه بعقیدهٔ وسیع توحید و رسالت میباشد:

با وطن وابسته تقدیر امم
بر نسب بنیاد تعمیر وطن
اصل ملت در وطن دیدن که چه
باد و آب و گل پرستیدن که چه
ملت ما را اساس دیگر است
این اساس اندر دل ما مضمر است
مدعای ما مآل ما یکیست
طرز و انداز خیال ما یکیست
لا الله سرمایهٔ اسرار ما

رشتہ اش شیرازۂ افکار ما
ملت بیضا تن و جان لاالہ
ساز ما را پردہ گردان لاالہ

☆☆☆

از رسالت در جہان تکوین ما
از رسالت دین ما آئین ما
از رسالت صد ہزار ما یک است
جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است
از میان بحر او خیزیم ما
مثل موج از ہم نمیریزیم ما
دین فطرت از نبی آموختیم
در رہ حق مشعلی افروختیم
این گہر از بحر بی پایان اوست
اینکہ یک جانیم از احسان اوست
قوم را سرمایۂ قوت ازو
حفظ سرّ وحدت ملت ازو

☆☆☆

برای فرد آزادی حقیقی فقط در ملت اسلام حاصل شدہ زیرا ہمین ملت حریت، مساوات و اخوت را در معنی حقیقی آن بنوع انسان نشان دادہ است عقیدۂ توحید امتیاز نسل و نسب را از میانہ برداشت۔ غریب ہا را از تسلط امراء و زیر دست ہا را از سلطۂ زبردست ہا آزاد نمود، عدل و انصاف را حاکم و انسان ہا را برشتۂ اسلام برادر ہمدگر گردانید:

ملتی از ما سوا بیگانۂ
بر چراغ مصطفی پروانۂ
نا شکیب از امتیازات آمدہ
در نہاد او مساوات آمدہ
پیش قرآن بندہ و مولا یکی است
بوریا و مسند دیبا یکی است
عشق را آرام جان حریت است
ناقہ اش را ساربان حریت است

موسی و فرعون و شبیر و یزید
این دو قوت از حیات آمد پدید
زنده حق از قوت شبیری است
باطل آخر داغ حسرت میری است
ماسوی الله را مسلمان بنده نیست
پیش فرعونی سرش افگنده نیست
کل مؤمن اخوة اندر دلش
حریت سرمایهٔ آب و گلش

☆☆☆

یکی از شرائط اهم خودی اینست که نفس از قیود زمان و مکان آزاد گردد۔ و این مطلب فقط در آغوش ملت اسلام حاصل میگردد که از حدود زمان و مکان بالا تر است زیرا که احساس او بر تخیل مادی نسل و وطن نی بلکه بر عقیده روحانی توحید و رسالت مبنی است، نسل فنا میگردد، رشتهٔ وطن از هم گسیخته میتواند مگر رشتهٔ کلمهٔ توحید غیر فانی و لازوال است۔

جوهر ما با مقامی بسته نیست
بادهٔ تندش بجامی بسته نیست
عقدهٔ قومیت مسلم گشود
از وطن آقای ما هجرت نمود
حکمتش یک ملت گیتی نورد
بر اساس کلمه ای تعمیر کرد
هر که از قید جهات آزاد شد
چون فلک در شش جهت آباد شد

☆☆☆

امت مسلم ز آیات خداست
اصلش از هنگامهٔ قالوا بلی است
تا خدا ان یطفؤ فرموده است
از فسردن این چراغ افسرده است
رومیان را گرم بازاری نماند
آن جهانگیری جهانداری نماند
شیشهٔ ساسانیان در خون نشست

رونق خمخانۂ یونان شکست
مصر هم در امتحان ناکام شد
استخوان او تهِ اهرام شد
در جهان بانگ اذان بودست و هست
ملت اسلامیان بودست و هست

برای ملت اسلامی قرآن کریم آئین حیات و اخلاق محمدی اسوۂ زندگی است۔ از عمل نمودن بقانون الٰہی در سیرتش پختگی و از پیروی بآداب محمدی در آن حسن و دلکشی پیدا میگردد۔ مرکز مشہور آن کعبہ و نصب العینش حفظ و نشر توحید است:

تو نمی دانی که آئین تو چیست
زیر گردون سر تکوین تو چیست
آن کتاب زنده قرآن حکیم
حکمت او لایزال است و قدیم
نسخۂ اسرارِ تکوین حیات
بی ثبات از قوتش گیرد ثبات
از یك آئینی مسلمان زنده است
پیکر ملت ز قرآن زنده است

☆☆☆

غنچۂ از شاخسار مصطفی
گل شو از باد بهار مصطفی
از بهارش رنگ و بو باید گرفت
بهرۂ از خلق او باید گرفت
فطرت مسلم سراپا شفقت است
در جهان دست و زبانش رحمت است
قوم را ربط و نظام از مرکزی
روزگارش را دوام از مرکزی
راز دار راز ما بیت الحرام
سوز ما هم ساز ما بیت الحرام
تو ز پیوند حریمی زندۂ
تا طواف او کنی پائندۂ

در جهـــان جـــان امـــم جـمیـعـــت اســـت
در نـــگـــر ســـر حـــرم جـــمـعیـــت اســـت

☆☆☆

زانـــکـــه در تـــکبیـــر راز بـــود تســـت
حـــفـــظ و نشـــر لاالـــه مـقـصـود تســـت
تـــا نـــخیـــزد بـــانگ حـــق از عـــالـــمـی
گـــر مســـلـــمـانـی نیـاسـائـی دمـی
آب و تـــاب چهـــرۂ ایـــام تـــو
در جهـــان شـــاهـــد عـــلـی الاقـــوام تـــو
تـــا بـــدســـت آورد بـــنـــض کـــائـــنـات
وانـــمـــود اســـرار تـــقـــویـــم حیـــات
در جهـــان وابستـــۂ دیـــنـــش حیـــات
نیســـت مـــمـــکـــن جـــز بـــآئیـــنـــش حیـــات

همین یك آیینی و یکجهتی، هم مرکزی و هم مقصدی ملت را متحد نموده نفس واحد می سازد و درآن احساس خودی اجتماعی ظاهر میگردد۔ که ازان بخودی فرد تقویت رسیده محکم تر و وسیعتر میگردد این احساس خودی ملت هم مثل احساس خودی فرد باینطریق توسیع و استحکام می یابد که درتنازع بقا با قوای عالم خارجی مجادله نموده بذریعه علم حقائق آنرا بشناسد و بواسطۂ عمل آنرا تسخیر نماید۔ عالم اسباب را حقیر پنداشته و آن را ترك نمودن بغایت غفلت است عالم اسباب میدان عمل فرد و ملت و تربیت گاه عقل و اراده آنهاست۔ اگر انسان بواسطۂ علم بر ماحول خود غلبه ننماید خود مغلوب گشته و هلاك خواهد شد۔ بنا بر آن تحصیل علم اشیاء نیز مثل معرفت نفس جهت نشوونمای خودی ضروری است:

هـــر کـــه مـــحســـوســـات را تســـخیـــر کـــرد
عـــالـــمـی از ذرۂ تـــعـــمیـــر کـــرد
کـــوه و صـــحـــرا، دشـــت و دریـــا، بـــحـــر و بـــر
تـــختـــۂ تـــعـــلیـــم اربـــاب نـــظـــر
ای کـــه از تـــاثیـــر افســـون خـــفـتـــۂ
عـــالـــم اسبـــاب را دون گـــفـتـــۂ
خیـــز و واکـــن دیـــدۂ مـــخـــمـــور را
دون مـــخـــوان ایـــن عـــالـــم مـــجبـــور را

غایتش توسیع ذات مسلم است
امتحان ممکنات مسلم است
کاروان رهگذار است این جهان
نقد مؤمن را عیار است این جهان
گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو موی اندر سبو گیرد ترا
جستجو را محکم از تدبیر کن
انفس و آفاق را تسخیر کن
چشم خود بگشا و در اشیا نگر
نکتهٔ زیر پردهٔ صهبا نگر
تا قوی از حکمت اشیا شود
ناتوان باج از توانایان خورد
علم اشیا اعتبار آدم است
حکمت اشیا نثار آدم است

برای تقویت و توسعهٔ احساس خودی علاوه بر فرار گرفتن علم کائنات و تسخیر آن برای قوم لازم است که تاریخ و روایات خود را نگه بدارد زیرا تاریخ جهت حیات اقوام حکم قوهٔ حافظه را دارد که در بین ادراکات مختلفه فرد ربط و تسلسل پیدا میکنند، در هنگام هجوم حیات خارجی اگر مرکز "من" و یا "انا" در دست او باشد در آنوقت حافظه میتواند احساس خویش را حفاظت نماید بهمین طریق بواسطهٔ تاریخ نیز میتوان در ادوار مختلف ملت ربط و تسلسل پیدا نمود۔

در دنیا آن اقوام زنده می مانند که رشتهٔ خود را از طرفی بماضی و از طرف دیگر بمستقبل خود پیوند دهد، زندگی عبارت از همین احساس تسلسل میباشد:

کودکی را دیدی ای صاحب نظر
کو بود از معنی خود بیخبر
نقش گیر این و آن اندیشه اش
غیر جوئی غیر بینی پیشه اش
چشم گیرایش فتد بر خویشتن
دستکی بر سینه میگوید که "من"
باد او با خود شناسایش کند
حفظ ربط دوش و فردایش کند

این "من" نوزاده آغاز حیات
نغمه بیداری ساز حیات

☆☆☆

ملت نوزاده مثل طفلک است
طفلکی کو در کنار مادر است
بسته با امروز او فرداش نیست
حلقه های روز و شب در پاش نیست
چشم هستی را مثال مردم است
سینه را بیننده و از خود گم است
صد گره از رشته او وا کند
تا سر تار خودی پیدا کند
گرم چون افتد بکار روزگار
این شعور تازه گردد پایدار
نقشها بردارد و اندازد او
سرگذشت خویش را می سازد او
قوم روشن از سواد سرگذشت
خودشناس آمد ز یاد سرگذشت
نسخهٔ بود ترا ای هوشمند
ربط ایام آمده شیرازه بند
ضبط کن تاریخ را پائنده شو
از نفسهای رمیده زنده شو
سر زند از ماضی تو حال تو
خیزد از حال تو استقبال تو
مشکن ار خواهی حیات لازوال
رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال
موج ادراک تسلسل زندگیست
می کشان را شور قلقل زندگیست

☆☆☆

تا حال دو پہلو از تصور خودی اقبال مورد بحث گرفته شده، یکی اینکہ خودی با غیر خودی یعنی با عالم خارجی و دیگر اینکہ بانفس اجتماعی یعنی ملت چہ

ربط و علاقه دارد آنچه با قیمانده اینست که علاقهٔ فرد به حیث یك مخلوق با خالق چیست؟ این قسمت از آن دو ربط ما قبل الذکر، نازکتر و لطیف تر است- شما دیدید که خودی مادامیکه با غیر خود تماس میکند قوای غیر خود را تسخیر و به دایره خود وسعت و استحکام میفزاید و از پابندی با قوانین فطرت که عبارت از عقائد روحانی توحید و رسالت است رشتهٔ علائق آنها محکم تر و پایدار تر میگردد- حال باید دید که این موجود پاینده با ذات لایزالی که وی و تمام دیگر کائنات را آفریده است چه تعلق دارد و با کدامین رشته مربوط است؟

تا اینجا که بحث نمودیم موضوع کلام اقبال تماماً عبارت از مسائل فلسفهٔ نفس و فلسفهٔ تمدن بوده، که در آن جذبات داخلی کم دخل داشت- جذبات روح شاعری ست و در مسائل خشك فلسفی که از کیف و رنگ جذبات خالی و عاری بوده باشد شعریت یعنی جذبات پیدا نمودن کار آسانی نیست، این یکی از فضائل اقبال است که از سوز دل، حکمت را لباس شعر پوشانده است- از شعرای قدیم و جدید آسیا بسیار کم اشخاص با او درین میدان داخل شده اند- اکنون وی در میدان تصوف قدم میگذارد و واردات قلب را در لباس نازك تصورات ناتمام، معرض بیان و اظهار قرار میدهد- از یك لحاظ این مرحله بشاعر آسیا از همه کرده زیاد آسان است، زیرا که این احساسات در طبیعت او راسخ گردیده است و علاوتاً درین زمینه آنقدر شعریت موجود است که خود بخود در قالب شعر جای میگیرد- اما اگر از جانب دیگر ملاحظه نمایند این میدان بقدری پامال گردیده که درآن راه نوی را پیدا کردن خیلی مشکل است، اما اقبال طرز خیال جدائی دارد و از همین جهت تصوف اقبال بجهت خود راه جدیدی باز کرده و ویرا بآن راه میکشاند که منزل فلسفهٔ حیات او میباشد- این همان مقام نازکی است که درآن صاحبان ذوق روحانیت محو شده اند، در جام اول بادهٔ معرفت رشتهٔ علم کائنات و احساس خودی از دست شان خطا میخورد، و فقط اقبال است که در عالم بیخودی هم نمی خواهد امانتی که خدای تعالی بایشان سپرده است فراموش نماید-

☆☆☆

در بالا گفته بودیم که طالب خودی در محبت آن "مرد خدا" که در مدارج خودی ازو بلند بوده باشد سرشار میگردد- خصوصاً آن مستی و کیفیت که مبداء منتها و خالق و پروردگار خودی یعنی محبت خدای تعالی در دل او پیدا مینماید تا چه اندازه خواهد بود، انسان در دائرهٔ ارتقاء خود بعد ازانکه تمام مراحل خودی را طی نماید نیز ناقص و ناتمام میماند، و آن جلوهٔ کمال و تمام که در ذات مطلق بنظر او می آید دل او را بلا اختیار بجانب خود کش مینماید- این کشش را عشق مینامند- عشق سه منزل

دارد: آرزو و جستجو، دیدار، و وصل- تصور منزل سوم نزد شعرای قدیم تصوف این است که طالب در مطلوب مثل قطره در دریا فانی گردد- ظاهر است که معنی وصل محدود و نا محدود غیر ازین بخیال نمی آید- مگر نزد اقبال عشق فقط دو منزل دارد :منزل اول منزل سوز و گداز و آرزو است، منزل دوم منزل کیف دیدار است که راحت بخش و اضطراب افزا میباشد- غیر ازین منزل سوم نیست- بعد از کامیابی لذت دیدار هم نفس انسانی از روح مطلق جدا میماند و از درد جدائی بیقرار میباشد- این فطرت و تقدیر اوست-

حالا تفصیل این اجمال را در کلام خود اقبال ملاحظه فرمائید، نزد شعرای متصوف غایه تخلیق عالم شهود این است که شاهد مطلق درین آئینه جمال خود را نظاره نماید:

دهر جز جلوهٔ یکتائی معشوق نہیں
ہم کہاں ہوتے اگر حسن نہ ہوتا خود بیں

ترجمه: دهر جز غیر از جلوهٔ وحدت و یکتائی معشوق دیگر چیزی نیست، ما کجا میبودیم اگر حسن خود بین و تماشا کنندهٔ ذات خود نمیبود؟

اقبال نیز همین خیال را تعقیب مینماید:

صورت گری کہ پیکر روز و شب آفرید
از نقش این و آن بہ تماشای خود رسید

فرق اینقدر است که نزد دیگر متصوفین ما سوا موهوم محض و نزد اقبال موجود است-

اما طوریکه در بالا گفته آمد، در ضمیر کائنات حیات حقیقی یعنی قوت خودی مضمر است- بنا بر آن مظاهر کائنات وهم محض نیست بلکه اقلا بالقوه دارای وجود میباشد- وقتیکه این قوت رفته رفته ترقی نموده در ذات انسان شعور و اراده را حاصل نماید، در آنصورت وجودش نمایان میگردد چنانچه میلاد آدم آغاز دور جدید است در حیات زیرا که او حوصله شعور هستی خود معرفت هستی مطلق را دارا میباشد-

نعره زد عشق کہ خونین جگری پیدا شد
حسن لرزید کہ صاحب نظری پیدا شد
فطرت آشفت کہ از خاک جہان مجبور
خودگری خودشکنی خودنگری پیدا شد
آرزو بیخبر از خویش بآغوش حیات
چشم وا کرد و جہان دگری پیدا شد

این مخلوق نو از سوز و ساز و عشق و گداز معمور است، در دل او از ابتدا علاوه از شوق شناخت حقیقت محدود خود شور معرفت ایزدی موجود است چنانچه بزبان حال میگوید:

چه خوش است زندگی را همه سوز و ساز کردن
دل کوه و دشت و صحرا بدمی گداز کردن
به گداز های پنهان به نیاز های پیدا
نظری ادا شناسی به حریم ناز کردن
گهی جز یکی ندیدن بهجوم لاله زاری
گهی خار نیشزن را ز گل امتیاز کردن
همه سوز ناتمامم همه درد آرزویم
بگمان دهم یقین را که شهید جستجویم

☆☆☆

ابتدا آرزوی او تا این اندازه محدود میباشد که پرده های ما سوا از پیشش بر داشته شود و جمال شاهد مطلق را بی حجاب نظاره نماید.

چند بروی خود کشی جلوه صبح و شام را
چهره کشا تمام کن جلوهٔ ناتمام را
بر سر کفر و دین فشان رحمت عام خویش را
بند نقاب بر کشا، ماه تمام خویش را

اگر او طاقت دیدار دارد، البته آرزوی وی بر آورده میشود، و گاه گاهی نوری از حسن مطلق او نمودار و بعد غائب شده از نظر پنهان میگردد.

نه این عالم حجاب او را، نه آن عالم نقاب او را
اگر تاب نظر داری، نگاهی میتوان کردن

☆☆☆

به دیگران چه سخن گسترم ز جلوهٔ دوست
به یک نگاه مثال شراره میگذرد

☆☆☆

تو ز راه دیدهٔ ما بضمیر ما گذشتی
مگر آنچنان گذشتی که نگه خبر ندارد

☆☆☆

مگر طالب دیدار را ازین تسکین حاصل نمیگردد بلکه اضطراب قلب او بیشتر میگردد۔ و ازین کشش عاجز آمده، میخواهد که کشش بحر وجود تیزتر گردیده قطرهٔ خودی او را در آغوش در آورده سکون دائمی بخشد:

فرصت کشمکش مده این دل بیقرار را
یك دو شکن زیاده کن گیسوی تابدار را

☆☆☆

تو ہے محیط بیکران میں ہوں ذرا سی آب جو
یا مجھے ہمکنار کر یا مجھے بیکنار کر

ترجمہ: تو مثل بحر بیکران هستی، و من مانند جویآب کم، یا مرا همکنار خود نما یا بی کنار کن۔

☆☆☆

لیکن درین دیدار وصل، این اندیشه است که قطره در دریا داخل گردیده خودی خود را از دست ندهد و این سخن بهیچصورت پسند اقبال نمیگردد۔

اگر نظاره از خود رفتگی دارد حجاب اولی
نگیرد بامن این سودا بهاز بهس گران خواهی

☆☆☆

اگر یك ذره کم گردد ز انگیز وجود من
به این قیمت نمیگیرم حیات جاودانی را

☆☆☆

البته اقبال طالب آنچنان وصلی نیست که وجود انفرادی قطره محو گردد ولی این اندیشه را بی جا میداند زیرا او معتقد ست که از دیدار و معرفت الهی آب و تاب خودی کم نی، بلکه زیاده میشود۔

کمال زندگی دیدار ذات است
طریقش رستن از بند جهات است
چنان با ذات حق خلوت گزینی

تـــــرا او بیـــــنـــــد و او را تـــو بیـــنـــــی
بـــخـــود مـــحـــکـــم گـــذر انـــدر حـــضـــورش
مشـــو نـــاپـــیـــدا انـــدر بـــحـــر نـــورش
چـــنـــان در جـــلـــوه گـــاه یـــار مـــی ســوز
عیـــــان خـــــود را، نـهـــــان او را، بـــــرافـــــروز

☆☆☆

اگر قطره از کم مایگی خود، خود را در مقابل دریامعدوم و ناچیز تصور مینماید، بحر حقیقت بقای خودی او را ضمانت مینماید و ویرا رنگ هستی می بخشد۔

یـــکـــی قـــطـــره بـــاران ز ابـــری چـــکـــید
خـــجـــل شـــد چـــو پهـــنـــای دریـــا بـــدیـــد
کـــه جـــائـــی کـــه دریـــاســـت مـــن کیستم
گـــر او هســـت حـــقـــا کـــه مـــن نیستم
ولـیـــکـــن ز دریـــا بـــرآمـــد خـــروش
ز شـــرم تـــنـــک مـــایـــگـــی رو مپـــوش
ز مـــوج ســـبـــکسیـــر مـــن زادۂ
ز مـــن زادۂ در مـــن افـتـــادۂ
بیـــاســـای در خـــلـــوت سیـــنـــه ام
چـــو جـــوهـــر درخـــش انـــدر آئیـــنـــه ام
گهـــر شـــو در آغـــوش قـــلـــزم بـــزی
فـــروزانتـــر از مـــاه و انـــجـــم بـــزی

☆☆☆

درینصورت جوش عشق در قطرۂ ناچیز ظرفیتی پیدا میکند که بتواند دریا را در آغوش خود جا دهد۔

در سیـــنـــۂ مـــن دمـــی بیـــاســـائـــی
از زحـــمـــت و کـــلـــفـــت جـــدائـــی

خیال حفظ خودی منافی عشق نیست، بلکه عین عشق است۔ محك حسن دل عاشق است و فروغ بزم حسن از دم عاشق۔ او خودی خود را جهت نفس خود نی بلکه بخاطر معشوق حفظ میکند۔

خدای زنده بی ذوق سخن نیست
تجلی های او بی انجمن نیست
که برق جلوهٔ او بر جگر زد
که خود آن باده و ساغر به سر زد
عیار حسن و خوبی از دل کیست
همه او در طواف منزل کیست
الست از خلوت ناز که برخاست؟
بلی از پردهٔ ساز که برخاست؟
اگر مائیم گردان جام ساقی است
به بزمش گرمی هنگامه باقی است
مرا دل سوخت بر تنهائی او
کنم سامان بزم آرائی او
مثال دانه می کارم خودی را
برای او نگه دارم خودی را

طوریکه گفته ام وصل حقیقی محدود با نامحدود این است که محو گردد- وصل را که اقبال دربین بنده و خدا به آن قائل است در حقیقت وصل نیست، بلکه یك حالت مخصوصی است که درآن بجای سکون سوز و ساز فراق بیشتر و موجبات بی قراری قویتر میشود-

او در من و من در وی هجران که وصال است این
ای عقل چه میگوئی ای عشق چه فرمائی؟

☆☆☆

ازو خود را بریدن فطرت ماست
تپیدن نارسیدن فطرت ماست
نه ما را در فراق او عیاری
نه او را بی وصال ما قراری
نه او بی ما نه ما بی او چه حال است
فراق ما فراق اندر وصال است

☆☆☆

گاهی در سوز فراق اقبال خود را باین تسلی میدهد این کیف سوز و گداز نصیب انسان و خدا از آن بی نیاز است۔

سوز و گداز حالتی است باده زمن طلب کنی
پیش تو گریبان کنم مستی این مقام را

☆☆☆

متاع بی بہا ہے درد و سوز آرزو مندی
مقام بندگی دے کر نہ لوں شان خداوندی

ترجمہ: درد و سوز آرزو متاع بی بهائی هست، در حالیکه مقام بند گی را بمن دادۂ این بشان خداوندی نخواهم داد۔

گاهی در حال شوخی تخیل می پندارد همانطوریکه بنده در هجر خدا بیقرار است، خدا نیز در فراق بنده بیقرار است۔

ما ار خدای گم شده ایم او به جستجو است
چون ما نیازمند و گرفتار آرزو است

بهرحال این جدائی برای انسان مبارك است زیرا که این کیفیت مایۂ حیات خودی او میباشد۔

جدائی عشق را آئینه دار است
جدائی عاشقان را ساز گار است
اگر ما زنده ایم از دردمندی است
و گر پائنده ایم ازدرد مندی است

☆

عالم سوز و ساز میں وصل سے بڑھ کے ہے فراق
وصل میں مرگ آرزو، ہجر میں لذت طلب

ترجمہ: سوز و ساز نسبت بوصل در فراق زیاد است، در وصل آرزو می میرد و در هجر لذت طلب میسر میگردد۔

گرمی آرزو فراق: لذت ہای و ہو فراق
موج کی جستجو فراق، قطرے کی آبرو فراق

ترجمہ: گرمی آرزو و لذت های و هو از فراق است، جستجوی موج از فراق و

آبروی قطرهٔ نیز از فراق است۔

☆☆☆

این است خلاصهٔ آن نظریهٔ حیات که اقبال بما عرضه نموده است۔ این شاعر فیلسوف دارای آنچنان دل و دماغی بود که از سوز حیات و درد کائنات لبریز، و باسرار و معارف محرم بود۔ وقتی که او به دنیامی آید مشرق و خصوصاً مشرق اسلامی که تا آنوقت در خواب گران غفلت افتاده بود، میخواهد حرکتی به خود بدهد۔ گر کابوس بیخودی که بردل و دماغ او حمله برده است مانع از حرکت او میشود، مغرب که از بیدار مغزی خود بر ربع مسکون قبضه نموده است در نشهٔ طمع و نخوت غرق، با آن قوتهای انقلاب که در نفس آن نشوونما می نماید متصادم میشود۔ دل شاعر به ضعف و بیچارگی آسیا که در قید مذلت گرفتار است و چیزی کرده نمیتواند و به نا عاقبت اندیشی یورپ که در قعر هلاکت می افتد و چیزی نمی بیند می سوزد۔ شاعر به اسباب بی عملی یکی و بر بی بصری دیگری غور نموده و نظر حقیقت شناسی او از اشیای سطحی در گذشته بران تصورات حیات می افتد که برآن بنیاد هر دو تهذیب قائم است، وی در می یابد که ماؤف کنندهٔ قوی ذهنی آسیا و شل کنندهٔ دست عمل او فلسفهٔ نفی خودی و نفی کائنات است، درین شکی نیست که یورپ اهمیت اثبات خودی را دانست در میدان عمل داخل گردیده است و زندگی خود را بواسطهٔ ارتباط در بین فرد و جماعت استوار و محکم نموده است لیکن چونکه بنیاد ربط بر اساس عقیدهٔ روحانی مبنی نیست بلکه بر شالودهٔ نظریهٔ تنگ مادی نسل و وطن گذاشته شده است بنا برآن نصب العین صحیح در نزد اقبال اسلام است ولی چون پیروان اسلام بنا بر عقیدهٔ وحدت وجود که نفی و کائنات راتعلیم می نماید متاسفانهٔ بمرض غفلت و جمود گرفتار گردیدند ودر مکافات این عمل از روی سیاست و ذهنیت اسیر یورپ گردید، اقبال همینکه حقایق مذکوره را درک میکند ملت اسلام را بواسطهٔ این نغمات جان بخش و شیرین از خواب غفلت بیدار و خدمتی را که خداوند تعالی به وی سپرده است ادا مینماید و در صدد آن برآمده که از سلاسل ذلت مادی و روحانی که اطراف وی را فرا گرفته است نجات بدهد۔

اقبال در شرق و غرب یك تحول سیاسی و اقتصادی عظیمی را مشاهده مینماید و برای اینکه این را صحیح راهبری نماید میخواهد اول بعالم اسلام و ثانیاً تمام اقوام عالم یك انقلاب روحانی تولید کند، اقبال ازدنیا رحلت نمود ولی صدای دلفریب او در فضای عالم هنوز طنین انداز است و خواهد بود۔

مایۂ روشندلی

دوستی با ناتوانان مایۂ روشندلیست
موم چون با شمع سازد شمع محفل می شود

بی بهره مباش

چون زنده ز کار خویش بی بهره مباش
چون تیشه بسوی خویش دایم متراش

خطاب اوقیانوس به قطره

از مجله کابل سال ۱۴ شماره ۱۰ دلو ۱۳۲۳ ه ش

تماشای شام و سحر دیدهٔ
چمن دیدهٔ دشت و در دیدهٔ
به برگ گیاهی بدوش سحاب
درخشیدی از پرتو آفتاب
گهی همدم تشنه کامان راغ
گهی محرم سینه چاکان باغ
گهی خفته درتاک و طاقت گداز
گهی خفته در خاک و باسوز و ساز
ز موج سبک سیر من زادهٔ
ز من زادهٔ در من افتادهٔ
بیا سای در خلوت سینه ام
چو جوهر درخش اندر آئینه ام
گهر شو در آغوش قلزم بزی
فروزان تر از ماه و انجم بزی

(علامه اقبال مرحوم)

☆☆☆

یہ نظم مجلہ کابل نے ترکی سے سید جمال الدین افغانی کے جسد خاکی کے کابل واپسی پر طبع کروائی ہے (رفیقی)

اقبال

از آریانا دائرة المعارف چهاردهم
انجمن آریانا دائرة المعارف افغانستان
جلد سوم، مطبوعه کابل، قوس ۱۳۳۳ ه ش
۱۹۵۴ء ص ۶۷۲ تا ۶۸۱

اقبال:

داکتر محمد اقبال پسر شیخ نور محمد یکی از شعرای نامور زبان فارسی و اردو و از نوابغ شرق و اسلام است، اصلاً از براهمه کشمیر می باشد، اجدادش به دین اسلام مشرف شدند و در شهر لاهور سکونت داشتند۔ چنانچه راجع به نسب خود گوید:

مرا اگرچه به بتخانه پرورش دادند
چکید از لب من آنچه در دل حرم است

اقبال در سال ۱۲۹۴ ه ق (۱۲۵۴ ه ش) مطابق ۱۸۷۵م در شهر سیالکوت از نوابغ لاهور متولد گردید۔ تعلیمات ابتدائی را در مشن سکول Mission School لاهور بپایان رسانیده در گورنمنت کالج لاهور داخل گردید و علاوه بر علوم عصری و زبان انگلیسی ادبیات فارسی و عربی را نیز فرا گرفت۔ مخصوصاً در فارسی طوری وسعت نظر پیدا کرد که این زبان را مدار شعری خود قرار داد۔ اقبال از گورنمنت کالج بدرجه (M.A) فارغ گردید و در اورینتل کالج و گورنمنت کالج در فلسفه سمت استادی یافت۔ وی در سال ۱۹۰۵م بلندن رفته دریونیورستی کیمبرج داخل گردید۔ وی باری اروپا را گردش نموده بعد از نوشتن رساله ئی بنام (ترقی ماوراء الطبیعیه درایران) (The Development of Metaphysie in Persia) و تقدیم به دانشگاه میونخ از دانشگاه مذکور سند Ph.D گرفته بلندن رفت و بعد از ادای امتحان سند بیرستری یعنی (وکیل داد گستری) را دریافت و به هند مراجعه کرده در گورنمنت کالج لاهور به حیث استاد موظف گردید و هم در محکمه عدلیه به حیث وکیل دعوی کار میکرد ولی چندی بعد ازین کار مستعفی شد۔

اقبال در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی (نومبر ۱۹۳۳م) به افغانستان آمده بعد از چند روز توقف در کابل از راه غزنی و قندهار به هند مراجعت کرد و هنگام زیارت آرامگاه حکیم سنائی این مثنوی را گفته:

آه غزنی آن حریم علم و فن
مرغزار شیر مردان کهن
دولت محمود را زیبا عروس
از حنا بندان او دانای طوس
خفته در خاکش حکیم غزنوی
از نوای او دل مردان قوی

و راجع به بارگاه سلطان محمود چنین سروده:

خیزد از دل نالهٔ ها بی اختیار
آه آن شهریکه اینجا بود بار
گنبدی در طوف اوچرخ برین
تربت سلطان محمود است این

داکتر اقبال دو همسر اختیار نمود و صاحب سه اولاد گردید که دو پسر و یك دختر باشد- از فرزندانش یکی آفتاب اقبال و دیگری جاوید اقبال و دخترش منیره بانو نام داشت- داکتر اقبال مردی بود متدین و به اسلام و اسلامیان علاقه مفرط و شدید داشت- به ملل شرق نیز علاقه مند بود و از پسمانی ممالك شرق خیلی متأثر بود و شکایت میکرد، خصوصاً به حال زبونی و عالم اسلام ناله میکرد- چنانچه در یك اثر خود بنام "ارمغان حجاز" به بارگاه پیشوای بزرگ اسلام ضجه کرد و میگوید:

مسلمان فاقه مست و ژنده پوش است
ز کبارش جبریل اندر خروش است
بیا تا نقش دگر ملت بریزیم
که این ملت جهان را بار دوش است

دکتور اقبال به پیروی نابغه افغان سید جمال الدین میکوشید تا اهل اسلام را درس همت بیاموزد و ایشان را از استعماریون غرب نجات بخشد- لهذا در آثار قیمت دار خود همیشه زبان تنبیه را به مسلمین سر داده است چنانچه در یك جا گوید:

ز محکومی مسلمان خود فروش است
گرفتار طلسم چشم و گوش است
ز محکومی رگان در تن چنان است
که ما را شرع و آئین بار دوش است

اقبال عزت نفس و مناعت طبع را دوست داشت و بمردم خویشتن شناسی را تلقین می کرد که اساس فلسفه خودی او می باشد طوریکه می گوید:

بخود خزیده و محکم چو کوهساران زی
چو خس مزی که هوا تیز و شعله بی باک است

وی شخصی بود صاحب عالی شجاعت کله پوش و انقلاب مشرب- چنانچه میگوید:

مرا در عصر بی سوز آفریدند
بخاکم جان پر شوری دمیدند
چو نیخ در گردن من زندگانی
تو گوئی بر سر دارم کشیدند

اقبال در سیاست نیز سهم گرفته و مخصوصا در مجادله سیاسی هند نصیب بزرگی دارد- وی به مسلم لیگ علاقه مند بود چنانچه محمدعلی جناح که بعداً در وقت خروج انگلیس و تقسیم هند به تشکیل پاکستان موفق شد راجع به اقبال گفته است: اقبال نه تنها متفکر بل راهنما و رفیق من بود در تاریک ترین روزگار مسلم لیگ مانند یک صخره محکم و پا بر جا ماند و هرگز متزلزل نشد وقتیکه در سال ۱۳۰۹ شمسی- ۱۹۳۰ م تحت ریاست سر آغا خان کنفرانس مسلم انعقاد یافت، داکتر اقبال در آن سهم بارز گرفته و بعداً رئیس کنفرانس مذکور منتخب شد- در سال ۱۳۱۱ شمسی- ۱۹۳۲ م جلسه مسلم لیگ به ریاست اقبال افتتاح شده و مفکورهٔ پاکستان را در خطابهٔ خود به مسلم لیگیها گوشزد نمود که بالاخره مسلم لیگ برین اساس خط مشی خود را تعیین و تعقیب کردند، در اغلب مجامع سیاسی شرکت می نمود و برای انداختن سلطه اجنبی مجاهده می کرد که نمی توان تمام فعالیت سیاسی او را درین جا تذکر داد- اقبال نه تنها در شعر و ادب شخص بزرگی بود بلکه در علوم و فلسفه نیز نگاه ژرفی داشت- چه بعد ازینکه از دانشگاه میونخ آلمان در فلسفه سند دکتری حاصل کرد- بسا کتب و آثار فلاسفه معاصر را مطالعه و درین راه تتبع عمیق نمود- نخستین اثر فلاسفی او همانا فلسفه ماورا الطبیعه در ایران است که قبلاً تذکر یافت- علامه داکتر اقبال به افغانستان و ملت افغان علاقه مستحکمی داشت چنانچه در اثر خود "پیام مشرق" احمد شاه بابای درانی را مؤسس ملت افغان دانسته و ملت افغان را در پیکر آب و گل آسیا به منزله دل پنداشته و گفته است اگر دل آزاد باشد پیکر هم آزاد خواهد بود و این عقیده خود را چنین اظهار میکند:

آسیا یک پیکر آب و گل است
ملت افغان دران پیکر دل است

تا دل آزاد است آزاد است تن
ورنه کاهی در ره باد است تن
از فساد او فساد آسیا
در گشاد او گشاد آسیا

اقبال در اثر حزن و اندوه و تأثراینکه نسبت به ملل شرق عموماً و راجع به انحطاط عالم اسلامی خصوصاً داشت در اواخر عمر به ضعف گرفتار گردید۔ مخصوصاً از سال ۱۹۳۴م به امراض مبتلا شد و وقتاً فوقتاً رنجور این بیشتر میگردید تا اینکه بساعت پنج و نیم صبح ۲۱ اپریل ۱۹۳۸م مطابق ۲ نور ۱۳۱۷ ه ش (۱۳۵۷ ه ق) به عمر ۶۲ سالگی زندگانی را بدرود گفت۔ آثار گران بهائی که از داکتراقبال مانده است حسب ذیل می باشد:

۱: مثنوی اسرار و رموزیکه بفارسی نخستین بار در سال ۱۹۱۵ و بار دوم و سوم در ۱۹۴۰ و ۱۹۴۸ م بطبع رسیده

۲: پیام مشرق که بار اول در سال ۱۹۲۳ و بعدا در سنوات ۱۹۲۴۔ ۱۹۲۹۔ ۱۹۴۲۔ ۱۹۴۴۔ ۱۹۴۶ و ۱۹۴۸ م طبع شده

۳: ارمغان حجاز که در سال های ۱۹۳۸۔ ۱۹۴۴۔ ۱۹۴۶۔ ۱۹۴۸ و ۱۹۵۱ م چاپ گردیده

۴:۔ زبور عجم که در سنوات ۱۹۲۸۔ ۱۹۴۴ و ۱۹۴۸ بچاپ رسیده

۵: جاوید نامه که آن را بنام پسر خود جاوید اقبال تسمیه کرده و در سالهای ۱۹۳۲۔ ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م طبع شده

۶: پس چه باید کرد در سال ۱۹۳۶ سروده شد

۷: مسافر، این اثر را پس از سیاحت افغانستان سروده و آغاز آن بنام اعلیحضرت شهید محمد نادر شاه بوده و چنین گفته:

نادر افغان شه درویش خو
رحمت حق بر روان پاک او

و در سال های ۱۹۳۱۔ ۱۹۴۴۔ ۱۹۴۷ به چاپ رسیده است۔

۸: بال جبریل که در سال ۱۹۳۵۔ ۱۹۴۱۔ ۱۹۴۲۔ ۱۹۴۴م طبع گردیده

۹: ضرب کلیم در زبان اردو

۱۰: حرف اقبال در زبان اردو

۱۱: بانگ درا در زبان اردو

۱۲: فلسفه ماوراء الطبیعیه در ایران

۱۳: تجدید فکر مذهبی در اسلام

افکار فلسفی اقبال: نیم قارهٔ هندوستان که از قرنها تحت اسارت و استیلای ملل اروپائی واقع شده بود باید از خواب بیدار می شد لذا خروش قابل اذهان به سمع او رسید پنبهٔ غفلت از گوش بر آورد و چشم باز گردد، فرزند ارجمند او داکتر محمد اقبال بر حال پرملال وی چنین نوحه میکند:

ای همالهٔ ای اطلک ای رود گنگ
زیستن تا کی چنان بی آب و رنگ
شرق و غرب آزاد و ما نخچیر غیر
خشت ما سرمایهٔ تعمیر غیر
زندگانی بر مراد دیگران
جاودان مرگ است نی، خواب گران

اقبال فلسفهٔ اروپا را بکمال توجه مطالعه میکرد، افکار فلسفی علمای یورپ را آنقدر و نارسا یافت که از اختلاف معانی و بیان علمای یورپ خسته شد و به فلسفهٔ اسلام بیشتر گروید چنانچه درین مضمون میسراید:

می از میخانهٔ مغرب چشیدم
بجان من که درد سر خریدم
نشستم با نکویان فرنگی
ازان بی سوز تر روزی ندیدم

در جای دیگر داکتر اقبال از فلسفه اروپائیان شکایت میکند:

علم اشیا خاک ما را کیمیاست
آه در افرنگ تاثیرش جداست

عقل و فکرش بی عیار و خوب و زشت
چشم او بی نم، دل او سنگ و خشت

آه از افرنگ و از آئین او
آه از اندیشهٔ لا دین او

اقبال از شعرای متصوفین بود، فلسفهٔ مرغوب و مطلوب اقبال تصوف اسلام است- برخی از مسلمانان و بعضی از مستشرقین اروپائی به این خیال اند که تصوف اسلام همان شالودهٔ فکر افلاطونی و اقتباس از فلسفه نیوپلوتنی است حالانکه تصوف

اسلام اساساً با فکر افلاطون و هم پلوتون خیلی فرق دارد۔ افلاطون میگوید که خداوند ماده راکه از پیش موجود و پریشان بود نظم داد و کائنات را آفرید، وجود کائنات ازان خداوند است، همچو ضیای آفتاب که سر چشمه آن خود آفتاب می باشد، کائنات یك مخلوق زندهٔ با روح عقل است، خداوند خیر کل و جمال مطلق است۔ ومیخواست کائنات را خلق کند پس احسن و زیبا آفرید۔

پلوتنیس که از ۲۰۴ تا ۲۷۰ میزیست موجد فکر نو افلاطونی است، آخرین فیلسوف ازمنه قدیمه گفته می شود۔ او فلسفهٔ افلاطون را خیلی خوب توضیح و تشریح کرده است، وی نظریه خود را که با فلاسفه سلف موافقت میکند خوب توسعه داد، استدلال پلوتنیس از تثلیث شروع می شود اما تثلیث پلوتنیس تثلیث نصاری نیست، این تثلیث عبارت ازاحد، عقل و روح است در فلسفهٔ پلوتینس علیه مادیون بسیار راسخ است فلسفه الهیات پلوتنیس این سه مساوی نیستند احد مافوق عقل و روح است پس از احد عقل و بعد از عقل مرتبهٔ روح است۔ از بیان پلوتنیس وضعیت احد روشن نیست گاهی آن را خدامیگوید و هنگامی آن را نیکوئی و خیر مینامند احد را وجود یا هستی واحد مینماید و عقیده دارد که برین هستی واحد اسناد دیگر نباید حمل کرد۔ به عقیده پلوتنیس احد را نمی توان تصریح کرد۔ سکوت را در تصریح احد نسبت به تشریح آن ترجیح میدهد۔ متصوفین وجودی اسلام به فحوای قرآن عظیم الشان معتقداند که خداوند متعال کائنات را از هیچ خلق فرمود حالانکه افلاطون، ارسطو و سائر بقدامت هیولای کائنات اعتراف مینمایند که این عقیده مخالف دین مبین اسلام است۔ متصوفین اسلام وجود حق تعالی را بشکل وحد محدود و محصور نمیدانند، همچنانکه از شکل وحد در ازل منزه بود پس از حقیقت کائنات حالانیز از شکل وحد مبرا ست، وجود خالق تعالی حقیقت و باطن جمیع موجودات است، مقصود متصوفین اسلام از کلمه وجود صفات باری تعالی است وجود حق تعالی بذات خود قائم و سائر موجودات به وجود حق تعالی قیام دارند، موجود خالق کل جل شانه وجود حقیقی و وجود ما سوای آن در خارج منتفی است به کنه و حقیقت وجود خالق تعالی عقل و حواس رسیده نمی توانند زیرا حقیقت ذات خداوند از قیاس و وهم بشر متعال است، عقل و حواس انسان محدثات اند، محدث همچو خود محدثی را درك کرده می تواند ذات و صفات باری تعالی از حدوث منزه و مقدس هستند وجود خالق تعالی را مراتب بسیار است، اول آنهمه مراتب، مرتبه لا تعین و اخلاق و ذات بحث است اما معنای آن این نیست که درین مرتبات قید اطلاق و سلب تعین ثابت است بلکه معنی آن این است که وجود درین مرتبه از نعوت اضافی منزه و از هر قید حتی از قید اطلاق نیز

مبراست زیرا اطلاق حقیقی مثل اطلاق مجازی اطلاق مفید نیست چنانچه اطلاق مجازی بعدم اطلاق مفید است پس وجود باری تعالی نه به اطلاق مجازی بلکه به اطلاق حقیقی مطلق است و همچنین از لاتعین نیز مقصد لاتعین حقیقی است نه لا تعین مجازی که تقابل تعین است، این مرتبه را مرتبهٔ احدیت نیز می نامند۔

مرتبه دوم: تعین اول است که عبارت از علم خداوندی جلّ شانه بروجه مجمل از ذات و صفات خداوندی وجمیع اشیاست که آن را مرتبهٔ وحدت و حقیقت محمدیه میگویند۔

مرتبه سوم: تعین ثانی است که عبارت از علم خداوند عز و سبحه بر وجه مفصل از ذات و صفات خداوندی و جمیع اشیاست این مرتبه را و احدیت و مرتبه حقیقت انسانیه تسمیه میکنند۔

مرتبه چهارم: مرتبه ارواح است که بصورت اشیای مجرده بسیط ظاهر میگردد۔

مرتبهٔ پنجم: مرتبه عالم مثال است که این مرتبه عبارة از اشیای مرکبهٔ لطیفه است که تجزی تبعیض قبول نمی کند۔

مرتبه ششم: مرتبه عالم اجسام است که این مرتبه عبارت از اشیای کثیفه است که تجزی و تبعیض قبول میکنند۔

مرتبه هفتم: مرتبه ایست که جامع تمام مراتب جسمانی و نورانی و وحدت و واحدیت می باشد و مرتبهٔ اخیر تجلی و انسان است درین مراتب مرتبهٔ اولی مرتبهٔ لا ظهور است و شش مراتب دیگر ظهور مراتب کلیه اند ازین شش مراتب مرتبه اخیر آن انسان است و در انسان وقتی که بر عروج و انبساط در پیغمبر ذیشان اسلام حضرت محمد ﷺ واقع شده است، ازین رو، آنحضرت ﷺ خاتم الانبیاء و نبوت بآنحضرت ﷺ خاتمه یافت، اسمای مرتبهٔ الوهیت را بمراتب کون و خلق واسمای مراتب کون و خلق را به مرتبهٔ الوهیت اطلاق کنون جائز نیست۔ وجود را دو کمالی است یکی کمال ذات و دیگر آن کمال اسما۔۔۔ کمال ذاتی عبارت از ظهور کمال ذات خداوندی به نفس خود اوست و غنای مطلق خاصهٔ این کمال است معنای غنای مطلق این است که حضرت حق جل و هی در نفس فی خود جمیع شئون و اعتبارات الیه و گوتیه و احکام و لزوم مقتضیه را بوجه کلی اجمالی مشاهده میفرماید که جمله اینها بذات پاک خداوند مشهوداند۔ این مشاهده را غنای مطلق ازین جهت مینامند که حق تعالی از ظهور عالم علی وجه التفصیل متغنی است زیرا مشاهدهٔ جمیع موجودات بذات خالق کائنات عزوجل حاصل است، این مشاهده شهود غیبی است، کمال اسمائی وجود باری

تعالی عبارت از ظهور الوهیت در نفس شود و شهود ظل وجود حق تعالی عزاسمه در تعینات خارجیه یعنی در عالم واشیاست، این شهود عبا و عینی وجودیست مانند شهود مجمل در مفصل و واحد در کثیر۔ وجود واحد در موجودات حلول و اتحاد نمیکند زیرا حلول و اتحاد مستلزم وجود است که یکی بدیگری حلول نماید حالانکه وجود یکی است۔ باید دانست که کلمه وجود را متصوفین وحدة الوجودی اصطلاحاً برای افاده یك مفهوم کلی تخصیص کرده اند زیرا کلمه دیگری نیافتند که آن مفهوم کلی را افاده کند ورنه مقصد صوفیه از کلمه وجود اسم جنس نیست و ذات واجب تعالی را در تعین مخلوقات و مکنونات و خصوصیت احوال ایشان عین آن شی نمیدانند بلکه صوفیه وجود واجب الوجود را از ادراك عقل و حس متعال میشناسند و اشیای متعینه را عین وجود خداوند (ج) نمی گویند، زیرا وجود حضرت حق جل شانه از صورت و شکل منزه است۔ صوفیه کرام واضح معترفنند که وجود حق تعالی دا من حیث ذات خداوندیش هیچ نمیفهمیم و فهم بشر در کنه ذات حق جل شانه قاصر است۔ صرف در مخلوقات، صفات خالقیت و قدرت الهی را مشاهده میکنیم۔ صوفیه اشیا را بذات خود قائم نمی دانند بلکه حادث، ممکن، متبدل، متغیر، متجزی، منقسم، فانی، متعدد و متکثر میدانند۔ وجودی را که به اشیا نسب میکنند آن را ظل وجودی میگویند و به آیه کریمه قرآن عظیم الشان "الم تر الی ربك کیف مدالظل" اشاره و تمسك می کنند۔ جناب امام حجة اسلام غزالی علیه الرحمه در کتاب مشکاة الانوار خود می نویسد:

وجود به نفس خود دو قسم است یکی آنکه وجود بذات خود است و دیگر آنکه وجود بغیر خود است۔ وجود شی که از غیر است وجود مستعمار است به نفس خود قائم نیست بلکه ذات آن شی عدم محض است وحیثیت وجود آن بغیر است، درین صورت وجود حقیقی شده نمی تواند، همچنان که حضرت حق جل شانه نور حقیقی است موجود حقیقی یعنی حقیقت الحقائق هم همان ذات پاك است، ازین جاست که عارفان راه حقیقت از حضیض مجاز بذروه حقیقت صعود نموده بجز وجود واجب الوجود بوجود هیچ چیزی قائل نشدند و بغیر از ذات پاك خداوند جل شانه هر شی را هالك و فانی مشاهده کردند، متصوفین کرام همچو سو فسطائیه وجود ممکنات را سراب و عاری از حقیقت نمیدانند، سو فسطائیه از ممکنات بکلی انکار میکنند، پروتاغورس میگفت که "کائنات در حرکت است، اعیان برای اختلاط با هم بسوی یکدیگر می شتابند تا یك شی معین شوند لکن آنها را شی گفته نمی توانیم، موجود هم نیستند، صرف می توان گفت که از اختلاط باهم یك وضع معین بخود گرفته اند، انسان با سائر اعیان علاقه نامتناهی را حائز است، اشیا در نظر انسان بحال مخصوص خود تجلی

میکنند، انسان مقیاس اشیا است، علم حقیقت اشیا برای انسان میسر نیست، فهم انسان به حقیقت اشیا نمیرسد، ازین رو هیچ چیزی موجود نیست۔" حالانکه متصوفین اسلام حقایق ممکنات را که اعیان ثابته مینامند عبارت از صور علمیه میدانند که در علم الهی ثابت گردیده اند و از علم الهی منفك نمی شوند، بنا بران اعیان ثابته وجود خارجی ندارند اگر وجود خارجی میداشتند علم الهی حادث میشد، حقایق اشیا مرآت ظهور ظل وجود واجب الوجود اند و یا اینستکه وجود حق مرآت است و این صور در آن ظهور نموده اند، حقائق اشیا ظل وجود حق اند، وجود حق نیستند، زیرا وجود حق در مرتبهٔ ازلیه احدیت بهیچ مظهری تعلق نمیگیرد۔ بمرتبه و احدیت ظهور آن باعتبار ذاتی نیست باعتبار شئونی و تجلیات است، چنانچه آیه کریمه میفرماید: "الم تر الی ربك کیف مداظل" ظل وجود علمی بر اعیان مد گردیده، این اعیان صور اسما و صفات شدند که ظاهر و باهر مخلوق خداوند بیمانند میباشند، در آیه کریمه آمده است

کـه اعیان مذکور مامور امر کن واقع شده اند، ازین رو عدم محض بودن مسکونات بحیث انفس شان است۔ باعتبار ظهور وجودی قطعاً موجود می باشند اما وجود شان مستعار است، متصوفین اسلام عقیده وحدت الوجود را چنانچه پیشتر گفته شد از قرآن کریم استنباط کرده اند نه از فلسفه افلاطون و پلوتنیس وغیره، چنانچه آیه کریمه می فرماید، "بهر طرفی که رو بگردانید بهمان طرف خداست۔" و نیز اینکه

"ما از شما باو قریب تر هستیم لکن شما نمی بینید۔"

آیه کریمه: "هر جا که باشید او تعالی بمعیت شماست۔"

آیه کریمه: "اول و آخر و ظاهر و باطن او تعالی است و بهر چیز دانا است۔"

آیه کریمه: "ما علامات خود مانرا در آفاق و در انفس ایشان واضح مینمائیم، آیا نمی بینید؟" مقصود ما ازین شرح فلسفه وحدت الوجودی تذکار عقیده مرحوم مغفور دکتور اقبال است، علامه اقبال در مثنوی اسرار خودی مینویسد کـه اصل نظام عـالم از خودیست و تسلسل حیات تعینات بر استحکام خودی انحصار دارد، چنانچه می سراید:

پیکر هستی ز آثار خودیست
هر چه می بینی ز اسرار خودیست
خویشتن را چون خودی بیدار کرد
آشکارا عالم پندار کرد
صد جهان پوشیده اندر ذات او
غیر او پیداست از اثبات او

کلمه خودی را دکتور اقبال در عوض کلمه "وجود" اتخاذ کرده است مقصد دکتور اقبال از خودی وحدت الوجود است، چنانچه درین رباعی خود واضح میسراید:

من از بود و نبود خود خموشم
اگر گویم که هستم خود پرستم
ولیکن این نوای سادهٔ کیست
کسی در سینه میگوید که هستم

برخی می گویند دکتور اقبال کلمهٔ "ایگو" را که ترجمه آن در عربی "انا" است به کلمه خودی عوض کرده است، انا هم نزد متصوفین آوازیست که از همان وجود واحد که مرآت صور اشیا است بروز میکند. متصوفین وقتیکه از ما سواء الله تجرید می کنند به مرتبه کشف و شهود میرسند و در همان مرتبه روحانی بجز نور تجلی وجود حق هیچ چیزی به آنها مشهود نمیگردد، چنانچه مولانا جامی علیه الرحمه میفرمایند:

در صورت آب گل عیان غیر تو کیست
در خلوت جان و دل نهان غیر تو کیست
گفتی که ز غیر من ببرد از دلت
ای جان جهان در دو جهان غیر تو کیست

این است مرتبه عشق حقیقی که یگانه وسیله رسیدن بحقیقت الحقایق است دکتور اقبال میسراید:

قطره چون حرف خودی ازبر کند
هستی بی مایه را گوهر کند
نقطهٔ نوری که نام او خودیست
زیر خاک ما شرار زندگیست
از محبت میشود پاینده تر
زنده تر سوزنده تر تابنده تر
از نگاه عشق خارا شق شود
عشق حق آخر سراپا حق شود

تصوف اسلام که از پایهٔ علم گذشته بمرتبهٔ عرفان صعود کرد در حقیقت فلسفهٔ عشق است، اسلام عشق را یك ملکه روحی اثبات می کند، محبت یا به الفاظ دیگر میل معتدل که به جمال و کمال اشیا در انسان پیدا میشود عاطفه است، اما وقتیکه محبت شدید تر میگردد انسان از خود و ما سوا الله تجرید میکند، بالکلیه فکر او ذکراً

بخدا متوجه و محو می شود، بمقام عشق میرسد۔ معنی عشق حقیقی در تصوف اسلام همین است۔ در اطوار سبعه تصوف همین مقام و مرتبه عشق را فنا فی الله میگویند چنانچه مولانا جلال الدین بلخی می فرماید:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست
تا کرد مرا خالی و پر کرد ز دوست
اجزای وجودم همگی دوست گرفت
نامیست ز من بر من و باقی همه اوست

مولانا درین رباعی مرتبهٔ عشق را چنین تصریح میکند:

بی روی تو بلبلان گلستان چه کنند
بی یاد تو عاشقان به بستان چه کنند
یك جرعه شراب شوق در جام ریز
وانگاه نظارهٔ که مستان چه کنند

دکتور اقبال به همین مضمون میسراید:

شنیدم در عدم پروانه می گفت
دمی از زندگی تاب و تبم بخش
پریشان کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یك شبم بخش

متصوفین اسلام عقل بشر را برسیدن حقایق از راه محسوسات قاصر میدانند، زیرا عقل اا از تاثیرات و تمایلات و شواهد خارجی و حسیات انسانی متأثر گردیده سهو و خطا میکند، چنانچه چشم کره آفتاب را از کرهٔ زمین خورد تر می بیند و آفتاب را بطواف زمین در حرکت مشاهده می کند و تشنه سراب را دریای آب صور مینماید، لکن وجدان بشر که آن راعقل بالفعل مینامند و یك ملکه روحی است که خیر را از شر و صواب را از خطا تمیز میکند، نزد متصوفین یگانه وسیلهٔ رسیدن بحقیقت الحقایق است، چنانچه فرموده اند "الوجدان فی حد ذاته لا یکون الا مطابقا للواقع" یعنی وجدانی در حد ذات خود بامر واقع مطابقت میکند، وجدان در موقع تفاوت خویش از محسوسات اجتناب مینماید و حواس را بخود راه نمیدهد، بذات خود با صفای باطن قضاوت میکند، قرار میدهد و حکم میکند۔

همچنان که قرآن کریم ماهیت روح را بفحوای آیه کریمه: "قل الروح من امر ربی" امر رب وانمود فرموده است، فلاسفه نیز به ماهیت روح تا امروز پی نبرده اند، اما روح را توجیهاتی میکنند که ازان جمله میگویند: "روح عبارت از اصل حیات است

وصفت ممیزه حیات تمثیل است یعنی اغذیه را بعناصر بدن بحال مماثل رسانیدن است که به این معنی روح در انسان و حیوان و نبات یکسان است چرا که حیوان و نبات نیز تمثیل و نشوونما میکنند" بعضی روح را حساس بالاراده توجیه کرده اند که به این جهة حیوانات از نباتات تفریق میشوند، برخی آن را روح انسانی و نفس ناطقه مینامند که به این معنی انسان از حیوان علیحده و ممتاز میگردد۔ دکارت که از فلاسفه قرن هفدهم اروپاست میگوید: "حقیقت را ازین استنباط مینمایم که من اشتباه میکنم، چون اشتباه میکنم ادراک میکنم، چونکه ادراک میکنم موجود هستم، برای ادراک موجود شدن ما لازم است پس در صورتیکه موجود هستم و ادراک میکنم آنچه را که روشن و متمایز تصور میکنم همه حق هستند، لهذا تصور و روشن و متمایز اساس معیار حقیقت است، یعنی یقین و ایمان کامل وسیلهٔ بحق و اصل شدن است و یقین و ایمان کامل عشق حقیقی است و محل ایمان وجدان است" اسلام نیز قلب انسان را محل تصدیق وانمودمی فرماید چنانچه متصوفین میگویند دل لطیفه ای است محل معرفت و سر لطیفه ای محل مشاهدات، ازین رو در نظر عارف دل یك لطیفه یا ملکه ایست که انسان بواسطه آن حق و باطل را تفریق میکند و حق را تصدیق و باطل را تردید مینماید، این ملکه یا لطیفه نزد متصوفین بنام دل و به نظر حکما و فلاسفه به اسم وجدان معروف است، دل یا به الفاظ دیگر وجدان را متصوفین کرام چنین تعریف میکنند: "بدانکه مراد از دل بزبان اشارت آن نقطهٔ است که دائره وجود از او در حرکت آمد و کمال یافت و سرازل و ابد در و پهم پیوست و مبتدای نظر در روی به منتهای بصر رسید، رحمان و منزل قرآن است و حامل و محمول سر امانت و لطف الهی است، صورت او از عین عشق مصور است و بصیرت او بنور مشاهده منور و از امتزاج روح نفس و عشق بصورت قلب متولد گشت وبر مثال برزخی میان بحر روح و بحر نفس واسطه شد و هر دو بایستاد تا اگر در بین روح و نفس بغی رو دهد مانع گردد"

دکتور اقبال در همین مضمون میسراید:

چه میپرسی میان سینه دل چیست
خرد چون سوز پیدا کرد دل شد
دل از ذوق تپش دل بود لیکن
چو یکدم از تپش افتاد گل شد

کانت فیلسوف مشهور آلمان که از سنه ۱۷۲۴ تا سنه ۱۸۰۴م می زیست، می گفت که عقل نظری به کنه ذات باری تعالی نمیرسد اما صفات حق تعالی را بما اثبات میکند، وجود واجب الوجود بواسطه عقل عملی "وجدان" خوبتر اثبات شده می

تواند یعنی به قلب انسان که مصدر قانون اخلاق است اثبات وجود واجب الوجود بهتر تجلی میکند۔ کانت اعتراف میکرد که عقل نظری دلائل واضح و روشن برای وجود حق تعالی اقامه میکند، اما به حقایق ذات او تعالی نمیرسد عقل نظری بعضا انسان را به ضلالت سر دچار میسازد اما وجدان یا به الفاظ دیگر عقل عملی انسان را به ایفای وظائف بلا قید و شرط امر میکند، چنانچه بسی اوقات دیده شده که انسان حیات خود را بدون فکر مکافات برای نجات یك فرد همجنس خود به تهلکه می اندازد، این امر وجدانی و قانون اخلاقی را خدای عز و جل در ضمیر انسان ودیعت و موهبت میفرماید و قانون اخلاق از وجدان بشر ظهور میکند، عدالت را بجز خدای تعالی هیچ کس در دنیا فراهم کرده نمی تواند لهذا خدای عزوجل موجود و بعث بعد الموت در آخرت حق است، انسان باید آزاد باشد تا متقی شود و بسعادت برسد ورنه پرهیز کاری جبری تقوی نیست۔ اسلام نیز بنده را فاعل مختار می شناسد۔ قرآن کریم میفرماید "من شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر" در آیه دیگر میفرماید "من عمل صالحا افلنفسه و من اساء فعلیها" عقیده اهل سنت و جماعت برآنست که بنده فاعل مختار است و درخلق عمل نیك بندگان رضای او تعالی مقصود و در خلق عمل طالح بنده مشئیت خالق عزوجل موجود است اما از عمل طالح بندگان خوشنود نیست، خداوند هر دو قسم عمل بنده را خلق می کند و بنده را بر ارادهٔ او قادر می سازد۔ چنانچه آیه کریمه میفرماید : "و الله خلقکم و ما تعملون" از فلاسفه مشهور فرانسه فلاماریون در جبر و اختیار اعمال بشر چنین میگوید : اعمال بشر نه جبر محض اند و نه اختیار محض، عمل انسان نتیجه اراده اوست و هم عوامل خارجی که در تحت اختیار او نمی باشند در ارادهٔ وی مؤثر اند، عقیده دکتور اقبال در مسئله جبر و اختیار ازین رباعی هویدا ست:

به رومی گفت با من راهب پیر
که دارم نکته ای از من فراگیر
کند هر قوم پیدا مرگ خود را
ترا تقدیر و ما را کشت تدبیر

در جای دیگر میگوید:

کلك حق از نقشهای خوب و زشت
هر چه ما را ساز گار آمد نوشت
بندهٔ آزاد را آید گران
زیستن اندر جهان دیگران

هر که او را قوه تخلیق نیست
پیش ما جز کافر و زندیق نیست

وجدان بشر عمل صالح و طالح را به مرتکب وانمود میکند و انسان را به عمل صالح وادار می سازد اما بعضی از بندگان که اسیر تمایلات خود مانده اند، هدایت وجدان را قبول نمی کنند و مرتکب عمل طالح میشوند۔ متصوفین اسلام وجدان انسان را آئینه تجلی انوار حقیقت میدانند و عشق حقیقی را که منزه از تمایلات نفسانی بشر است ملکه با لطیفه وجدانی مینامند و یگانه وسیله نجات انسان از آلایشهای مادی وانمود می کنند۔ عشق در مذهب متصوفین اسلام حالت جذب و محو عاشق است بصفات محبوب، چنانچه حضرت جنید قدس الله سره العزیز میفرمایند: "المحبة دخول صفات المحبوب علی البدل من المحب" دکتور اقبال درین مضمون می سراید:

کرا جوئی چرا در پیچ و تابی
که او پیداست تو زیر نقابی
تلاش او کنی جز خود نبینی
تلاش خود کنی جز او نیابی

دکتور اقبال منزلت صدق و یقین را مقام کشف حقایق وانمود می کند و در همچه مقام عالی صحبت روح الامین میسر میگردد یعنی اسرار حقیقت به انسان منکشف میشود چنانچه میفرماید:

مقام شوق بی صدق و یقین نیست
یقین بی صحبت روح الامین نیست
گر از صدق و یقین داری نصیبی
قدم بی باک نه کس در کمین نیست

در جای دیگر دکتور اقبال میسراید:

مذهب عصر نو آئینی نگر
حاصل تهذیب لادینی نگر
زندگی را شرح و آئین است عشق
اصل تهذیب است دین، دین است عشق
ظاهر او سوز ناک و آتشین
باطن او نور رب العالمین
دین نگردد پخته بی آداب عشق
دین بگیر از صحبت ارباب عشق

دکتور اقبال عشق را رهنمای کوائف حیات میداند، عشق را وسیلهٔ کشف کائنات مینامد، اقبال می گوید که ارتقا و اعتلای انسان از عشق است، انسان به یمن و اقبال عشق بر نفس خود و اشیا مسخر میگردد، عشق حر و آزاد است، معشوق خود را جستجو میکند، هیچ مانعی را درین راه قبول ندارد، اقبال درین خصوص میسراید:

جهان از عشق و عشق از سینهٔ تست
سرورش از می دیرینهٔ تست
جز این چیزی نمی دانم ز جبریل
که او یک جوهر از آئینهٔ تست

اقبال آتش عشق را در کانون سینه مسلمانان منطفی و خام میدید، مسلمانان را از طلب و جستجوی ترقی و اعتلا عاری و جامد مشاهده میکرد، بر حال مسلمانان به این الفاظ افسوس و الم خود را اظهار می نمود:

ز جانان خاور آن سوز کهن رفت
تنش واماند و جان او ز تن رفت
چو تصویری که بی تار نفس زیست
نمیداند که ذوق زندگی چیست

اقبال میخواست آن عشق دل افروز و آتش جانسوز را در حیثیت دل و دماغ مسلمانان بار دیگر شعله ور گرداند و هستی بی سایه و حیات بی مقصد و بی غایه ملل شرق را جان تازه بخشد.

چنانچه میگوید:

از نوای پخته سازم خام را
گردش دیگر دهم ایام را
فکر شرق آزاد گردد از فرنگ
از سرود من بگیرد آب و رنگ

اقبال کوشش میکرد که برای فروغ زندگانی و فراغ بی سروسامانی مسلمانان وسیله ایجاد کند، بجز تبلیغ و تنبیه چاره دیگر نیافت، شعر و شاعری خود را واسطه تبلیغ افکار سیاسی و اجتماعی خویش قرار داد چنانچه درین بیت میگوید:

شعر را مقصود گر آدم گریست
شاعری هم وارث پیغمبریست

اقبال سکوت را سقوط قوم میداند، در قومی که تبلیغ نیست آن قوم در نظر اقبال مشرف به موت است چنانچه اقبال از زبان مولانای روم بخود چنین میگوید:

آتشی استی بزم عالم برفروز
دیگران را هم ز سوز خود بسوز
از نیستان همچونی پیغام ده
قیس را از قوم حیی پیغام ده
نالهٔ را انداز نوا ایجاد کن
بزم را از های و هو آباد کن
خیز و جان نوبده هر زنده را
از قم خود زنده تر کن زنده را
آشنای لذت گفتار شو
ای درای کاروان بیدار شو

اقبال از شور و سوز سید جمال الدین افغانی الہام گرفته با ناله ونوحه درد انگیز مسلمانان را از خواب گران تکان داد، اقبال اسارت و غلامی ملل اسلامی را از استبداد و خود پرستی سلاطین و تن پروری و جاه طلبی ملا و عالم مسلمان و انمود میکند، چنانچه می سراید:

آه ازان قومی که از پا برفتاد
میر و سلطان زاد و درویشی نزاد
داستان او مپرس از من که من
چون بگویم آنچه ناید در سخن
در گلویم گریه ها گردد گره
این قیامت اندرون سینه به
مسلم این کشور از خود ناامید
عمرها شد با خدا مردی ندید
لاجرم از قوت دین بدظن است
کاروان خویش را خود رهزن است
از سه قرن این امت خوار و زبون
زنده بی سوز و سرور اندرون

☆☆☆

زشتی اندیشه اور را خوار کرد
افتراق او را ز خود بیزار کرد

تا ندانند از مقام و منزلش
مرد ذوق انقلاب اندر دلش
طبع او بی صحبت مرد خبیر
خسته و افسرده و حق ناپذیر
نی بکف مالی که سلطانی برد
نی بدل نوری که شیطانی برد
شیخ او لورد فرنگی را مزید
گرچه گوید از مقام بایزید
دولت اغیار را رحمت شمرد
رقص ها گرد کلیسا کرد و مرد

اقبال فکر ترک دنیا و عزلت گزینی مسلمانان را انتقاد میکند و کسانیکه حدیث "الفقر فخری" را به ترک دنیا و فرار از مشکلات زندگانی توجیه و تفسیر می کند، او را بد گفته حقیقت فقر را چنین شرح مینماید:

چیست فقر ای بندگان آب و گل
یک نگاه راه بین یک زنده دل
فقر کار خویش را فهمیدن است
بر دو حرف لاالله پیچیدن است
فقر ذوق و شوق تسلیم و رضا است
ما امینیم این متاع مصطفی است
برگ و ساز او ز قرآن عظیم
مرد درویشی نگنجد در گلیم
با سلاطین در فتد مرد فقیر
از شکوه بوریا لرزد سریر

معنای فقر این نیست که انسان در مشکلات زندگانی همت باخته و خود را حقیر ساخته ترک مبارزه و مجادله کند بلکه معنی فقر از کمك غیر بی نیازی است قرآن کریم میفرماید "نصیب خود را از دنیا فراموش مکن" بار دوش جامعه و فامیل خود گردیدن و به تن پروری زیستن فقر نیست فقر از ضرر مال و جان بنی نوع خود اجتناب کردن است، فقر بر خواهشات و احتراصات خود غالب و حاکم شدن است، فقر از

حرص و آز پرهیز کردن و بمال و جاه دنیا افتخار و مباهات نداشتن است۔ دکتور اقبال درین معنی میسراید:

ای که از ترک جهان گوئی مگو
ترک این دیر کهن تسخیر او
فقر مؤمن از جهان آب و گل
باز را گوئی که صید خود بهل
حل نشد این معنی مشکل مرا
شاهین از افلاک بگریزد چرا

نیچی فیلسوف آلمان که دشمن دین و اخلاق بود در مسئله ارتقای زندگانی با اقبال همنواست، نیچی میگفت: "من از هر چیز بیشتر بقدرت اراده معتقد هستم، من قدرت عزم واراده را در تحمل مصائب و نوائب امتحان میکنم، علو عزم و اراده از مقاومت آن معلوم است آنقدر مقاومت میباید تا مسئله بنفع عازم تمام شود" نیچی میگوید که: "دین نصارا در دل انسان خوف و ترس تولید میکند، فخر و مباهات انسانیت را محو میکند، قدرت و توان آدم را ضعیف می سازد، انسان را به اندیشه و حزن دچار میکند و شعور انسان را می رباید، مجبوراً انسان به باطن مخوف و مغبون خویش رجوع کرده هستی خود را می کاهد۔"

اقبال در شان اسلام چنین می فرماید:

اندر آه صبحگاه او حیات
تازه از صبح تمودش کائنات
بحر و بر از زور طوفانش خراب
در نگاه او پیام انقلاب
درس لا خوف علیهم میدهد
تا دلی در سینه آدم نهد
عزم وتسلیم و رضا آموزدش
در جهان مثل چراغ افروزدش
صحبتت او هم خذف را در کند
حکمتت او هر تهی را پر کند
بندهٔ درمانده را گویند که خیز
مهر کهن معبود را کن ریزریز

اقبال تعلیم و تربیه اسلام را برای بنی نوع بشر بهترین وسیله سعادت میداند و

مسلمانان را تنبیه میکند که از خواب و خور کم کنیدو بار دیگر بزرگی از دست داده را تصاحب نمائید:

کوه و صحرا، دشت و دریا، بحر و بر
تختهٔ تعلیم ارباب نظر
ای که از تاثیر افسون خفته ای
عالم اسباب را دون گفته ای
خیز و واکن دیدهٔ مخمور را
دون مخوان این عالم مجبور را
غایتش توسیع ذات مسلم است
امتحان ممکنات مسلم است
میزند شمشیر دوران بر تنت
تا ببینی هست خون اندر تنت
سینه را از سنگ روزی ریش کن
امتحان استخوان خویش کن
حق جهان را قسمت نیکان شمرد
جلوه اش با دیدهٔ مؤمن سپرد
کاروان رهگذر است این جهان
نقد مومن را عیار است این جهان
گیر او را تا نه او گیرد ترا
همچو می اندر سبو گیرد ترا
تا از تسخیر قوای این نظام
ذوفنونی های تو گردد تمام
نائب حق در جهان آدم شود
بر عناصر حکم او محکم شود
دست رنگین کن ز خون کوهسار
جوی آب گوهر از دریا برآر
جستجو را محکم از تدبیر کن
انفس و آفاق را تسخیر کن
تو که مقصود خطاب انظری
پس چرا این راه چون کوران بری

اشتراکیت در نظر اقبال

باید دانست که فلسفه اشتراکیت از فلسفهٔ اضداد اشتقاق گردیده است و فلسفه اضداد اگرچه از قدیم بین فلاسفه و حکما موضوع بحث بوده اما این فلسفه راهیگل در تحت یك نظام فکری ترتیب و تدوین کرده است که بنام فلسفه هیگل معروف است هیگل میگفت که نه تنها اشیاء بر ضد خود قائم هستند بلکه در دنیا تا امروز هر قدر ترقی و اعتلائی که به وقوع رسیده و عالم انسانیت در عرصه تاریخ هر قدر پیشرفت نموده است سبب اصلی و محرك حقیقی آنهمه ارتقا و اعتلا جنگ و پیکار اضداد است۔ چنانچه هرتصور چون از مراحل ابتدائی پیشتر می رود ضد آن تصور از خود آن ظهور میکند و ازین دو تصور ضدین یك تصور سومین بوجود می آید۔ اگر انسان بر فکری، خوب غور و خوض کند و آن را به کمال منطقی برساند در آن حال محسوس خواهد کرد تصوری یراکه ابتدا و آغاز کرده بود در انتها ازان تصور چیزی باقی نمانده است۔ هیگل درینخصوص همچه مثال ارائه میکند و میگوید که شما برین حکم عام اخلاقی نظر کنید که در تمام مذاهب مشترك است، چنانچه هر مذهب امر می کند که امداد غربا بر هر ذی استطاعت واجب است پس اگر این حکم اخلاقی تعمیل شود و هر صاحب استطاعت به غربا امداد کند در امم غریب نخواهد ماند، غربا همه مالك بضاعت خواهند شد و فکر امداد غربا بنا بر تکامل منطقی خود باطل می شود زیرا غریب در مملکت باقی نمانده است به کی امداد کرده شود۔ مثال دیگر که هیگل درین خصوص بیان میکند همانا شفقت مادر است به اولاد۔ مادر اولاد خود را دوست دارد۔ فرزند خود را بجان پرورش و نوازش میکند اما اگر تنها شفقت مادر مربی اولاد می بود اولاد امر مادر را در خواهشات ردیا قبول نمیکرد۔ ازینجاست که مادر رعب خود را نیز در دل اولاد باید ایجاد کند، درین صورت محبت ضد خود خوف را ایجاب میکند۔ خلاصه هر فکر یا تصور پس از رسیدن بیك حدود مرتبه نفی میگردد لکن از نفی آن اثبات نوی ظهور می نماید که بر ضد اول می باشد۔ هیگل سبب این نفی و اثبات همانا محدود و ناقص بودن تصورات را وانمود میکند هر تصور بنا بر محدود بودن خود ضد خویش را ایجاد مینماید و بنا بر ظهور ضد خود نفی می شود اما تصور نو نفی هر جز، تصور سابق نیست بلکه اجزاء ناقص آن را نفی میکند و از آنجای که تصور جدید میکند ازین رو تصور جدید نسبت به تصور منتفی خیلی وسیع می باشد، ازین رو از ترکیب اضداد یك وحدت نو ایجاد می شود که از هر دو وسیعتر است، اما این

وحدت جدید نیز محکوم به نفی میشود و آن عمل انتفا بر او جاری و ساری میگردد و این سلسله همیشه بر یك منوال دوام میکند۔ مثلاً همینکه تصور وجود پیدا می شود تصور عدم در حال ظهور می نماید اگر وجود از تعینات و نشوونما مبرا باشد عدم است لیکن از دو تصور وجود عدم تصور ثالث کون یا حدوث ذاهر می شود زیرا در هستی هم وجود وهم خود موجود است، پس از ترکیب ضدین وجود و عدم و حیات نو (هستی) ظهور مینماید که حاوی هر دو ضدین است۔ هیگل ازین عمل ارتقا به این نتیجه رسید که مدارج مابعد از مدارج اول متعین میگردند زیرا هر تصور مخالف تصور اول را نفی میکند و از تعلق تصور اول تصور مخالف متعین میگردد، چنانچه از ظهور ریشه و تنه و شاخه تخم فنا میشود۔ لیکن جوهر تخم بصورت ارتقا در تنه و شاخه و خوبتر و بهتر موجود است، هیگل میگوید که قیمت های هستی هیچگاه فنا پذیر نمی باشد در حافظه روح کائنات هر قیمت محفوظ می ماند و در فساد صرف صورت خارجی آن از میان میرود، جوهر اصلی معدوم نمیگردد۔ هیگل این جدال نفی و اثبات را عمل جدلی (Dialectical Process)مینامد۔ به عقیده هیگل تاریخ انسان عبارت از همین کش مکش و جنگ اضداد است۔ بیدل نیز عقیدهٔ هیگل را صدها سال پیشتر از هیگل چنین وانمود فرموده بود:

مقصدی گر بود از هستی همین آزار بود
ورنه در گنج عدم آسودگی بسیار بود

هیگل این عمل جدلی را فطرت زندگی میداند و زندگانی را از قدرت واحد و مخفی وانمود می کند که به عقیده متصوفانهٔ هیگل این قدرت واحد روح مطلق است یعنی خدای عزوجل است که به این واسطه کمال قدرت و قوه خالقیت خود را ظاهر می نماید۔ متصوفین اسلام هستی اشیا را از ظل وحدت وجود می دانند که همیشه ارتقا و تکامل میکند۔ فلسفهٔ کارل مارکس بر همان نظریه اضداد و عمل جدلی که هیگل وانمود کرده تعمیر گردیده است، لکن نظریه کارل مارکس با فلسفه هیگل ازین نقطهٔ نظر فرق دارد که هیگل وقوع جنگ اضداد را در میادین تصورات وانمود میکند و مظاهر خارجی حیات را درین محاربات ذیمدخل نمی داند، میگوید صرف وقتی که یك تصور بر تصور دیگر فاتح میگردد انسان و ماحول خارجی آن به تصور فاتح منقاد میشوند به عقیده هیگل محرك تغییر اساسهائی تمدن و تهذیب و معاشرت انسانی همانا تفسیر و انقلابات عالم افکار بشری است۔ لکن کارل مارکس محرك تغییر اساسهای تمدن و تهذیب و معاشرت انسان، تغییر و انقلاب شرائط زندگی و نظام معاشرت انسان را

وانمود میکنند و ادعا می نماید که محرک تغیر اساسهای تمدن و تهذیب و معاشرت انسان تغیر و انقلابات عالم افکار نیست بلکه عمل جدلی را همین انقلابات شرائط زندگانی و تغیرات نظام معاشرتی انسانی ایجاد میکند، چنانچه نظام سرمایه داری تا وقتی بجامعه خدمت میکرد تا آن که تقسیم مساوی منافع بین سرمایه دار و کارگر موضوع بحث نبود، از سرمایه صرف طبقه متمولین مامور و بورژوا انتفاع می نمودند، متمولین و مامورین و طبقه بورژوا بر حال پرملال رنجبران هیچ رحمی نداشتند، از محنت و رنج دست پای این طبقه اعظمی انتفاع میکردند، ازین رو بر ضد سرمایه داری قیام کمیونیزم ناگزیر است زیرا سرمایه هیچگاه منتشر نمی شود۔ از خاصیت سرمایه داری است که سرمایه نزد اشخاص محدود تمرکز میکند و به مرور ایام احوال کارگر به فجیع ترین منوال مبتلا میگردد۔ ازین رو طبقه رنجبران برای استرداد حق خود بر علیه سرمایه دار قیام میکنند و روزی میرسد که کارگر و کشاورز بر سائر مردم اصول مساوات را مرعی می سازد، افکار کارل مارکس زادۂ فکر رنجبریست، وی یکی از فلاسفه عصر نزدهم اروپاست کارل مارکس در پیشگوئی های خود میگوید که حکومت کارگران و کشاورزان استوار و برقرار خواهد شد این حکومت اشتراکی امتیازات طبقات را از میان مرتفع خواهد ساخت بلکه اصناف را هم محو خواهد کرد۔ دکتور اقبال بر کارل مارکس اعتراض و انتقاد میکند و میفرماید:

دین آن پیغمبر حق ناشناس
بر مساوات شکم دارد اساس
تا اخوت را مقام اندر دل است
بیخ او در دل نه بر آب و گل است

در جای دیگر داکتر اقبال میسراید:

غربیان گم کرده اند افلاک را
در شکم جویند جان پاک را
رنگ و بو از تن بگیرد جان پاک
جز به تن کاری ندارد اشتراک

دکتور اقبال از عیش پرستی امروز بیشتر از ماضی شکایت میکند، نسل نو مسلمانان نسبت به ماضی خیلی آواره و بیکاره گردیده اند، هیچ بخود نیامده اند، از

فضایل مدنیت اروپا محروم و از رذائل آن مشئوم گردیده اند، معنای حریت را در قید و قیود اساسهای اخلاقی و ایمانی بشر جستجو دارند، به هیچ یك وصف و حسن اخلاق قائل نیستند، تماماً بر احساسات و احتراصات خود زندگانی میکنند، نسل نو مسلمان متنفر از ماضی و از خود راضی هستند، دین، اخلاق، وطن مادر، پدر و اولاد هیچ یکی را لایق وابستگی خود نمی دانند در نظر این طائفه بر انداختن اساس و اصول ورع و تقوی عدالت است، پاکدامنی و حسن عقیده را تعصب دانسته تحقیر می کنند، می گویند بهر معنی و اوصاف باید اروپائی شد زیرا فضائل اروپا را بدون رذائل آن کسب نمیتوان کرد۔ هر چیز یکه طبیعت انسان بانسان امر میکند باید به آن عمل کرد در جوانان این عصر آنقدر رقابت و حقد و حسد حکم فرماست که دو نفر بر حل یك مشکل هم فکر و هم اراده شده نمی توانند۔ نفاق و شقاق جوانان امروزی نسبت به دوره های وحشت و دهشت دیروز خانه بر انداز تر است۔ لذا ملل اسلامی افغان، ایران، ترك و عرب را در آثار تنبیهی خود به لحن شدید و سوز ناکی انتقاد می نماید۔

چو رخت خویش بربستم ازین خاك
همه گویند با ما آشنا بود
ولیکن کس ندانست این مسافر
چه گفت و با کی گفت و از کجا بود؟

﴿اقبال﴾

اقبال و افغانستان

دکتور عبدالحکیم طبیبی
از اقبال و افغانستان، ص الف تا د

صد سال قبل، در شهر سیالکوت، در یك خانوادهٔ بازرگان کشمیری، طفل خندانی بجهان چشم گشود، که در جوانی و پیری در شبه قارهٔ هند و پاکستان و حتی خارج سرحدات کشور خود شهرت یافت، و هر کس افکار، اشعار و احساسات پرجوش، پر کیف و پر درد او را بحرمت زیاد استقبال می کرد۔ اقبال با افغانستان از اوان طفولیت تا روزگاران پیری و پختگی، عشق و علاقه داشت و روح آزاد منش، تاریخ پر از شکوه و جلال، افکار فلسفی و عرفانی مردم این سرزمین همیشه مورد تمجید و تقدیر او می بود که در اشعار سوزان او این محبت و علاقه مندی منعکس میشد۔ امروز که افغانستان مانند کشور مولد او پاکستان و سایر ملل خاطره تجلیل صدمین سال حیات او را احترام میکنند یك چیز تازه نیست، زیرا از نیم قرن به این طرف در مطبوعات افغانستان تقدیر از مقام ادبی، فلسفی و اجتماعی اقبال بعمل آمده و مردم ما او را یکی از دوستداران بزرگ افغانستان و افغانیان دانسته اند۔ زیرا اقبال افغانستان را قلب آسیا و معدن حیات و زندگانی این منطقه میدانست و میگفت:

آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان درآن پیکر دل است
از فساد او فساد آسیا
در گشاد او گشاد آسیا
تا دل آزاد است آزاد است تن
ورنه کاهی در ره باد است تن

البته ارتباط داکتر اقبال، با افغانستان یك امر طبیعی بود، زیرا پدرش نور محمد و جدش محمد رفیق پیش از آنکه به سیالکوت نقل مکانی کنند، در کشمیر زندگانی داشتند که آنوقت استعمار خط جدایی را بین دیار او شان و ما ایجاد نکرده بود۔

داکتر اقبال، قبل از آنکه به تاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۹۳۳ بکابل، به حیث مهمان

انجمن ادبی وارد شود، در عالم خیال و روحانی با سنگ و چوب، آسمان و زمین، نوابغ و سلاطین وراد مردان دینی و عرفانی ما آشنا بود و در اشعار خود با سوز و جذبهٔ زیاد شرق را به جلال دوره محمود زابلی و احمد شاه ابدالی متوجه میساخت، و در تصوف و عرفان از سنایی و مولوی و جامی الهام میگرفت و همچنین سید جمال الدین را ناجی بیداری مشرق زمین می شمرد، و چینین میسرود:

خیبر از مردان حق بیگانه نیست
در دل او صد هزار افسانه ایست
ملتی گم گشتهٔ کوه و کمر
در جبینش دیده ام چیز دگر
زانکه بود اندر دل من سوز و درد
حق ز تقدیرش مرا آگاه کرد

و یا در زبور عجم که میگفت:

فکر رنگینم کند نذر تهیدستان شرق
پارهٔ لعلی که دارم از بدخشان شما
حلقه گرد من زنید ای پیکران آب و گل
آتشی در سینه دارم از نیاگان شما

بلی این عشق و علاقه به گذشتگان افغانی، بلکه به معاصرین او نیز پا بر جا بود، چنانچه خطابه پیام مشرق او در ۱۹۲۳م به اعلیحضرت امان الله خان و حضور او به استقبال اعلیحضرت محمد نادر شاه در باز گشت شان برای نجات وطن، در ایستگاه ترن لاهور و دعای موفقیت او برای نجات وطن نمونه، این عشق و علاقه مندی به مردان معاصر افغانستان میباشد.

چنانچه گفته شد که در عالم سیاست و آزادی مشرق همیشه افکار و مبارزات سید جمال الدین افغانی الهام بخش اقبال بود زیرا در طی اشعار سوزان خود اقبال با سید افغانی در گفت و شنود بود که البته این نجوا و گفت و شنود از کودکی اقبال ریشه گرفته بود زیرا وقتی علامه اقبال، ابو الکلام آزاد و مهاتما گاندی در مدارس لاهور، کلکته و گجرات مشغول تحصیل بودند مقالات پرشور سید افغانی در اخبار "معلم شفیق" حیدر آباد و یا خطابه های پر هیجان او در "البرت هال" کلکته آتش بجان مبارزین

آینده هند شمول اقبال می افروخت و این رابطه روحانی تا دم مرگ نزدشان باقی ماند۔

طوریکه گفتم در ساحه عرفان و تصوف نیز حکیم فرزانه لاهور باعارفان بزرگ افغانستان چون سنائی، مولوی و جامی رابطه نزدیك روحانی داشت که جاوید نامهٔ اقبال شاهد آن است و شاید این رابطه نیز از ایام کودکی با متصوفین افغان قایم شده بود زیرا هنگامی که در طفولیت هر صبح و شامی اقبال بسوی مدرسه میرفت در آستان صوفی بزرگ غزنه علی هجویری (داتا گنج بخش) که در لاهور مدفون است دعا و شمع نثار می کرد و این اخلاص راتا وقتی که در همان شهر مدفون شد دوام میداد۔ اقبال وقتی در مسافرت خویش به مزار حکیم بزرگ سنائی حاضر شد از حال رفت و این شعر را سرود:

آه غزنی آن حریم علم و فن
مرغزار شیر مردان کهن
دولت محمود را زیبا عروس
از حنا بندان او دانای طوس
خفته در خاکش حکیم غزنوی
از نوای او دل مردان قوی
در فضای مرقد او سوختم
تا متاع ناله ای اندوختم
گفتم ای بیننده اسرار جان
بر تو روشن این جهان و آن جهان
آنچه اندر پردهٔ غیب است گوی
بو که آب رفته باز آید بجوی

در ارمغان حجاز نیز اخلاص و ارادت خود را به رومی و جامی چنین اظهار میکند:

مرا از منطق آید بوی خامی
دلیل او دلیل ناتمامی
برویم بسته درها را گشاید
دو بیت از پیر رومی باز جامی

در قبول فلسفهٔ "انسان کامل" اقبال عرفان غرب و شرق را با زیبائی و کمال تمام عجین کرده که بهتر از تصور "نیچه"، "دانته"، "ملتن"، و "گویته" میباشد- زیرا هستهٔ اصلی تفکر اقبال بر روی عرفان مولانا جلال الدین بلخی بنا یافته بود و از آن باعث "جاوید نامه" اقبال بهتر از "کمیدی الهی" دانته میباشد که میتوان آنرا اودیسه روحانی این شاعر شوریده نامید و او را از پیروان صادق مکتب سنائی، رومی، جامی و ابوالمعانی بیدل دانست که خودش نیز به آن معترف است-

در افغانستان نه تنها اقبال را به نسبت دوستی او با افغانستان احترام می کنند بلکه احترام او به نسبت آن است که وی آخرین شاعر شیوای دری شبه قاره هندو پاکستان نیز میباشد که به بیدل احترام داشت و با اینکه در مسایل فلسفی از "هگل" و "گویته" بعضاً الهام می گرفت ولی خود میگوید که مرزا بیدل و مرزا غالب خاصیت شرقی بودن او را برایش حفظ کرده اند-

"نظریه خودی" علامه اقبال در کتاب اسرار خودی و غزلهای ناب او در "زبور عجم" و "پیام مشرق" او که به اعلیحضرت امان الله خان اهدا کرده است و کتاب مسافر او که در عهد اعلیحضرت شهید ترتیب شده بود از آثار مهم ادبی و عرفانی او میباشد-

امروز که چهل سال از مرگ و صد سال از تولد این شاعر نامدار شرق میگذرد، مردم افغانستان مبارزات او را که با حربهٔ "قلم وشعر" علیه استعمار برای کشور خود و مشرق زمین نموده است به نظر احترام می نگرند و این نشریه نمونهٔ احترام مردم ما به این عارف پاك دل میباشد-

دکتور عبد الحکیم طبیبی
قوس ۱۳۵۶- شهر نو

شماره ۹- ۱۰- ۱۱- ۱۳ و ۱۷ امان افغان

پیام مشرق

نه ترنمی نه جوشی
نه طپیدنی نه دردی
نه خم سپهر تاکی
می نارسیده باشی

﴿بیدل﴾

"پیام مشرق" نام مجموعه اشعار و افکار، یکی از مجموعه های جدیدی است که در ادبیات فارسی در این عالم تاریك، مثل ماه طلوع نموده اثرشاعر شهیر عالم اسلام "دکتور اقبال" است، اقبال از خطه کشمیر بینظیر و مقیم لاهور هندوستان است۔

اقبال در بهترین مکاتب اروپا "کیمبرج" تکمیل تعلیم نموده و در آلمان دوقتور فلسفه (پی۔ ایچ۔ دی)شده برآمده است۔ برای فلسفه شاید جایی عالی تر از آلمان در دنیای امروز موجود نیست۔ گویا اقبال درجه منتهای "عرفان" این خاکدان را طی کرده است۔ و بعد پیش فطریت و حقیقت اسلام سر بلند خود را خم نموده است۔ فطوبی له۔

اقبال اعتراف میکند که این دردمندی او، این آگاهی قلبی او، این محبت او به رسول ﷺ و سنن سینه از برکت انفاس مبارك بعض حضرات اهل دل است۔

خرد آموخت مرا درس حکیمان فرنگ
سینه افروخت مرا صحبت صاحب نظران

اقبال اروپا را بنظر حکمیانه دیده، مضار و مساوی این مدنیت سفید او را متنفر ساخته۔ و شاید دردمندی دینی او را همین تجارب نیز تقویه نموده است۔

اقبال شعر را در مکتب استعداد بیتاب خود تکمیل کرده، دماغ او را فلسفه صیقل نموده، و دل دردمند او منظور کیمیا گران معنی گردید۔ لهذا اقبال مالك افکار عالیه و حقیقت شناس، اسم بامسمی شد۔

اقبال را مردم مملکتش شناختند او را "ترجمان حقیقت" و "مصور فطرت" خواندند۔ دیگران بهتر تر شناختند و اشعارش را از مکاتب و کتب درسی کشیدند۔ حالا حکومت او را "سر" خطاب داده که بگفته خود او "ابتلا" است و منورین هند آنرا از "عجایب خطابات" می خوانند۔

اقبال تنها برای هند نیست۔ زیرا مهمترین آثار او در زبان فارسی نوشته شده است۔ اقبال از تمام عالم اسلام است۔ خود هم بقید نسل و نسب نیست۔ بلکه اگر

قیدی دارد عشق مسلك و مسلك عشق است۔

اشعار اردوی اقبال مثل اشعارفارسیش وجد آورست۔ در آثار فارسی او رموز بیخودی و اسرار خودی خیلی مشهور و مرغوب است۔

شعرا دو قسم هستند۔ یکی آنان که غایه و غرض شان شعر است و شعرشان تصویر همان قصورات بدیعه که منطق آنرا شعر میگوید۔ و آیهٔ حقایق گشای (یقولون ما لا یفعلون و فی کل وادیهیمون) چهره نمای آن آواره گان خیال است۔

نوع دیگر حضرات با مسلك و متفکری اند که آنرا وسیلهٔ حسن افادهٔ و استحصال مطلب صحیح ساخته اند مثل سعدی، جامی، رومی، سنایی رحمهم الله تعالی اجمعین۔

درین عصرهای اخیر، ما یك رقم شعرایی داشتیم که در سنگین ساختن خواب غفلت ملت ما هیچ تقصیری نکرده اند۔ بیدل در مقابل یك سکتهٔ لفظی که آنرا "ضرورت شعری" خوانده بودند۔ "شعر چه ضرور؟" فرموده بود۔ آیا این شعرای ما که رو حیات را گرفتار سکتهٔ فلجی ساخته اند چه میگفت؟

این شاعر ها از تنزل و خرابی معنویات جامعه خیلی "بلی خیلی" کمتر متجسس بودند۔ بلکه خود یکی از خرابی ها بودند و اهمیت این بدیعه "شعری" را که در دست ناشستهٔ شان زهر آگین شده بود، نمیدانستند، و درك نمی کردند که به دل و روح مردم چه نشترهای زهر دار میدر آورند۔ اینها کشتهٔ الفاظ بودند۔ تلازم و تناسب معنی بیگانه، صنایع دیوانگانه، مبالغات فوق الامکان، تشبیهات و استعارات بیمعنی مقصد این بیمقصد ها بود۔ "عشق" این عاطفه قدسی را بدرجهٔ "امرد پرستی" تنزل داده بودند، کلمه های عربی در شعر آوردن را ثقالت و سخافت می نامیدند۔ تنها کلمات بلکه مضامین جدی و اخلاقی و سیاسی هم بر طبع و پریشانِ و میگسار غزل های شان مثل سنگ گران بود۔ شعر تنها برای گل و نخل، چمن و بلبل و سراپا های معشوق ناقابل تصور موهوم ایشان مخصوص بود۔

ولی الحمدلله این بی مبالاتی، این مده (سود) فرسوده دیگر از قلمرو عالم میرود فنا شود۔ (اگرچه بقدر لازم هنوز رفتار فنای آن سرعت ندارد) حالا دیگر ملت اسلامیه ایام غفلت خانخانان را تنفر میکنند۔ حالا دیگر بجای الفاظ به معنی و بجایِ کالبد یا روح متوجه می شوند، حالا سیلی استادانه دهر ما را از خواندن "واقف" با دیده های اشکبار منع کرده میرود، مثلی که در هر طرف لزوم راه، راهبر و راه پیما داریم، هر چیز نشان منزل مقصود می جوییم، شعر را هم از همه زیاد تر و شاید از همه اولتر باید برای همین سفر مسابقهٔ حیات استعمال کنیم۔

بلی ما در دست چرخ تقدیر خواه خود را خبر کنیم یا نکنیم بمسابقه حیات آغاز کرده ایم- هر که مسابقه را باخت، مثل عهد رومای کبری، غذای شیران گرسنه می شود، حیات دیگر با او کناری ندارد، او صرف ادامهٔ حیات دیگران میشود- بلی حیات حیوانات به محو حیات انسان ها ادامه میشود، همین است احکام نیروهای امروزه، که بر تخت سلطنت مدنیت نام وحشت مطلقه تمکن دارند-

توجه به "شعری" را از همه اولتر گفتم- باین خیال که افراد موجود ملت ما همه نمیتواند بمکتب در آمده و مثل اولاد های شان از کوچکی تهیهٔ این مسابقه بکنند و به این مسابقه و تنازع مجبور هستند زیرا در صورت مسابقه نکردن زود تر بعالم عدم می شتابند، شعر آن انجکسیون روح انی است که این افراد را نیز متجسس ساخته بحال می آورد، و اگر خون در بدن شان قطعاً فاسد یا منجمد نشده باشد، اگر در دل شان تیشی موجود باشد، این واسطه یگانه است- برای اینکه اصلاح مزاج از حیات مایوس، غیرت نامانوس شان را بنماید- در تاریخ بیداری ملل دنیا، علی الخصوص اقوام اسلامیه، شعر اثرنای مخصوصی دارد- شعر را یك گونه الهام میگویند، فی الواقع شعر "صدای دل" است- صدای دل در دلها جامی کند- هر قدر دل دردمند تر باشد، شعر سوخته تر و سوزنده تر می آید-

اینك اقبال یکی از اهل دل است که دلش دردمند و کلامش دلگزین است- مقصد این مقاله همان اشعار و خیالات را با مختصری شرح به ملت بی شاعر خود شنواندن است، نه اینکه تنقید یاتقریظ پیام مشرق نمودن- از جهت خیلی دیری که ترجمه های انگریزی و فرانسوی و آلمانی آن کتاب هم طبع شده اند، نه این اراده محمود است و نه این بضاعت موجود-

علاوه بر فارسی دانهای افغانستان دیگر فارسی زبانها هم خیلی محتاج این اشعار یا قراضه های ازین حسیات زندگی بخش است و به واسطهٔ این مقالات شاید خدمتی برای ایفای مقصد اشعار فارسی اقبال کرده باشیم-

پیام مشرق عبارت از مجموعه ایست، که به اقسام متنوعه شامل و هر کدام محور یك خیال معین یا گلدستهٔ افکار بکراند- ما هر حصه را جدا جدانقدیم و تعریف میکنیم:

اول: تمهید

تمهید کتاب بقلم خود داکتر اقبال و بزبان از دوست که در آن ترجمه حال گویتی شاعر مشهور جرمنی که پیام مشرق در جواب دیوان او نوشته شده است و

"تاریخ جریان شرقی" در ادبیات آلمانی مختصراً ذکر و مقصد حقیقی "پیام مشرق" که دعوت حیات است توضیح نموده شده است۔ تلخیص ترجمه این مقدمه را که نثر اقبال را نشان میدهد درینجا درج میکنیم:

تلخیص تمهید "پیام مشرق"

محرك اصلی این تصنیف "دیوان مغربی" نام دیوانی است که حکیم حیات آلمان "گویتی" نوشته است و "هانیا" در باب آن دیوان گفته است: "این دیوان گلدستهٔ اخلاص و عقیدتی است که مغرب بمشرق تقدیم کرده است۔"

"گویتی" در ابتدای شباب خود بطرف تخیلات مشرق مایل بود۔ در اثنای که در شتراسبرگ، به مطالعهٔ قانون مشغول بود۔ صحبت "هر در" یکی از مشاهیر ادبای جرمنی را یافت و چون "هردر" حضرت سعدی را با نهایت احترام و دلچسپی میدید، بعض ابواب گلستان را به جرمنی ترجمه کرده بود، و شاگرد های خود را بطرف سعدی توجه میداد۔ صحبت های او هم اثری بر گویتی انداخت۔

در ۱۸۱۲م که "فان هیمر" ترجمه مکمل دیوان خواجه حافظ را شایع کرد، از همین وقت "جریان مشرقی" در ادبیات جرمنی آغاز شد۔ گویتی درین زمان که ملت جرمنی از هر طرف بدرجه نهایی انحطاط یافته بود، شصت و پنجساله، فطرتش برای شمولیت عملی در جریان های سیاسی موزون نبود۔ از هنگامه آرائیهای عمومی اروپا بیزار شده روح بیتاب و بلند پرواز او در فضای امن و سکون شرق نشیمن گرفتن خواست۔ ترنمات حافظ در تخیلات او هیجان بزرگی برپا کرد تا صورت مستقل "دیوان مغربی" به وجود آمد۔ ترجمهٔ مذکور دیوان حافظ تنها محرك گویتی نی بلکه ماخذ تخیلات محیرهٔ او بود۔ چنانچه بعضا نظم های او ترجمه خالص اشعار خواجه است و بعضا قوه تخیل گویتی که از اثر یك مصرع حافظ بر شاهراه نوی افتاده است و مسایل عمیق و دقیق زندگی را از آن اخذ می نماید:

(بیلشوسکی) که ترجمهٔ حال گویتی راتالیف کرده است مینویسد:

"در نغمه نوازیهای بلبل شیراز گویتی صورت خود را میدید و گاه گاه حس میکرد که شاید روح او در شرق در پیکر حافظ زندگی بسر کرده است۔ همان مسرت زمینی، همان محبت آسمانی همان سادگی، همان عمق، همان جوش و حرارت، همان وسعت مشرب، همان گشاده دلی، همان آزادگی از قیود و رسوم، والحاصل در همه چیز او را مثل حافظ می یابیم۔ همچنانکه حافظ ترجمان اسرار است، گویتی هم است۔ همچنانکه در الفاظ سادهٔ حافظ جهان معانی آبادست، هم چنان در بی ساختگی گویتی

حقایق و اسرار جلوه افروزند۔ هر دو پسندیده امیر و غریب اند و هر دو فاتحین بزرگ عصرخود را متاثر کرده اند (حافظ تیمور و گویتی نپولین را) هر دو در اثنای تباهی عمومی اطمینان و سکون باطنی خود را حفظ کرده ترنم قدیم خود را جاری داشته اند....."

گویتی، علاوه بر حافظ در تخیلات خود ممنون احسانهای شیخ عطار، سعدی، فردوسی و ادبیات عمومیه اسلامیه است۔ یگان جای به قید ردیف و قافیه غزل هم نوشته است و استعاره های فارسی را در زبان خود بعضا بسیار بی تکلفانه استعمال میکند، مثلاً "گوهر اشعار"، "تیر مژگان" و "زلف گره گیر"۔ حتی بطرف امرد پرستی نیز اشاراتی مینماید۔ نام حصص مختلفهٔ دیوان خود را هم فارسی نهاده مثلا مغنی نامه، ساقی نامه، عشق نامه، تیمور نامه، حکمت نامه وغیره۔ باوجود این گویتی مقلد هیچ شاعر فارسی نبود، فطرت شاعرانه اش کاملاً آزاد است۔ نوا سرایی او درلاله زارهای شرق عارضی است۔ غربیت خود را هرگز از دست نمی دهد و نظرش تنها بران حقایق مشرقی می افتد که فطرت مغربی او آنرا جذب کرده میتواند۔ خلاصه میتوان گفت که "جریان مشرقی" رادر ادبیات جرمنی گویتی آغاز نموده است۔

در "پیام مشرق" که صد سال بعد از "دیوان مغربی" نوشته است مدعا از جلب توجه به آن حقایق ملی و مذهبی و اخلاقی است که به تربیت باطنی و اقوام تعلق دارد۔ بین احوال امروزهٔ مشرق و صد سال پیشتر جرمنی، ضرور مماثلتی موجود است، اندازهٔ حقیقی اهمیت اضطراب باطنی اقوام عالم را ما ازین جهت تعیین کرده نمیتوانیم که خود ما هم با آن اضطراب متاثریم و الا این اضطراب فی الواقع پیش خیمه یك انقلاب روحانی و مدنی است۔

محاربهٔ عالمگیر اروپا ۱۸۔۱۹۱۴ء یك قیامتی بود که نظام دنیای سابق رااز هر پهلو تباه نمود و حالا از خاکستر تهذیب و تمدن در اعماق فطرت حیات یك "آدم نو" و برای اقامت آن یك "دنیای نو" تعمیر میکند، که هیولای آن را در تصنیفات حکیم "آین ستاین" و "برگان" میتوان دید۔ اروپا نتایج علمی و اخلاقی و اقتصادی خود را بچشم سر دیده است و از سینیور "نیتی" (سابق رئیس الوزرای ایطالیا) داستان دلخراش "انحطاط فرنگ" را هم شنیده است ولی افسوس است که مدبرین نکته رس ولی محافظه کار اروپا اندازهٔ حقیقی آن انقلاب حیرت انگیز را که در وجدان انسانی واقع شدنی است، خوب معلوم نموده اند۔

اگر خالص باعتبار "ادبی" ببینیم معلوم می شد که پس از کوفت این محاربه بزرگ اضمحلال قوای حیات در اروپا برای نشوو نمای یك مفکوره صحیح و پخته ادبی

نامساعد است۔ بلکه خوف است که آن جذبات قلب را از افکار دماغ تمیز کرده نمیتواند بر طبایع ملل غالب نیاید۔ البته امریکا در اجزای مدنیت غربیه یك عنصر صحیح معلوم می شود و سبب آنهم شاید همین است که این ملك از قدیم آزاد است، وجدان اجتماعی او اثرات و افکار نو را به آسانی پذیرفته می تواند۔ شرق، علی الخصوص شرق اسلامی، پس از عصر ها خواب، حالا چشم باز کرده است ولی آنها باید حس کنند که زندگی در حوالی خود هیچ انقلابی تولید کرده نمیتواند، تا که اول در اعماق باطنی آن انقلاب نیفتد و هیچ دنیای جدیدی وجود خارجی نمی گیرد، تا اول در وجدان انسانی وجود آن متشکل نشود۔ این قانون فطرت که قرآن حکیم آنرا در الفاظ ساده و بلیغ "ان الله لایتغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم" بیان فرموده است بر هر دو پهلوی زندگی خواه فردی خواه اجتماعی حاوی است و من در تصانیف فارسی خود سعی کرده ام که همین حقیقت را مدنظر بدارم۔

درین ایام، در تمام دنیا، علی الخصوص در مشرق هر کوششی که مقصد آن نگاه و نظر افراد و اقوام را از حدود جغرافی بالاتر ساخته، در آنها تجدید تولیدیك سیرت صحیح وقوی انسانی باشد، قابل احترام است، ازین جهت است که من این چند ورق را بنام نامی اعلیحضرت امیر افغانستان امیر امان الله خان منسوب می نمایم، زیرا که آنها از پهلوی ذهانت و فطانت فطری ازین نکته بخوبی آگاه معلوم میشوند و مخصوصا تربیت افغانها را در نظر دارند۔ الله تبارك و تعالی درین کار عظیم الشان حامی و ناصر شان باشد۔

(انتهی)

درین تلخیص از تفصیل جریان شرقی در ادبیات آلمانی متاسفانه صرف نظر کردیم، کاش ذوق جوانان ما بگفتهٔ اقبال اینگونه مضامن را جمع و تحریر و تدقیق نمایند۔

دوم۔ اهدائیه:

بعد از تمهید آغاز نظم به اهدائیه است که خیلی پُر از درد و التماس است۔ مخاطب آن پادشاه دانشمند و پر از امید و بلند نگاه ماست۔ من خود گاهی از خواندن این مثنوی سیر نشده ام۔ اینك با شما هم آواز شده باز یکجا میخوانیم:

ای امیر کامگار ای شهریار
نوجوان و مثل پیران پخته کار
چشم تو از پرد گیها محرم است
دل میان سینه ات جام جمست

عزم تو پاینده چون کهسار تو
عزم تو آسان کند دشوار تو
همت تو چون خیال من بلند
ملت صد پاره را شیرازه بند
هدیه از شاهنشهان داری بسی
لعل و یاقوت گران داری بسی
ای امیر ابن امیر ابن امیر
هدیه از بینوایی هم پذیر
تا مرا رمز حیات آموختند
آتشی در سینه ام افروختند
یك نوای سینه تاب آورده ام
عشق را عهد شباب آورده ام
پیر مغرب شاعر آلمانوی
آن قتیل شیوه های پهلوی
بست نقش شاهدان شوخ و شنگ
داد مشرق را سلامی از فرنگ
در جوابش گفته ام پیغام شرق
ماهتابی ریختم بر شام شرق
تا شناسای خودم خودبین نیم
با تو گویم او که بود و من کیم
او ز افرنگی جوانان مثل برق
شعلهٔ من از دم پیران شرق
او چمن زادی چمن پرورده ای
من دمیدم از زمین مردهٔ ای
هر دو دانای ضمیر کائنات
هر دو پیغام حیات اندر ممات
هر دو خنجر صبح خند آئینه فام
او برهنه من هنوز اندر نیام
هر دو گوهر ارجمند و تاب دار
زادهٔ دریای ناپیدا کنار

او ز شوخی در تپد قلزم تپید
تا گریبان صدف را بر درید
آشنای من ز من بیگانه رفت
از خمستانم تهی پیمانه رفت
من شکوه خسروی او را دهم
تخت کسری زیر پای او نهم
او حدیث دلبری خواهد ز من
رنگ و آب شاعری خواهد ز من
کم نظر بیتابی جانم ندید
آشکارم دید و پنهانم ندید
فطرت من عشق را در بر گرفت
صحبت خاشاک و آتش در گرفت
حق رموز ملک و دین بر من گشود
نقش غیر از پردهٔ چشمم ربود
برگ گل رنگین ز مضمون منست
مطلع من قطرهٔ از خون منست
تا نپنداری سخن دیوانگی است
در کمال این جنون فرزانگی است
از هنر سرمایه دارم کرده اند
در دیار هند خوارم کرده اند
لاله و گل از نوایم بی نصیب
طایرم در گلستان خود غریب
بسکه گردون سفله و دون پرورست
وای بر مردی که صاحب جوهرست
دیده ای خسرو کیوان جناب
آفتاب ما توارت بالحجاب
ابطحی در دشت خویش از راه رفت
از دم او سوز الاالله رفت
مصر یزدان افتاده در گرداب نیل
ست رگ تورانیان ژنده پیل

آل عثمان در شکنج روزگار
مشرق و مغرب ز خونش لاله زار
عشق را آئین سلمانی نماند
خاک ایران ماند و ایرانی نماند
سوز و ساز زندگی رفت از گلش
آن کهن آتش فسرد اندر دلش
مسلم هندی شکم رابندهٔ
خود فروشی دل ز دین برکندهٔ
در مسلمان شان محبوبی نماند
خالد و فاروق و ایوبی نماند
ای ترا فطرت ضمیر پاک داد
از غم دین سینهٔ صد چاک داد
تازه کن آئین صدیق و عمرؓ
چون صبا بر لالهٔ صحرا گذر
ملتی آوارهٔ کوه و دمن
در رگ او خون شیران موجزن
زیرک و روئین تن و روشن جبین
چشم او چون جره بازان تیز بین
قسمت خود از جهان نایافته
کوکب تقدیر او ناتافته
در قهستان خلوتی ورزیدهٔ
رستخیز زندگی نادیدهٔ
جان تو بر محنت پیهم صبور
کوش در تهذیب افغان غیور
تاز صدیقان این امت شوی
بهر دین سرمایهٔ قوت شوی
زندگی جهد است و استحقاق نیست
جز بعلم انفس و آفاق نیست
گفت حکمت را خدا خیر کثیر
هر کجا این خیر را بینی بگیر

سید کل صاحب لم الکتاب
پرد گیہا بر ضمیرش بیحجاب
گرچہ عین ذات را بی پردہ دید
رب زدنی از زبان او چکید
علم اشیا علم الاسماستی
ہم عصا و ہم ید بیضاستی
علم اشیا داد مغرب را فروغ
حکمت او ماست می بندد ز دُوغ
جان ما را لذت احساس نیست
خاک رہ جز ریزۂ الماس نیست
علم و دولت نظم کار ملت است
علم و دولت اعتبار ملت است
آن یکی از سینۂ احرار گیر
وان دگر از سینۂ کہسار گیر
دشنہ زن در پیکر این کائنات
در شکم دارد گہر چون سومنات
لعل ناب اندر بدخشان تو ہست
برق سینا در کہستان تو ہست
کشور محکم اساسی بایدت
دیدۂ مردم شناسی بایدت
ای بسا آدم کہ ابلیسی کند
ای بسا شیطان کہ ادریسی کند
رنگ او نیرنگ و بود او نبود
اندرون او چو داغ لالہ دود
پاکباز و کعبتین او دغل
ایمن و غدر و نفاق اندر بغل
در نگر ای خسرو صاحب نظر
نیست ہر سنگی کہ سیتابد گہر
مرشد رومی حکیم پاک زاد
سر مرگ و زندگی بر ما گشاد

هر هلاک امت پیشین که بود
زانکه بر جندل گمان بردند عود

سروری در دین ما خدمتگریست
عدل فاروقی و فقر حیدریست
در هجوم کارهای قوم و دین
با دل خود یک نفس خلوت گزین
هر که یکدم در کمین خود نشست
هیچ نخچیر از کمند او نجست
در قبای خسروی درویش زی
دیدهٔ بیدار و خود اندیش زی
قائد ملت شهنشاه مراد
تیغ او را برق و تندر خانه زاد
هم فقیری هم شه گردون فری
آرد شیری در لباس بوذری
غرق بودش در زره بالا و دوش
در میان سینه دل موئینه پوش
آن مسلمانان که میری کرده اند
در شهنشاهی فقیری کرده اند
در امارت فقر را افزوده اند
مثل سلمان در مدائن بوده اند
حکمرانی بود و سامانی نداشت
دست او جز تیغ و قرآنی نداشت
هر که عشق مصطفی سامان اوست
بحر و بر در گوشهٔ دامان اوست
سوز صدیقؓ و علیؓ از حق طلب
از ره عشق نبی از حق طلب
زآنکه ملت را حیات از عشق اوست
برگ و ساز کائنات از عشق اوست
جلوهٔ بی پرده او وانمود
جوهر پنهان که بود اندر وجود

روح را جز عشق او آرام نیست
عشق او روزیست کو را شام نیست
خیز و اندر گردش آور جام عشق
در قهستان تازه کن پیغام عشق

بعد از عدائیه "لاله طور" مجموعه رباعیات است۔

لاله طور

طبع فطرت دوست و صحرا پسند اقبال، بیش از همه گلها لالهٔ خود روی صحرایی را مورد دقت های شاعرانه و جستجوهای حکیمانه خود قرار داده است۔ سینهٔ مسلم، تجلیگاه دیگر و ناله او شعله دیگر است۔ از هر لالهٔ که ازین طور سر زند اثر همان جذوه مامول است که موسیٰ امید العلیهم یصطلون داشت۔

بیدل علیه الرحمه درین موضوع یکقدم بیشتر می نهد که میفرماید:

شوق بر کسوت ناموس جنون میلرزد
عوض داغ مبادا ید بیضا بخشند

لالهٔ طور چه زیبا نامی است برای آن ناله های سوخته و برجسته که از "وادی المقدس" روح بیتاب ایمان میخیزد۔

این مجموعه رباعیات که شعر و دین در آن مزوج است درچار چوبهٔ هر رباعی خود دروازه شهراه نو "حیات" باز مینماید و حتی دلهای بیخون رامایل تپش و نیاز۔

ازین جمله که ۱۵۵ رباعی است، من جسارت انتخابی ورزیده ام۔ اما در ترك هر رباعی خون جگر خورده این انتخابات را نقل میکنم۔ ولی قبل از آن باید مضامین و مواضیعی را که محور مطالب رباعیات مذکوره اند، با یك د و مثالی مختصراً ذکر وتعریف میکنم، تا دیده شود که اقبال تخم چه تربیتی در اعماق روح نسل آتی مسلمانان می افشاند:

مگر غنچهٔ کی صورت بود دل درد آشنا پیدا
چمن میں مشت خاك اپنا پریشان کر کے چھوڑوں گا

میتوان مواضیع مهمهٔ اساسیه "لالهٔ طور" بلکه گل اثر های اقبال را بدین صورت تصنیف و تحلیل نمود۔

۱۔ حضور و نیاز:

قبل از شرح حضور و نیاز اقبال عرض یك حقیقت بیمحل نیست۔ در یك وقت غیر رسمی خوشبختانه بحضور اعلیحضرت غازی پادشاه حقایق آگاه ما شرف حضور داشتم و ذکر اقبال شیرینی مجلس بود، اعلیحضرت از افکار اقبال اظهار خوشی

میکردند و تقدیر مینمودند و می فرمودند:

"اقبال یك عیب دارد که بحضور الهی خطابه های قدری گستاخانه میکند مثلا مکالمه خدا و انسان تو شب آفریدی چراغ آفریدم وغیره" مضمون همایون، زمینه مبادله افکار حضار گرامی مجلس در حق نظمهای دیگر اقبال مثل "شکوه" وغیره شدند- منهم حصه گرفتم و این را ارادهٔ جدی اقبال نینگاشتم، و بعضی مثالها از شعرای سلف درین باب آوردن خواستم و گفتم شاید اقبال میخواهد ازین راه به انسان ها اهمیت و مکانت علو و کرامت حقیقی شان را بفهماند، ولی من خودهم قبول میکنم که تجاوزات اقبال یکقدری از اندازه زیاد است- افکار و احساسات تصحیحهٔ پادشاه ما اسباب صد مسرت و شکران است- اما اقبال از آداب و نیاز خالی نیست- در هیجان حسیات و بزم بی تکلف و بعضا ادب ناشناس شعر این گونه زواید سر زده است، ورنه اقبال در هر چیز جلوه "او جل جلاله" می بیند در نظر او هر ورقی معرفت است، هر موجودی آئینه تجلیات احدیت و همه کائنات مصروف نیاز و عبادت-

"لاله طور" با این رباعی حامدانه آغاز میشود:

شهید ناز او بزم وجود است
نیاز اندر نهاد هست و بود است
نمی بینی که از مهر فلك تاب
به سیمای سحر داغ سجود است

مثالهای دیگر:

فروغ روی گل از بادهٔ او
صنوبر بندهٔ آزادهٔ او
حریم شش آفتاب و ماه و انجم
دل آدم در نگشادهٔ او

☆☆☆

فروغ او به بزم باغ و راغ است
گل از صهبای او روشن ایاغ است
شب کس در جهان تاریك نگذاشت
که در هر دل ز داغ او چراغ است

۲- فلسفه:

فلسفه به "شب در بیابان" میماند- اگر قبول کنیم که راهبر است باز هم تا بیابان، ولی از بیابان کسی را فلسفه به منزل مقصود رسانده نمیتواند- تنها در امکانات و

احتمالات مختلفه تگ و دو میدهد- اقبال شب و هولناك این بیابان رابا کمك جذوهٔ نورانی طور "عقیدت" طی کرده است، و چون غالبا از راه "حیرت" بمقصد رسیده است، در لاله طور ما دو نوع افکار فلسفی می یابیم، که یکی سوالات یا کیفیات متعدی نسبت بفطرت حیات و کائنات است که اقبال نمیتواند آنها را حل کند- و لهذا با کمال حیرت ازو سر زده، این قسم های آن انسان را به دقت "جستجو" و "حیرت" دعوت می کنند و اینها بر انسان لمحات پر حظ و مصروفی میگذرانند-

آرزوی و حل این معما ها در اقبال بدرجه گرم است که دنیا و مافیها را بیافتن جواب یکسوال خود می بخشد، چنانچه در "می باقی" یك شعردارد:

گفتند هر چه در دلت آید ز ما بخواه
گفتم که بی حجابی تقدیرم آرزوست

در لاله طور قریب دوازده رباعی در همین موضوع و همین سوالات است-

مثال:

چسان گنجید دل اندر گل ما
چسان زاید تمنا در دل ما
بچشم ما که می بیند
چسان سوزد چراغ منزل ما

☆☆☆

به شبنم غنچهٔ نورسته میگفت
نگاه ما چمن زادان رسا نیست
در آن پهنا که صد خورشید دارد
تمیز پست و بالا هست یهانیست

نوع دیگر این رباعیات فلسفیانه، اعتراف صریح به نارسایی عقل و نبودن عقل اعتماد گاه کاملی برای هر چیز و احتیاج آن به "عشق" است- ذاتا همه فلاسفه باندازه های مختلفه باین حقیقت قایلند و تبدلات عقاید فنیه هر روزه دلایل نو برین می آورند- به کنه اشیا کسی نرسیده و آخر هر چیز تخمین است "تولستوی" میگوید: "کسیکه بکنه حیات پی بردن می خواهد مثل آسیا بانی است که در تحقیق آنکه قوت چیست و آب آسیا را گردانیده میتواند وقت آرد کردن گندم را ضایع کند- باید دانست که حیات برای چیست نه اینکه حیات چیست؟"

عمر فلسفه را تاریخ از سه هزار سال زاید نشان میدهد- ولی هنوز این معماها را حل نتوانسته است- "حیرت" همچنان که مقام آخرین عرفاست مقام آخرین عقل

سلیم ہم همان است۔

مثال:

غزلران سال با فطرت نشستم
به او پیوستم و از خود گسستم
ولیکن سر گذشتم این دو حرفست
تراشیدم، پرستیدم، شکستم

☆☆☆

خرد زنجیری فرد و دوش است
پرستار بتان چشم و گوش است
صنم در آستین پوشیده دارد
برهمن زادۂ زنار پوش است

لاله طور:

در اقسام سابق معرفی اقبال، گویتی، دیوان مغربی، پیام مشرق، و یك دو نمونۂ "لاله طور" از احساسات اقبال را نشان دادیم۔ این دو نمونه تعلق به احساساتی داشتند که اظهار خود آنها زیاد تر از تعلیم مطلوب شاعر میباشد۔ اگرچه از آنهم تعلیمات گرفته میشوند اما در اقسام ما بعد ما دعوت اقبال را که به ارادۂ تعلیم نوشته شده است خواهیم یافت۔ این دعوت تجدد ذهنی و تربیت فکری را مجملا بدین چند موضوع تصنیف میتوان کرد۔

۱: عشق و دردمندی
۲: سخت جانی، زحمت دوستی
۳: اعتماد نفس، تحقیق، اجتهاد
۴: طلب و جستجو
۵: آرزو پروری
۶: همت عالی
۷: تقدیر، اهمیت و مکانت انسانی
۸: فداکاری
۹: گریز از پول دوستی
۱۰: شناختن مواقع استعمال قوای خود
۱۱: عدم خوف از مرگ
۱۲: دقت

۱۳: ترک نیشنلزم

۱۴: احترام دین

این تعلیمات عبارت از محض عنوان هائیست که خوش اقبال آمده و طبع شاعرانه او را متاثر نموده، موضوع قلم فرسایی او شده باشند، خیر بلکه اینها اجزای ضروری تجدد و حیات و حلقه های لازمی آن سلسله اند که علاوه بر خواهش سلیم دماغ او را نیز در نتیجه تتبعات و مطالعات مرتبه متاثر ساخته اند- مناسبت و احتیاج منطقی این فضایل را که "برای تحصیل مطلب" بین همدیگر دارند ذیلا عرض مینماییم-

"عشق و دردمندی"

وقتیکه حس مطلب یك مطلوب چنان در دل تمرکز کرد که یك آن فراموش نشد- گاهی خاطر از آن مانده نشد، مثل آتش فروزان بود، ابدا، خموشی پذیر نبود، خوف هیچ خطر هولناك، و هیچ امید دلکشی بر آن اثر نمی انداخت، و هیچ صدمه و تکانی خاطر را مثل سوزن قطب نما از سمت مطلوب انحراف نداد، آنرا "عشق" میگویند "درد" می خوانند-

"عشق" انسان را دایماً به نقطه مطلوبه متوجه میسازد، "عشق" غفلت را میسوزاند، تنبلی را اعدام مینماید، و در وقت ماندگی دوباره گرمی و قوت فعالیت میدهد- "عشق" یاس را نمی شناسد- پس از عاشق گاهی "مطلوب" و راه رسیدن "مطلوب" پنهان نیست- و هر که مطلوب را گم نکرد ضرور به آن می رسد-

عشق: شایق است بطرف "مطلب" هر قدر بلند باشد همانقدر "تحمل مصایب" است که در عناوین فوق بنام "سخت جانی و زحمت دوستی" و "فداکاری" ذکر شدند- این تحمل دلاورانه "اعتماد نفس" میطلبد- اعتماد نفس ممکن نیست تا اساس "طلب" و "طرز طلب" بر "تحقیق" خود شخص مبنی نباشد- "تحقیق" امکان ندارد تا حس ماندگی ناپذیر "جستجو" را انسان پیدا نکند-

عشق از آرزو تولدشده است، و خادم آرزو است- پرورش آرزو پرورش عشق است- هم چنانکه پرورش آرزو و عشق همت عالی پیدا میکند- اینها لازم و ملزوم یك دیگرند- انسان که صاحب همت عالی باشد، باید به اهمیت خود مدرك شود تا اعتماد نفس کامل تر گردد و در راه طلب پخته تر و برای اختیار کردن طرز صحیح برای طلب و موفق شدن شناختن موافق استعمال قوای خود و دقت در شناختن کیف و کم و خواص عمه ماحول خود ضروری است-

"خوف" عموماً با یك دلیل منطقی نمای "نرسیدن بمطلب" انسان ها رااز

"طلب" می اندازد، همت ها را پست میکند و لی این دلیل نبودن عشق است والا:

یا جان رسد بجانان یا جان ز تن برآید

اقبال "خوف مرگ" مانعهٔ بزرگ این راه دیده و لهذا بحقیقت آن توجه کرده و آنرا ناقابل ترس نشان میدهد.

اقبال در راه و اصول مطلوب که "ترقی مسلم" است برای کتلهٔ موجوده اسلامیان لغزشگاه های خطرناکی هم دیده، و آنرا ناگفته نمیگذارد. اول این خطره های سهمگین مادیت پرستی، نفع پرستی و پول دوستی است، دوم آن وطن پرستی است، سوم آن "دهریت" است که بتقلید اروپا ممکن است رایج شده، مقاصد سینه وصامحه اسلام را ترك گرداند و خود شان مقصد شده معبود مردم گردند.

این بود مناسبت و تسلسل این فضایل و تعلیمات و لزوم و احتیاج آنها در راه حصول مطلب که اگر در اعماق باطنی و رو حیات ملت جای بگیرند شبه نیست که دوباره یك مدنیت صالحه اسلامیه را تجدید کرده میتواند. حالا ما امثله این عنوان ها را برای دقت قارئین عرض میکنیم:

عشق:

بیا ای عشق ای رمز دل ما
بیا ای کشت ما ای حاصل ما
کهن گشتند این خاکی نهادان
دگر آدم بنا کن از گل ما

☆☆☆

شنیدم در عدم پروانه میگفت
دمی از زندگی تاب و تبم بخش
پریشان کن سحر خاکسترم را
ولیکن سوز و ساز یك شبم بخش

در این موقع یکدفعه از مثنوی رومی هم یکچند بیت بشنوید:

شاد باش ای عشق خوش سودای ما
ای طبیب جمله علت های ما
ای دوای نخوت و ناموس ما
ای تو افلاطون و جالینوس ما
آتش است این بانگ نای و نیست باد
هر که این آتش ندارد نیست باد

سخت جانی و زحمت دوستی:

عافیت طلبی را اقبال "عجمیت" خوانده و تلعین میکند- بیدل درین موضوع عجب مضمونی دارد:

موجیم که آسودگی ما عدم ماست
ما زنده برانیم که آرام نداریم

مراعر وقت صدای آمرانه حکیمانه "اخشو شلوا" بهشت گوش است-

مگو از مدعای زندگانی
ترا بر شیوه های اونگه نیست
من از ذوق سفر آنگونه هستم
که منزل پیش من جز سنگ ره نیست

☆

میارا بزم بر ساحل که آنجا
نوای زندگانی نرم خیزست
بدریا غلط و با موجش در آویز
حیات جاودان اندر ستیز است

☆

ز مرغان چمن ناآشنایم
بشاخ و آشیان تنها سرایم
اگر ناز کدلی از من گران گیر
که خونم می تراود از نوایم

خودی، اعتماد نفس، تحقیق و اجتهاد

اعتماد بر نفس، منتظر بیگانگان بودن، بار خود را برداشتن حتی بجای تقلید از تحقیقات خود قناعتی حاصل کردن، یکی از دعوت های مهم است-

مثال

دلا تا کی پروانه تا کی
نگیری شیوهٔ مردانه تا کی
یکی خود را بسوز خویشتن
طواف آتش بیگانه تا کی

☆☆☆

میان آب و گل خلوت گزیدم

ز افلاطون و فارابی بریدم
نکردم از کسی دریوزۂ چشم
جهان را جز بچشم خود ندیدم

طلب وجستجو:

"طلب" دلیل عشق حتی مژدۂ وصال امید در عین هجران همراه میباشد۔ هر گاه این ستاره غایب شد۔ بمنزل نتوان رسید حتی راه رفته بهبود صنایع خواهد شد۔

مثال:

خود او گفت بچشم اندر نگنجد
نگاه شوق در امید وبیم است
نمیگردد کهن افسانۂ طور
که در هر دل تمنای کلیم است

☆☆☆

زیان بینی ز سیر بوستانم
اگر جانست شهید جستجو نیست
نمایم آنچه هست اندر رگ گل
بهار من طلسم رنگ و بو نیست

آرزو:

"آرزو" چراغ امید را روشن می دارد۔ در دلی که آرزو نیست امید جاندارد و از داغ عشق بویی یافته نمیشود۔ باصطلاح اقبال این گل است نه دل! جهان همه یك آرزوی مجسم است۔ یا آرزو جهان مسلم:

مثال:

جهان کز خود ندارد دستگاهی
به کوی آرزو می جست راهی
ز آغوش عدم دردیده بگریخت
گرفت اندر دل آدم پناهی

☆☆☆

دل من بیقرار آرزویی
درون سینه من های و هویی
سخن ای همنشین از من چه خواهی
که من با خویش دارم گفتگویی

باب سوم

﴿۱۹۷۸م تا ۲۰۰۰م﴾

طلب و جستجو:

"طلب" دلیل عشق حتی لذت وصال ابد در نفی هجران خمار میباشد. هر گاه این ستاره طلب شب بیدل بتوان رسید حتی زاد رفته بهبود صنایع خواهد شد.

مثال:

☆☆☆

وصال

"آرزو" چراغ امید را روشن می دارد، در دلی که آرزو نیست امید جا ندارد و ارمان عشق بوئی نیافته نمیشود. باصطلاح اقبال این گل است نه دل! جهان هست بآرزوی محبت است، با آرزو جهان است.

مثال:

☆☆☆

اقبال و افغانستان
دکتور حق شناس

مقدمه:

همچنانکه لاهور و غزنه را در دل قرنها و زمان ها پیوندها بوده است، فرزندگران مایهٔ لاهور (علامه اقبال) برسنت پیشینیان و انگیزه های اخوت اسلامی و روابط معنوی، این پیوندها را استوار تر کرده است و ابعاد تازه ای بران بخشیده است، ارادت او به مولانا و سنایی و نگرانی اش از دست برد استعمار بر حریم اسلام و امت مسلم، ریشه های علائق و روابطش را با افغانستان و مردمش استحکام بخشیده است که بررسی و ارزیابی آن در هر کتاب و رساله ای میکند، معهذا بمنظور بزرگداشت این فیلسوف گرانمایه و انقلابی اسلام و تجلیل یاد بود آن اینك درین مختصر تعلقات خاطر اقبال و یاد ایامی را به اجمال و ایجاز باز گو می کنیم که روح اقبال در آن متجلی و مظهری از اندیشه های تاریخی و دور نگری او نسبت به افغانستان است، امید است مطالعهٔ آن احساس پیوندهای اسلامی و تاریخی و همزیستی را بیش از پیش در دلهای برادران پاکستانی و افغانی ما بر انگیزد و نتائج و انتباه مثبتی دربی داشته باشد.

☆

نغمه سرای حدیقهٔ توحید، متفکر و فیلسوف بزرگ مشرق زمین، علامه اقبال لاهوری که جشن گرامی داشت آن هر سال در کشور های مسلمان تجدید تجلیل میشود، از جمله کسانیست که روزگار کمتر دیده است و مادر ایام کمتر پروریده است. او در مجهز ترین دانشگاههای فکر و فلسفی اروپا درس حکمت کنه فلسفه را فراگرفت و از و کیف اندیشه های ارسطوئی و افلاطونی آگاهی یافت. به هر اندازه ای که درژرفای محتوی و افکار فلاسفهٔ غرب اندر می شد، کرهٔ مشکلات ذهنی و فکری اش فزونی می یافت و راه مقصودش ناپیدا مینمود. شهباز فکرتش قله ها و اقیانوس ها را درهم مینمود. ولی از کوی دوست نشانی نمی یافت. بناچار به وطن باز گشت و آن جام جهان بینی راکه سالها در طلبش بود واز بیگانگانش باز می جست، در خود و معارف و فرهنگ خود یافت.

سیری در مدارس فکری شوق و مطالعهٔ اندیشه ها و اندوخته های حکما و عرفا و فلاسفهٔ اسلام تردد خاطرش را به آرامش کشانید و نور امیدی سراپایش را فرا گرفت و مسیرش را ادامه داد و وادی ها و صخره ها رادرهم نوردید. هر قدر پیش میرفت نور و روشنائی بیشتر می شد و نقش قدم های کاروان ها راههای تعدادی رادر پهنهٔ بیکران

تصورات، جلو چشمش مجسم می کرد که تشخیص و تمیز و انتخاب یکی از آن ها برایش دشوار مینمود- فریاد های نهانی و ناله های شبانگاهی اش، پرده های یأس را از هم درید و قافله سالار معرفت و خود آگاهی، حضرت مولینا جلال الدین بلخی، رمز و راز سلوك را در گوشش فرا خواند و شمعی فرا راهش افروخت که در پرتو آن اقبال، ره و رسم بندگی و زندگی را آموخت و به جای رسید که اینك از زبان خودش مطالعه میفرمائید:

شب دل من مایل فریاد بود
خامشی از یاری ام آباد بود
شکوه آشوب غم دوران بدم
از تهی پیمانگی نالان بدم
این قدر نظاره ام بیتاب شد
بال و پر بشکست و آخر خواب شد
روی خود بنمود مرد حق سرست
کو بحرف پهلوی قرآن نوشت
گفت ای دیوانهٔ اربابِ عشق
جرعهٔ گیر از شرابِ نابِ عشق
برجگر هنگامهٔ محشر بزن
شیشه بر سر دیده بر نشتر بزن
تا بکی چون غنچه میباشی خموش
نکهت خود را چو گل ارزان فروش
در گره هنگامه داری چون سپند
محمل خود بر سر آتش ببند
چون جرس آخر ز هر جزوی بدن
نالهٔ خاموش را بیرون فگن
آتش استی بزم عالم برفروز
دیگران را هم ز سوز خود بسوز
از نیستان همچونی پیغام ده
قیس را از قوم حی پیغام ده
نالهٔ را انداز نو ایجاد کن
بزم را از های و هوی آباد کن

زین سخن آتش به پیراهن شدم
مثل نی هنگامه آبستن شدم
چون نوا از تار خود برخاستم
جنتی از بهر گوش آراستم
بر گرفتم پرده از راز خودی
وا نمودم سرّ اعجاز خودی

بلی، مولینا به گونه ای که اقبال بدان اشاره می کند در خرمن هستی و اندیشه اش آتش زد و از گم گشتگی و سر گشتگی اش وارهانید و سر حقیقت را برایش باز گفت و بر حریم اسرارش رهنمائی کرد- اقبال پس از این برخورد روحانی دیگر شیفتهٔ مولینای بلخ گردید و همه دشواری ها و مشکلات فکری و فلسفی خود را در دانشگاه اندیشهٔ اول شده یافت و شوری در نهادش شعله ور گردید و نور و گرمی اش بر روان ها ذوق و مستی بخشید و بر پیکر افسون شدگان استعمار روح تازه دمید-

بدانگونه که فکر عالی و فلسفهٔ انقلابی مولینا انقلابی در مغز و کلهٔ اقبال ایجاد کرد، این فرزند پر شور شایسته و اندیشمند اسلام نیز مشرق زمین و هم میهنان خویش را درس آزادی و انقلاب آموخت و در نتیجه ملیون ها انسانی را که زنجیر استعمار پا و دوش شان را خسته و افسرده کرده بود و یارای حرکت و جنبش رانداشتند، از قیدو بند ذلت و اسارت وارهانید و قبای خود کامگی و آزادی پوشانید-

اقبال نخستین وسوسه های انقلاب و اثرات و الهاماتی را که از روح و معرفت و افکار مولینا کسب می کند و او را به ارشاد و رهنمائی مردم به قیام و آزادی خواهی بر می انگیزد، همه جا در آثارش بخوبی منعکس کرده است که این است نمونه آن:

پس چه باید کرد ای اقوام شرق
باز روشن میشود ایام شرق
در ضمیرش انقلاب آمد پدید
شب گذشت و آفتاب آمد پدید
پیر رومی مرشد روشن ضمیر
کاروان عشق و مستی را امیر
منزلش برتر ز ماه و آفتاب
خیمه را از کهکشان سازد طناب
نور قرآن در میان سینه اش
جام جم شرمنده از آئینه اش

از نـــــــی آن نـــــــی نـــــــواز پـــــــاک زاد
بـــــــاز شـــــــوری در نهـــــــاد مـــــــن فتـــــــاد
گـــــــفـــــــت جـــــــانهـــــــا مـــــــحـــــــرم اســـــــرار شـــــــد
خـــــــاور از خـــــــواب گـــــــران بیـــــــدار شـــــــد

بدین منوال اقبال با استفاده از نظریات و اندیشه های مولینا و نیز طرز دید و تفکر سید جمال الدین افغانی برای نجات کشورش و بیداری مشرق زمین و راز خودی تلاش های ارزنده ای انجام داد که آزادی هندو پاکستان و جنبش کشور های آفریقائی ثمرهٔ آن است و نقش وی در زمینه برای همیشه بر ناوك تاریخ مشرق زمین خواهد درخشید، و پیام محبت وانسانی دوستی اش قرنها در فضای هستی طنین انداز خواهد بود.

بدانگونه که گفته آمد این برهمن زادهٔ لاهور با مرشد بلخی و حکیم غزنوی پیوندها دارد و دانش و بینش آنان نفوذ و اثر خاصی در روح و آزادی وارد کرده است. بحدی که میتوان گفت اقبال بعد از آشنائی و معرفت به آثار و افکار مولانا دیگر به همه آن اندوخته ها و فلسفه های که از غرب فرا گرفته بود پشت پا میزند و آنهمه گهر های فضیلت و آدمیت را که در اقیانوس خلقت جستجو می کرد، از بحر بیکران و پر تلاطم افکار مولانا می یابد.

اقبال، این شیفتهٔ اسلام و فرهنگ انسان سازی باری رخت سفر بر می بندد و با کاروان شعر وحلهٔ محبت راهی کابل میشود. او در این سفر بمدد هوش توانا و قوهٔ درك و شناخت، با مردم و اجتماع ما آشنائی بیشتر پیدا می کند و چون روان شناس ماهری خصوصیت آنان را در می یابد و درد ها و راز های ما را تشخیص و از آن چنین وصف می کند:

مـــــــلتـــــــی آوارهٔ کـــــــوه و دمـــــــن
در رگ او خـــــــون شیـــــــران مـــــــوج زن
زیـــــــرك روئیـــــــن تـــــــن و روشـــــــن جبیـــــــن
چشـــــــم او چـــــــون جـــــــره بـــــــازان تیـــــــز بیـــــــن
قســـــــمـــــــت خـــــــود از جهـــــــان نـــــــایـــــــافتـــــــه
کـــــــوکـــــــب تـــــــقـــــــدیـــــــر او نـــــــاتـــــــافتـــــــه

چنانکه که پیداست اقبال با همه ستایشی که از زیر کی مردم افغانستان میکند، از بدبختی ها و بیچارگی ها و پسماندگی های این ملت نیز رنج می برد و تلخ کامی و بی نصیبی مردم ما را با عباراتی بسیار لطیف و توجیهاتی آمیخته باتسلی بیان

می کند و چنان مینماید که هنوز طالع این قوم در خواب است و آنچه از هستی قسمت شان می باشد، بدان دست نیافته اند- این تأثر و یاس اقبال وقتی فزونی می یابد که درک می کند افراد کشور ما هر یك به نوبهٔ خویش کوس "لمن الملك" میزنند و در گرداب خودی و خود خواهی دست و پا می افشانند و آتش کین توزی و نفاق، نظام فکری و اداری آنان را درهم ریخته است و آنگاه به آشفته روزی وبد حالی ایشان اشك حسرت می ریزد و میگوید که:

سر زمینی کبك او شاهین مزاج
آهوی او گیرد از شیران خراج
در فضایش جره بازان تیز چنگ
لرزه بر تن از نهیب شان پلنگ
لیکن از بی مرکزی آشفته روز
بی نظام و ناتمام و نیم سوز

بیش از نیم قرن از گفتار علامهٔ لاهوری می گذرد و در این مدت چهره جهان، بار بار دگر گونی ها یافت، دیگران دل ذره را شگافتند و باب کهکشان ها را بر روی خود گشودند و بر کرهٔ ماه راه یافتند و صد ها گرهٔ ناگشودهٔ زندگی را از هم گشودند و بیك حیات آسوده و آرام دست یافتند- ولی دردا و حسرتا که در طول این همه ایام حتی رنج خود خواهی و بی اتفاقی ما درمان نیافت و نظام زندگی و خصلت قبیلوی ما عوض نگردید- بر خود و بر تاریخ خود جفا کردیم و بنام اسلام احکام اسلامی را نادیده انگاشتیم و سرانجام دیدیم آنچه را که نبایستی می دیدیم- بی اعتنائی به اوامر الهی و سر کشی از فرمان او تعالی و غفلت در انجام امور دینی و انسانی بلا و مصیبتی در پی داشت که اینك دمار از روزگار ما بر آورده است، و در پهنای بیکران گیتی جاه و اعتباری نداریم، دردناکتر اینکه با گذشت زمان و کسب دانش و تجربه بیماری نفاق و جاه طلبی های ما هر روز مزمن ترمیشود و در حالی که در لبهٔ پرتگاه نابودی قرار گرفته ایم بازهم این شیوهٔ کشنده را دنبال می کنیم و غافل از آنیم که تاریخ و مردم با ما محاسبه خواهند کرد و در دادگاه زمان حجت و برهانی نخواهیم داشت-

آری، اقبال در آئینه ضمیر تابناك خویش حال و آیندهٔ ما را خوانده بود و از آنچه او بیم داشت و اظهار تاثر می کرد، امان نیافتیم و درد و بیچارگی ما فزونی یافت- به هر حال اقبال با همه احساس ناراحتی از عدم اتحاد عملی و فکری مردم و نظام اجتماعی درهم پاشیدهٔ آنان، افغانستان و مردمش را می ستاید و از هر جا که دیدن کرده است، از آن به نیکی ها یاد می کند که مثالش را در زیر مطالعه می کنید:

اقبال در کابل:

شهر کابل خطه ای جنت نظیر
آب حیوان از رگ تاکش بگیر
چشم صائب از سوادش سرمه چین
روشن و پاینده باد آن سرزمین
در ظلام شب سمن زادش نگر
بر بساط سبزه می غلطد سحر
آن دیار خوش سواد آن پاک بوم
یاد او خوشتر ز یاد شام و روم
آب او براق و خاکش تابناک
زنده از موج نسیمش مرده تاک
نایداندر حرف و صوت اسرار او
آفتاب بی خفته در کهسار او
ساکنانش سیر چشم و خوش گهر
مثل تیغ از جوهر خود بی خبر

اقبال نیز چون صائب اصفهانی شیفتهٔ زیبائی ها و طبیعت با صفای کابل است و کابلیان اصیل و با فرهنگ را گرامی میدارد و آنان را در خوش گهری و ارجمندی به تیغ جوهر دار تشبیه می کند و ایکاش زنده می بود تا می دید که آنهمه سبزه و گل و آنهمه نزهت و صفائی در زیر چرخهای پر خون تانك ها و زره دار های وحشیان آدم کش روسی و قدم های کثیف و ناپاك قشون سرخ از میان رفته است و در باغ و راغش جز زاغ و زغن و جز رنگ وبوی خون اثری نیست.

اقبال در غزنه و بر تربت سنائی:

پس از دیدن کابل اقبال مشتاقان به غزنه میرود و پیش از هر چیزی به آستان سنائی می شتابد:

آه غزنی آن حریم علم و فن
مرغزار شیر مردان کهن
دولت محمود را زیبا عروس
از حنا بندان او دانای طوس

خفته در خاکش حکیم غزنوی
از نوای او دل مردان قوی
آن حکیم غیب آن صاحب مقام
ترک جوش رومی از ذکرش تمام
در فضای مرقد او سوختم
تا متاع نالهٔ ای اندوختم

شوق و شور و حالی که اقبال لاهوری از ژنده پوش بیدار دل غزنه در خود احساس مینماید، خود بحث جداگانه است که در این مختصر مجال آن میسر نیست-

اقبال بر ویرانه ها و خرابه های غزنه:

اقبال پس از حضور بر مزار سنائی متوجه اوضاع و احوال شهر غزنه میشود و نگاههای تند و ژرف نگرش در جستجوی کاخها و کوشك های به گردش می پردازد که تاریخ در ذهنش بر جا گذاشته بود و فکر می کرد که لحظه ای بعد وارد باغ فیروزه میشود و سر مشام جان را معطر می کند ذوق دید از مدارس و کتابخانه ها و تماشای سپاه فاتح و پیل سوار ذهن و فکرش را بخود مشغول میداشت اما همینکه در ماحول نظر انداخت و چشم بر افق غزنه دوخت، آنهمه پندارها و تصاویر از پردهٔ گمان و خیالش بدر افتاد و هر چه نگاه کرد و باز جست، جز ویرانه چیزی نیافت- بی اختیار به گریه درآمد و فریاد کشید و گفت:

خیزد از دل نالهٔ ها بی اختیار
آه آن شهری که اینجا بود پار
آن دیار و کاخ کو ویرانه ایست
آن شکوه و فال و فر افسانه ایست

در جریان این تاثر و اندوه و گریه و اشك ریزی اقبال به خداوند مناجات می کند و از او تعالی میخواهد که بار دیگر محمود را زنده گرداندتا غزنه شوکت پارینه اش را باز یابد، و حیثیت از دست رفته مشرق زمین اعاده گردد-

شعله ای از خاك او باز آفرین
آن طلب آن جستجو باز آفرین
باز جذب اندرون او را بده
آن جنون ذوفنون او را بده

شـــــــــــرف را کـــــــــن از وجـــــــــودش استـــــــوار
صبـــــــح فـــــــردا از گـــــــریبـــــــانـــــــش بـــــــرآر

اقبال در اثر احساس پاك و آرزوی نیکی که برای اعتلا و معموری افغانستان داشت، فکر می کرد دیگر زمانه را علاء الدین و چنگیزی نیست و غزنه میتواند به همت و مساعی محمودی، آنهمه جلال و شکوه از دست رفته اش را باز یابد و باز هم مایهٔ افتخار مشرق زمین گردد. لیکن گذشت روزگار نشان داد که مادر ایام از این چنگیز ها و ابوجهل ها بسیار زاده است و روی زمین بارها بدست ایشان و بخون آدم تر شده است. چنانچه چنگیز عصر ما (بریژنیف) برج و باروی غزنه را درهم ریخت و کوی و ایوانش را بـه آتـش کشید و دشت "نو بهـار" را از خـون فـرزندان محمود رنگین ساخت. قیل وقال مدارس به خاموشی گرائید و زمزمه و مستی کودکان دبستانی رااز میان برد. قتل عام و کشتار های دسته جمعی و بی رسمی ها و بی مروتی های که سفاکان وحشی روس به آن دست یازیدند، صفحه جنایات چنگیز و چنگیزیانی را از هم شست و بلکه ننگین دیگری بر دامان تاریخ استعمار و کاخ نشینان کرملن افزود.

اقبال در قندهار:

حکیم و عارف دل آگاه لاهور از غزنه احرام سفر می بندد و راهی قندهار میشود تا از زیارت خرقه مبارك، آب و رنگی به قبای خویش باز دهد و نمی فیضی بر جبینش نقش بندد. همینکه وارد شهر میشود، همه مظاهر و پدیده ها توجه اش را جلب می کند و بی اختیار لب به ستایش می گشاید و میگوید که:

قـــنـــدهـــــار آن کشـــور میـــنـــو ســـواد
اهـــــل دل را خـــــاك او خـــــاك مـــــراد
رنگ هـــــا بـــوهـــــا هـــواهـــــا آب هـــا
آب هـــــا تـــابـــنـــده چـــون ســیـــمـــاب هـــا
لالـــــه هـــــا در خـــلـــوت کهســـار هـــا
نـــارهـــــا یـــخ بستـــــه انـــدر نـــارهـــا
کـــوی آن شهـــر اســـت مـــا را کـــوی دوســـت
ســـاربـــان بـــربـــنـــد مـــحـــمـــل ســـوی دوســـت

دریغا که اقبال زنده نیست تا می دید که دیگر در قندهار جز اشك و خون از انار و لاله اثری نیست و آن کوی و برزنی که وی برآن عشق می ورزید و شیفته اش بو د، بدست بیداد گران خون آشام پیمان ورشو چهره در خاك کشیده است و جز سوگ و ماتم ذوق و حالی دیده نمیشود.

اقبال بر تربت احمد شاه:

اقبال پس از زیارت خرقه مبارك بر تربت احمدشاه ابدالی میرود و از وی چنین وصف می کند:

تربت آن خسرو روشن ضمیر
از ضمیرش ملتی صورت پذیر
مثل فاتح آن امیر صف شکن
سکه ای زد هم بماقلیم سخن
ملتی را داد ذوق جستجو
قدسیان تسبیح خوان بر خاك او
ازدل و دستی گهرریزی که داشت
سلطنت ها برد و بی پروا گذاشت

این فیلسوف ارجمند هر یك از سلاطین و فرمانروایان افغانستان را بگونه ای وصف می کند که پنداری عمر ها در صحبت و دربار آنها بوده و مافی الضمیر و ماهیت هر یك را درك و شناسائی کرده است، چنانچه احمد شاه را به سلطان مهر فاتح "ترکی" تشبیه می کند و تحرك او را در کشور سازی و بی اعتنائی اش را به ثروت و مکنت دنیا می ستاید.

اقبال و ظاهر شاه:

حکیم فرزانه اسلام و مشرق زمین در فروغ ضمیر و خرد تابناکش دریافته بود که در عهد ظاهر شاه بی دینی و ستیزه گری در برابر حق پرستان رونق می یابد و فتنه هائی ببار می آورد که حریم اسلام جلوه گاه کفر و الحاد میشود و سرانجام زوال و نابودی او و ملت افغانستان فراهم می گردد. در زمینه این نگرانی و آینده نگری و بر حذر داشتن او از لاقیدی و بی اعتنائی شعری برایش میفرستد که چند بیتی از آن در اینجا نقل میشود:

برگ و ساز ما کتاب و حکمت است
این دو قوت اعتبار ملت است
آن فتوحات جهان ذوق و شوق
این فتوحات جهانی تحت و فوق
عمر دو انعام حدای لایزال
مؤمنان را آن جمال است این جلال

لیکن از تهذیب لادینی گریز
زانکه او با اهل حق دارد ستیز
فتنه ها این فتنه پرداز آورد
لات و عزی در حرم باز آورد

متاسفانه چنانکه دیدیم پیشگوئی های اقبال و نصایح سودمند او در مغز ظاهر شاه کارگر نیفتاد و از آنچه اقبال او را بر حذر داشته بود به آن گرائید و علم و حکمت را که هر دو پایه ارتقا و ادامه حیات ملت هاست نادیده انگاشت، بی اعتنائی اش در ترویج فساد و فحشی و حمایت او از بی دینان و ملحدان فتنه ها ایجاد کرد و خود و ملت افغانستان رادر چنگ این فتنه ها از پا در آورد و همان لات عزی "داود و تره کی" که اقبال از آنها نام برده بود، بر حریم وطن و حصار دین راه یافتند و بی حرمتی ها کردند، و افسون کمیونیزم دلها را از فروغ هدایت باز داشت و درفرجام ملت را به این بدبختی وسیه روزی کشید۔

نتیجه:

اقبال در جبین هستی ملت افغانستان نقش آینده اش را به روشنی خوانده بود و قلب پر فروغش از آنچه این کشور در قبال داشت بخوبی میدانست، او پی برده بود که سر زمین محمود و احمد شاه روزی بدست فتنه ایام زیر و رو خواهد شد و بنا بر این سعی کرده است تا آخرین دید و شناخت خود را از اوضاع افغانستان و اهمیت جغرافیائی آن بیان کند و بر مسئولان آمر در منطقه هشدار دهد، تا آنچه او می گویددرك کنند و از بی میلی و بی تفاوتی در این باره بر حذر باشند۔ ورنه مرگ و نیستی شان حتمی خواهد بود۔ این حکیم وارسته و روشندل در تحلیل نهائی خویش میگوید که:

آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان دران پیکر دل است
از حیات او حیات آسیا است
از ممات او ممات آسیا است

چنانکه ملاحظه میشود، اقبال بادرایت و آگاهی از نقشه های استعمار و اهمیت ستراتیژی افغانستان، این کشور راهسته و مرکز آسیا میخواند و آنرا بر قلبی در پیکر آسیا تشبیه می کند که طلسم حیات و ممات منطقه وابسته به اوست

لیکن بدبختی آسیا در این است که سرنوشت ملت های آن اغلب در اختیار آنان نیست، یا نمیدانند و یا زیرکانه و محرمانه با استعمار گوشهٔ چشمی بهم میرسانند و یا (بمصداق پهلوان زنده خوش است) فرصت را غنمیت می شمرند و از

خطراتی که در کمین آنها است احساس مسؤلیت نمی کنند- ورنه تجاوز روس بر افغانستان نقطهٔ آغاز یست که رؤیاهای سلطه جوی استعمار سرخ را در منطقه بخوبی منعکس می کند و مینماید که با سرعت و وسعت ممکن جرقه های این آتش سوزان و کشنده در آسیا سرایت خواهد کرد و دیری نخواهد بود که پرچم ننگین روسی بر فراز سفینه های آبهای گرم و خلیج فارس به اهتزاز در خواهد آمد و آنگاه دست ندامت بسر کوفتن و فریاد ذلت و خواری کشیدن ثمره ای نخواهد داشت و هر گونه احمال در برابر هجوم ضد انسانی روس فجایعی را به بار خواهد آورد که جبرانش در قرنها ناممکن خواهد بود- روح اقبال شاد و یادش گرامی باد-

بزرگداشت اقبال بزرگ

روه سیاشنی قلم، سال دوم شماره چهارم، ۱۳۶۶ه ش، عقرب، اکتوبر نومبر ۱۹۸۷ء

شگوفه های زاینده فرهنگ دری را بوستان های ادب که در سرزمین خراسان و نیمقارهٔ هند پرورده شده جاودانه معطر مینمایند- در مکتب ادبی خراسان را (افغانستان ماورا اولنهر و ایران) بعد از تامین استقلال سیاسی این منطقه، شالوده ادب دری از اواسط قرن سوم هجری به بعد شکل گرفت و در مدت تقریبادو صد سال بعد همگام با آهنگ سیاسی و اجتماعی آنوقت بجهت پختگی و نضج میرفت-

ادب پروری سلطان غزنه و محیطی که محمود برای رشدادب دری فراهم کرد، مکتب ادبی خراسان راشکوفانتر ساخت و آنگهی در اواخر سده پنجم هجری در نتیجه تحولات سیاسی اجتماعی آنوقت دو انکشاف جدید ادبی در منطقه پدید آمد، یکی تأسیس مکتب ادبی عراق بود (عراق اسم شهریست در ایران که ایرانیها آنرا اراك تلفظ و نوشته کنند) و در آن بر جنبه اجتماعی شعر توجه بیشتر مبذول گردید- درین دوره بود که اشعار فلسفی- تصوفی و حماسی متضمن پند و اندرز پدید آمد و این نوعی عکس العمل بود بمقابل مداحی که در مکتب خراسان رونق گرفته بود- دومی انتقال و پخش دین مبین اسلام و معرفی فرهنگ و زبان دری بهندوستان توسط مردم افغانستان بقیادت محمود غزنوی است که در پرتو عرفان اسلامی از امتزاج فرهنگهای سانسکرت و دری مکتب ادبی هند تولد شد و تا قرن هفتم هجری به پختگی و شگوفانی انجامید- ارزشهای ادبی و فلسفی این مکتب بیشتر در سرزمینهای افغانستان و ماوراء النهر مقبول افتاد ولی مکتب عراق نو آوری های مکتب هند را مهجور و مبهم و غریب خواند و از آن فاصله گرفت که خلای ناشی از آن تاکنون در ایران پر نشده است- در حالیکه افغانستان در جریان بلکه در سر راه هر دو مکتب قرار گرفت و با هر دو داد و

گرفت داشت۔

محمد اقبال شاید آخرین شاعر میراث مغتنم مکتب ادبی هند باشد (شاید بخاطری میگوئیم که در اثر بی مبالاتی حکومتهای افغانستان و ایران بساط تدریس زبان و ادب دری در هند و پاکستان که مدت چند قرن زبان رسمی آن سرزمین گردیده بود بر چیده است)در پس منظر این مکتب شاعرانی مانند بیدل، غالب، امیر خسرو دهلوی، غنی کشمیری و ده های دیگرسراغ داریم که زبان دری را پرورش داده شاهکار هایی بجا گذاشته اند و این علاوه بر شاعران فارسی زبانیست که از ایران ماوراء النهر و افغانستان بهندوستان آنوقت رحل اقامت گزیدند مانند صائب تبریزی، طالب آملی، کلیم کاشانی، مسعود سعد سلمان و عدهٔ دیگر که از هجوم چنگیزخونریز جان سلامت برده به آن دیار رهسپار شدند۔ شاعران نامدار مکتب هند بطور عموم سبك خراسان را پرورده اند، منتهی مقداری شکر هندی نیز به آن فزوده اند۔ ولی اقبال از مکتب عراق نیز بهره برداشته و چنانکه در بیت ذیل مدعی است هر آئینه میراث هر سه مکتب ادب دری و عرفان مولوی را "در بزم شوق" آورده است:

آنچه من در بزم شوق آورده ام دانی که چیست؟
یك چمن گل، یك نیستان ناله، یك خمخانه می

یعنی میراث مکتب هند میراث عرفان مولوی بلخی میراث مکتبهای خراسان و عراق

یك چمن گل:

یك چمن گل۔ صد چمن گل۔ چمنستان۔ خون رگ گل و صدها ترکیب دیگر ازین قبیل از اصطلاحات و نوآوریهای مکتب هند است که خصوصا در اشعار میرزا عبدالقادر بیدل بکثرت دیده میشود۔ اقبال ترکیب "یك چمن گل" را بطور استعاره بمعنی میراث مکتب هند افاده کرده و چون خود او مولود این مکتب است آنرا در اول مصرع دوم۔ مقدم بر دو استعارهٔ دیگر قرر داده است۔

(دیوان بیدل ندارم تا چند مثالی مینوشتم)

یك نیستان ناله:

این نالهٔ همان نای است که رومی نواخته و هشت صد سال است که آتش عشق آن شعله ور میباشد:

آتشست این بانگ نای و نیست باد
هر که این آتش ندارد نیست باد

(رومی)

اقبال را که خداوند عالم چشم "پرنور" و "دید جان" نصیب فرمود "این آتش را یافته و پذیرفته و از "جوشش عشق" آن نیستانی آفریده که هر نای آن "شرح درد اشتیاق" می نالد:

روی خود بنمود پیر حق سرشت
کو بحرف پهلوی قرآن نوشت
گفت ای دیوانهٔ ارباب عشق
جرعه ای گیر از شراب ناب عشق
از نیستان همچونی پیغام ده
قیس را از قوم حی پیغام ده
نالهٔ را اندازِ نو ایجاد کن
بزم را از های و هو آباد کن
زین سخن آتش به پیراهن شدم
مثل نی همنگامه آبستن شدم

☆☆☆

گره از کار این ناکاره وا کرد
غبار رهگذر را کیمیا کرد
نی آن نی نواز پاکبازی
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

«اقبال»

اقبال عارف است نه صوفی، چنانکه پیشوای او مولانای بلخی، صاحب مثنوی معنوی عارف بود- مولانا مفسر قرآن است چنانکه مثنوی تفسیریست از کلام رب العالمین "کو بحرف پهلوی قرآن نوشت" کیش وحدت الوجودی که میراث افلاطون و حکمای یونان ومغایر تعلیمات قرآن است در نی نامهٔ مولانای روم به این روایت آمده که گویا:

هر کسی کو دور ماند از اصل خویش
بازجوید روزگار وصل خویش

ولی مولانا بعد از توضیح جهان بینی افلاطون که منکر محسوسات عالم وجود و متکی بر هیئت عقل میباشد، بزبان عارفانه رابطه معشوق و عاشق را در چوکات اید یالزم عرفانی در رد پندار افلاطون بیان میدارد و عقل او محدود و عاجز از درك و فهم محیط انسان می پندارد که لا حدود میباشد و اما شور پروردگار بهمه جا و در ماورای

حدود محسوس انسان پراکنده است- چنانکه گوید:

جمله معشوق است و عاشق پرده ای
زنده معشوق است و عاشق مرده ای
چون نباشد عشق را پروای او
او چو مرغی ماند بی پروای او
بر و بال ما کمند عشق اوست
سو کشانش میکند تا کوی دوست
من چگونه هوش دارم؟ پیش و پس
چون نباشد نور یارم پیش و پس
نور او در یمن و یسر و تحت و فوق
بر سر و بر گردنم چون تاج و طوق

(رومی)

اقبال نیز دل رامرکز عشق و ایدآل خویش پنداشته عقل جهان بین افلاطون را نمیخرد:

تکیه بر عقل جهان بین فلاطون نکنم
در کنارم دلکی شوخ و نظر بازی هست

و چون نالهٔ نای مولانا را بگوش دل شنیده و رمز آنرا دریافته است، حکمت افلاطون را افسون و اندیشه وحدت الوجودی او را زیان آور میخواند- ازوست:

راهب دیرینه افلاطون حکیم
از گروه گوسفندان قدیم
رخش او در ظلمت معقول گم
در کهستان وجود افگنده سُم
آنچنان افسون نامحسوس خورد
اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سر زندگی در مردن است
شمع را صد جلوه از افسردن است
عقل خود را بر سر گردون رساند
عالم اسباب را افسانه خواند
کهسار او تحلیل اجزای حیات
قطع شاخ سرو رعنای حیات

فکر افلاطون زیان را سود گفت
حکمت او بود را نابود گفت
فطرتش خوابید و خوابی آفرید
چشم هوش او سرابی آفرید
منکر هنگامهٔ موجود گشت
خالق اعیان نامشهود گشت
قوم ها از سکر او مسموم گشت
خفت و از ذوق عمل محروم گشت

﴿اقبال﴾

اشعار اقبال همه اش مست از ناله های نی و سرشار از ارادت بمولانا ست، هر آئینه حق ارادت را بجا و "یك نیستان ناله" را چنان به نوا اندر ساخته که بهترش در ادب مکتب هند دیده نشده است.

یك خمخانه می:

از استعارات مکتب ادبی عراقست و مراد اقبال کیف و شور و سوز شاعران و عارفان این دوره است که بجان وی آتش زده اند:

عطا کن شور رومی سوز خسرو
عطا کن صدق و اخلاص سنایی
گهی شعر عراقی را بخوانم
گهی جامی زند آتش بجانم

﴿اقبال﴾

در اواخر قرن پنجم هجری ادبیات دری از موقف درباری بودن جهت اجتماعی شدن گرائید و سعی برای بیان ناهمواریهای اجتماعی در قالب شعر که بنوع خود از یکنوع تکامل معنی نمایندگی میکرد، پدید آمد. از جانب دیگر تصوف در قلمرو شعر پا گذاشت و بخش مهم بل مرغوب آن گردید. صوفی عاشق خدا، عشق او شوریدگی برای شناخت خدا و کاینات و ذات او تعالی معشوق صوفی قرار گرفت. صوفیان و عارفان که در طریق شناخت خدا و انسان و اسرار خلقت از اصول اخلاقی خاصی پیروی می نمودند در همان عقاید خود یعنی در قید معنی ظاهری کلمات نماندند بلکه می، میخانه، خمخانه، ساغر و مینا را برای بیان مفاهیم عرفانی بکار می گماشتند. این سمبولیزم عرفانی در اشعار سنایی، رومی، سعدی، حافظ و جامی بیشتر جلب توجه

مینماید- بطور مثال در این ابیات حافظ که پیر می فروش او را محرم راز نمیسازد ولی بخامشی و می نوشی سفارش میکند- می و می فروشی افاده های مجازیست:

احوال شیخ و قاضی و شرب الیهودشان
کردم سوال صبحدم از پیر می فروش
گفتا نگفتنی ست سخن گرچه محرمی
درکش زبان و پرده نگهدار و می بنوش

«حافظ»

ششصد سال بعد اقبال میخواهد اسرار پیر می فروش را فاش سازد ولی بطوری که "موج می" میشود و در "کسوت مینا" می پیچد:

تا به کی چون غنچه میباشی خموش؟
نگهت خود را چو گل ارزان فروش
فاش گو اسرار پیر می فروش
موج می شو کسوت مینا بپوش

«اقبال»

واینهم جواب دیگری که اقبال در طریق گشت و درو به حافظ شیرازی داده است:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو
یادم از کشتهٔ خویش آمد و هنگام درو

«حافظ»

تخم دیگر بکف آریم و بکاریم ز نو
کانچه کشتیم ز خجلت نتوان کرد درو

«اقبال»

اکنون که در کسوت اقبال برگزیده های گلاب خراسان، نسترن عراق و نرگس هندوستان را استشمام نمودیم- بپاس ارادتی که این مسلمانزادهٔ بر همنستان هند به وطن، زبان و مشرب ما دارد، میسزد که در تجلیل روز یاد بود او با مردم برادر پاکستان سهیم شویم و از دیوان خاطرات این مرد مومن گلدسته های دیگری به اهل ذوق تقدیم نمائیم-

ایمان اقبال

ایمان اقبال اسلام است ولی اسلام شناسی اقبال قدمی فراتر و کاملتر از همکیشان اوست۔ وی از قماش مسلمانانی نیست که چون پدر مسلمان بوده تنها بمیراث اسلام قانع و راضی بوده باشد۔ بلکه عارف و دانشمندیست که سایر ادیان را بر خوانده و از بین آنها اسلام را برگزیده است۔ اقبال در محیطی میزیست که اسلام با عنعنه چند هزار ساله بود، اهمیت مسابقه داده، مسیحیت از طریق دستگاه عظیم استعمار و بقدرت پول تبلیغ میشد و یهودیت و زردشتی نیز پیروان زیاد و آزادی عمل داشتند۔ او اسلام را بـه ارادهٔ خود از طریق عقل و شعور پسندیده و مفید حال بشر تشخیص نموده چنانکه در وصف نبی الاخرین حضرت سرور کاینات و آئین و حکومت و مساوات اسلامی و بطلان تبعیضات قومی و نژادی که شریعت محمدیؐ به ارمغان آورده، می گوید:

در شبستان حرا خلوت گزید
قوم و آئین و حکومت آفرید
در جهان آئین نو آغاز کرد
مسند اقوام پیشین درنورد
از کلید دین در دنیا گشاد
عمر چو او بطن اُم گیتی نزاد
در نگاه او یکی بالا و پست
با غلام خویش بر یک خوان نشست
امتیازات نسب را پاک سوخت
آتش او این خس و خاشاک سوخت

اقبال فلسفهٔ اسلام و پنج بنای مسلمانی را درین پنج بیت خلاصه کرده است:

لاالـه باشد صدف گوهر نماز
قلب مسلم را حج اصغر نماز
در کف مسلم مثال خنجر است
قاتل فحشا و بغی و منکر است
روزه بر جوع و عطش شب خون زند
خیبر تن پروری را بشکند
مومنان را فطرت افروز است حج
عجرت آموز و وطن سوز است حج

حسب دولت را فسانه سازد زکوة
هم مساوات آشنا سازد زکوة

اقبال تاریخ اسلام را مطالعه بل تحلیل کرده اسباب زوال خلافتهای اسلامی و پسمانی ملل مسلمان را بر شمرده، بی تصمیمی و بی ثباتی مسلمانان را مسئول آن میداند- وی بمسلمانان طعنه میزند که در طریق ثبات از پا می افتند و دو گامی بیشتر نمیگذارند و در حالیکه برهمن بت خود را برای نیایش بر سر طاق میگذارد مسلمان قران را برای نمود بطاق فراموشی میسپارد:

در صف فتنه را بر خود گشادی
دو گامی رفتی و از پا فتادی
برهمن از بتان طاق خود آراست
تو قرآن را سر طاقی نهادی

اقبال جهان بینی دینی خود را از متن قرآن و احادیث رسول خدا و رهبر اسلام میگیرد ولی بناچار در زمان و مکانی میزیسته که خرافات بر مسلمانان چیده بوده و اشخاصی بلباس مرشد، ملا و صوفی مردم را می قاپیدند- اقبال که رسالت تنویر مسلمانان را متعهد میباشد بمقابل این بدع و خرافات می ایستد و به مسلمانان میگوید:

به بند صوفی و ملا اسیری
حیات از حکمت قرآن نگیری
به آیاتش ترا کاری جز این نیست
که از یسٓ او آسان بمیری

اقبال از آن صوفی و ملا که درتلاش حلواست گریزان است:

دل ملا گرفتار غمی نیست
نگاهی هست در چشمش نمی نیست
از آن بگریختم از مکتب او
که در ریگ حجازش زمزمی نیست

و به آن صوفی و ملا که به رسالت و معنی قرآن نپرداخته، آیات مبارك را برای مصروف ساختن مسلمانان و مقاصد نفسانی حفظ و قرائت می کنند ..... قالو سلاما میگوید:

ز من بر صوفی و ملا سلامی
که پیغام خدا گفتند ما را
ولی تأویل شان در حیرت انداخت

خدا و جبرئیل و مصطفی را

اقبال شخصیتی دارد دارای دو بعد- در بعد ظاهری و تصنعی خود معلم و عالم و فیلسوفیست که عالیترین مدارج دانش شرق و معیار های مدنیت غرب را تمثیل مینماید ولی در بعد درون گرایی خود مسلمان و شرقی است و شور درونی خود را که مثل عرفان اسلامی و جهان بینی شرق اوست، در قالب شعرهای ناب بزبان دری ریخته است، بنوعی که اگر مثنوی مولوی را تفسیر کامل قرآن بخوانیم دیوان اقبال تفسیر منتخباتیست از قرآن- منتهی وی طریق درون روشنی و تزکیه نفس را برای نجات نفس خود یا تحصیل جاه و جلال مادی نمیخواهد- او در غم مسلمان هندی خون جگر میخورد و در جستجوی یك رهبر است تا فکر ساختمان یك جامعه اسلامی را بمسلمانان هند تلقین کند:

تب و تاب دل از سوز غم تست
نوای من ز تاثیر دم تست
بنالم زآنکه اندر کشور هند
ندیدم بنده ای کو محرم تست

اقبال در بحبوحه قدرت امپراطوری بریتانیای کبیر چشم بدنیا گشود (۲۲ فروری ۱۸۷۳ء) (پاکستان تایمز مورخ ۲۱ اپریل ۱۹۷۹ مقاله یی بقلم احمد نبی خان، تاریخ تولد اقبال را سوم ذیعقده ۱۲۹۴ مصادف ۹ نومبر ۱۸۷۷ نوشته است و در اواخر قرن نوزدهم شهرت او در همه محافل ادبی هند پیچیده بود- انگلیسها باو حرمت و ارج میگذاشتند ولی طبع حساس او با استعمار ناسازگار افتاد و راه تنویر و تربیت مردم را در پیش گرفت و بدین ترتیب در میدان سیاست داخل گردید- اقبال بمنظور تحریك و بیدار ساختن مردم اسیر هند خصوصاً مسلمانان نیم قاره آثار و اشعاری نوشت که بعد از وفات او حیثیت منشور پاکستان را پیدا کرد- در نیم قارهٔ هند اگر تاگور را مربی هندوان میخوانند، اقبال مرشد مسلمانان شناخته می شود:

یا مسلمان را مده فرمان که جان بر کف بنه
یا درین فرسوده پیکر تازه جانی آفرین
یا چنان کن یا چنین
یا بکش در سینهٔ من آرزوی انقلاب
یا دگرگون کن این زمان و این زمین
یا چنان کن یا چنین

مبارزهٔ اقبال چند جانبه بود. در دوره استیلای انگلیس قدرت کلیسای مسیحی برای مسیحی ساختن مسلمانان بکار افتاده بود. هندوان برای انتقام جویی و ضعیف ساختن عقاید اسلامی تشویق و تحریک میشدند. انگلیس نمیخواست هندوستان را ترک کند. هندوها نمیخواستند پاکستان ایجاد شود. اقبال با همهٔ اینها نیز با ارتجاعی که در بین حلقه های اسلامی چراغ غیر را روشن میساختند، مبارزه میکرد.

بزم مسلم از چراغ غیر سوخت
مسجد او از شرار دیر سوخت
شیخ در عشق بتان اسلام باخت
رشتهٔ تسبیح از زنّار ساخت

اقبال بار اول در جلسهٔ مسلم لیگ منعقده اله اباد (۱۹۳۰) برای مسلمانان شمال غرب هند طرح تاسیس یك فدراسیون مسلمان نشین در نیم قاره سخن میگفت، این مطلب را بیان کرد:

"من از تاریخ اسلام یك درس آموخته ام و آن اینست که در لحظات حساس و بحرانی تاریخ که مسلمین پشت سر گذاشته اند همیشه این دین اسلام بوده که مسلمانها را نجات داده است نه اینکه مسلمین اسلام را نجات داده باشند."

به این اساس اقبال مؤسس پاکستان است. اگرچه مرگ به اقبال مهلت نداد که در جشن استقلال پاکستان اشتراك ورزد ولی حزب مسلم لیگ طرح اقبال را دو سال بعد از مرگ شاعر (قطعنامه پاکستان. ۱۹۴۰) تصویب کرد و چند سال بعد از آن کشور اسلامی پاکستان تأسیس شد. بلی انکشاف اوضاع در نیم قاره هند در مسیری در آمد که گروه های مسلمان هند مجبور شدند اسلام را بحیث یك ایدالوجی، یك طریقه زندگی و یك وسیله تنازع بقا بپذیرند، وانگهی تأسیس پاکستان مستقل مسلّم شده بود و اینك حدود چهل سال از موجودیت آن میگذرد. ملت پاکستان اینك ۹ سال است از جهاد برحق مردم افغانستان پشتیبانی و با آوارگان و رنجدیدگان ما کمك و مساعدت مینماید که با منافع علیای پاکستان سازگار است و لقب پر افتخار انصار را کمایی کرده. درین فرصت که ملت انصار پاکستان خاطره معلم و مرشد، این عارف بزرگ مشرق زمین را تجدید و تجلیل مینماید جا دارد که افکار و اندیشه های آن مربی لاهوری را بپوئیم و از آن باز آموزیم:

نوای من از آن پر سوز و بیباك و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاده و باد صبحدم تیز است
مرا بنگر که در هندوستان دیگر نمی بینی

بـــرعـــمـــن زاده ای رمـــز آشـــنـــای روم و تبـــریـــز اســـت

«اقبال»

ایمان راسخ و مبارزهٔ بی غش اقبال را تا سرحد تاسیس یك كشور جدید در قاره آسیا موفق گردانید و این سر مشقیست برای هر مسلمان متعهد.

اقبال و زبان دری

اردو زبان مادری اقبال است ولی بزبان انگلیسی و آلمانی نیز تحصیل کرده و آثار علمی نوشته که در انگلستان و آلمان نشر گردیده است. لیکن آثار عارفانه اقبال بزبان دری است. گو اینکه زبان دری عطیه خداوندی و "آه صبحگاهی" است که زبان حال شاعر قرار گرفته چنانکه نفیس ترین اشعار و عالی ترین افکار او به دری بیان شده است:

بـــامـــن آه صبـــحـــگـــاهـــی داده انـــد
ســـطـــوت کـــوهـــی بـــه کـــاهـــی داده انـــد

اقبال خود و رموز خودی را بزبان دری دریافته و باین زبان با خالق کاینات و مخلوقات او سخن گفته، سوهان عشق را باین زبان چشیده و اسرار کیف و کم عالم را باین زبان بیان نموده است:

عشـــق ســـوهـــان زد مـــرا آدم شـــدم
عـــالـــم کیف و کـــم عـــالـــم شـــدم
حـــرکـــت اعـــصـــاب گـــردون دیـــده ام
در رگ مـــه گـــردش خـــون دیـــده ام

«اقبال»

بلی این عشق که "در رگ مه گردش خون" را به شاعر مکشوف ساخته و فکر او را مسحور و خامه اش را "شاخ نخل طور" گردانیده زبان دری که یکی از زبان های مردم افغانستان است، از اوست:

گـــرچـــه هـــنـــدی در عـــذوبـــت شـــکـــر اســـت
طـــرز گـــفـــتـــار دری شـــیـــریـــن تـــر اســـت
فـــکـــر مـــن از جـــلـــوه اش مســـحـــور گشـــت
خـــامـــهٔ مـــن شـــاخ نـــخـــل طـــور گشـــت

«اقبال»

و آنگهی اقبال فارسی رابا رفعت اندیشه خود موافق یافته و فطرت او این زبان را پسندیده بطور یکه در اشعار اردوی خود نیز ترکیبات فارسی را مسلط ساخته است:

پارسی از رفعت اندیشه ام
در خورد با فطرت اندیشه ام

«اقبال»

طرفه نیست که علامه اقبال این سخنور معجزه آفرین زبان دری که غیر از قصیده تمام ابحار و ابواب شعر را پیموده حتی طرحها و قالب های نو آفریده است، بزبان دری تکلم و محاوره نمیتوانست- باری مرحوم سرور گویا اعتمادی بمن گفته بود که در سال ۱۹۳۳ همنگامیکه علامه اقبال به دعوت دولت افغانستان بکابل رفته بود با رجال و ادبای افغانی بزبان اردو یا انگلیسی صحبت میکرد، و یکی دو بار که میزبانان افغان سر صحبت را بزبان دری گشوده بودند علامه اقبال با خضوع و شرمندگی معذرت خواسته بود- در همین سفر بود که اقبال به مزار سنایی، محمود غزنوی، احمد شاه درانی و خرقه مبارك شتافته و خاطرات آن را در اثری بنام مسافر نوشته است-

در علم زبانشناسی فراگرفتن زبان دوم یادو سه زبان افزون برزبان مادری بخش مهمی را بنام "زبانشناسی روانی- Psycholinguistics" تشکیل میدهد، و به دو شعبه تقسیم میشود: یکی فراگرفتن زبان دوم (سوم یاچهارم) توسط خورد سالان، دیگری توسط کلان سالان- از آنجائیکه اقبال زبان دری را در کلان سالی در مدرسه آموخته است این موضوع از لحاظ اصول و اسلوب های تدریس تهیه مواد درسی و محیط درسی قابل مطالعه میباشد که امیدوارم دانشمندی باین کار در پاکستان همت بگمارد و این شگفتی را که از لحاظ معیارهای تربیتی حایز اهمیت فراوان است بکاود-

در دوره استعمار انگلیس سیستم تعلیم و تربیه انگلیسی در قسمت تدریس زبان مبتنی بر "اصول ترجمه- Method Translation بود که از میراث تربیتی یونان باستان بوده، و بعوض زبان گفتار بالای زبان نبشته بیشتر تاکید مینمود، بنوعی که حفظ لغات و متون ادبی و تقویت دستور حایز اهمیت و سفارش بود و بزبان مکالمه کمتر توجه میشد- از آنجائیکه آموختن زبان محاوره تسلط نداشت ولی در زبان نبشته مبتکر و خلاق است و در حالیکه شاعر شدن کسبی نبوده بلکه یك استعداد خارق العاده و یك عطیه خداوندی پنداشته می شود اما آموختن زبان کسبی میباشد و اشکال مختلف دارد- مثلاً مکالمه در یك زبان خارجی برای مقاصد محاوره و رفع ضروریات آن که در شرایط اکثر افغانهای مهاجر مقیم اروپا، امریکا صدق میکند- اینها نوشتن و خواندن بزبان خارجی را بلدنیستند بلکه یك عده کلمات و جملات زبان خارجی را بدون توجه

بدستور آن حفظ میکنند و بکار می بندند- شکل دیگر آن آموختن، خواندن و نوشتن در یك زبان از طریق آموختن دستور آن میباشد که بزبان مکالمه کمتر توجه میشود و این شکلیست که اقبال زبان دری را آموخته ولی چنان اشعار نغز، پخته و بکر در آن سروده است که بمشکل میتوان پذیرفت وی بزبان دری مکالمه نمیتوانسته است- پس در سیستم تدریس مبتنی بر "اصول ترجمه" مزیتهایی وجود دارد که باز کاوش آن برای مهاجرین افغانی در پاکستان یا هر کلان سالی که بخواهد زبان خارجی را بیاموزد مثمرو برای رشته تدریس زبان خارجی آموزنده خواهد بود-

اقبال و افغانستان

درین بخش عوامل و انگیزه هایی بررسی میشود که اقبال را متوجه افغانستان گردانیده است- اقبال زندگی را در جهد و آزادی رادرستیز می پالد و چون آنرا در محیط خود نمی یابد در جستجوی معشوقه آزادی به افغانستان دل می بندد:

مسلم هندی چرا میدان گذاشت؟
همت او بوی کراری نداشت
مشت خاکش آنچنان گردید سرد
گرمی آواز من کاری نکرد

«اقبال»

اقبال فجایع اجتماعی ناشی از بهره برداریها ودستبرد استعمار را بچشم سر میدید- از مشاهده غلامی در هندوستان رنج میبرد و شب غلامان را بدون افق امید می پنداشت:

شب هندی غلامان را سحر نیست
به این خاك آفتابی را گذر نیست
به ما کن گوشهٔ چشمی که در شرق
مسلمانی ز ما بیچاره تر نیست

«اقبال»

اقبال مبارزات آزادیخواهی مردم افغانستان را که در هندوستان قیامها و نهضتهای آزادیبخش گردیده و بنیاد امپراطوری با عظمت انگلیس را متزلزل ساخته بود ستایش میکرد، تخم آزادی را که سید جمال الدین افغانی در هندوستان خفته کاشته بود، پرورش و آب میداد و از آن بمنظور بیدار ساختن مردم هند الهام میگرفت- از اینجا ست که در بخش سیاست و آزادیخواهی احمد شاه ابدالی و سید جمال الدین افغانی

مخاطب او قرار دارند و در سایر موارد چند بخش دیوان او وقف خصایل نیك مردم افغانستان شده است- نه تنها این بلکه اقبال موجودیت یك ملت مبارز مانند افغانستان در آسیا را برای آزادی منطقه ضروری می پندارد، ملت افغان راقلب آسیا میخواند:

آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
«اقبال»

شیوهٔ اسلام گرایی، آزادیخواهی و موقف ضد ماتریالستی سید جمال الدین افغانی، اقبال را در جمله پیروان صادق او قرار داده است- پیام "افغانی" را بملت روس که در حقیقت تحلیل پایه های چوبین جهان بینی ماتریالستی، این کیش غیر بشری و لاخدایی میباشد، صادقانه منعکس نموده است:

روسیان نقش نوی انداختند
آب و نان بردند و دین در باختند
حق بیین، حق گوی و غیر از حق مجوی
یك دو حرف ازمن به آن ملت بگوی
چیست قرآن؟ خواجه را پیغام مرگ
دستگیر بنده ای بی ساز و برگ
هیچ خیر از مردك زرکش مجو
لن تنالوا البر حتی تنفقوا
رزق خود را از زمین بردن رواست
این متاع بنده و مالك خداست
بندهٔ مومن امین حق مالك است
غیر حق هر شی که بینی هالك است
«اقبال»

اقبال به سه پادشاه افغانستان پند نامه نوشته و هر کدام آن شاهکار ادبی است- در تفسیر شریعت و اصول تواضع، عدالت ومردم نوازی که اگر آنها بکار می بستند، افغانستان امروز به این سرنوشت دچار نمیگردید- مردم افغانستان که بنظر مسلمانان هند زمانی تاج بخش و آزادی بخش بودند، و بقول اقبال:

سرزمینی کبك او شاهین مزاج
آهوی او گیرد از شیران خراج
در فضایش جره بازان تیز چنگ
لرزه بر تن از نهیب شان پلنگ

این مردم اینك امروز بخانه انصار پاکستان مهاجر شده اند چونکه "بی نظام و ناتمام و نیم سوز" ماندند- چونکه دین را میراثی و تضمین شده پنداشتند و رسالت آنرا نجستند، آیات را حفظ کردند ولی بمعنی و محتوی آن نپرداختند و ملا را باین کار گماشتند که او هم در تلاش حلوا شد- رهبران ما خود خواه، کم سواد و دشمن دانش اند- روحانیون ما در پی پر کردن جیب و متاع دنیا و مردم ما بی آذوقه، بی مسکن و بی مکتب و بیخبر ماندند- نتیجه آن شد که افغانستان سرزمین ایدآلی اقبال، چهل سال بعد از مرگ او، بدست اولاد خودش، دستخوش تهاجم اجنبی قرار گرفت- معهذا اگراقبال را هاتفی بپذیریم که هر آیینه هست پس هوشدار او را نیز باید بخاطر بسپاریم که در مورد افغانستان گفته است:

از فساد او فساد آسیا
در گشاد او گشاد آسیا

• اقبال •

و فساد کنونی که کمونستهای خدا ناشناس به افغانستان آورده اند همه اولتر متوجه ملت مسلمان و تمامیت ارضی پاکستان است- این طاغوتیست که بدر وازه پاکستان جا گرفته بلکه بحرم پاکستان نفوذ کرده و مرشد پاکستان علاج آنرا در جهاد سراغ دارد- اقبال جنگ را براه خدا و عقیده بحکم خیر می پذیرد و در طلب مقصود معنوی و دفع غیر شر را بر صلح مرجح میشمارد:

صلح شر گردد چو مقصود است غیر
گر خدا باشد غرض جنگ است خیر
گر نگردد حق ز تیغ ما بلند
جنگ باشد قوم را ننگ و گزند
هر که خنجر بهر غیر الله کشید
تیغ او در سینهٔ او آرمید

• اقبال •

بعقیدهٔ اقبال در جهاد قرب حق جستن مضمر است و "مسلم ار عاشق نباشد کافر است" اقبال حتی بار سنگین تری در ورای تعمیل فریضه جهاد را بر روشنفکران و دانشمندان حواله میدارد:

من آن علم و فراست را پر کاهی نمیگیرم
که ازتیغ و سپر بیگانه سازد مرد غازی را

پرداختن به انسان متعهدی چون اقبال که هر لحظه حیات عقلانی خود را وقف تربیت همنوعان خود خاصه بیداری ملتهای مسلمان نموده به این مختصرنامیسر است و آنگهی در مورد اقبال هر قدر سخن بگوئیم سخنی مانند او نگفته ایم و چون همه سخن را او خود گفته مقال ما در مقدمه ناتمام است- ولی بمنظور سهم گرفتن در روز اقبال که هر سال در پاکستان تجلیل میشود ودر افغانستان آزاد نیز برگزار میشد و من در آن زمان در زمرهٔ استادان پوهنتون کابل مقالاتی در سفارت پاکستان مقیم کابل خوانده بودم، اینك به نمایندگی از استادان آوارهٔ پوهنتون آزاد کابل این برگ سبز را من حیث نمونه ارادت مردم آزادهٔ افغانستان به اقبال لاهوری و هموطنانش تقدیم میدارم و برای ملت برادر پاکستان استحکام مبانی اسلام و بقای استقلال شانرا مسئلت مینمایم-

موفق باد جهاد و مقاومت ملی مردم افغانستان!
پاینده باد افغانستان آزاد و مؤمن!
جاودان باد رهبری اسلام!

امروز زدائی برای فردا

از نایل، لاجوردینشهری

میثاق خون، شماره مسلسل ۳۳، ۳۴ جوزا

سرطان ۱۳۶۶ ه ش/ شوال ذیقعده ۱۴۰۷ ه ق

من، هنوز میروم، هنوز در راهم، سر منزل اقامت دور و ناپیداست، شمعی در امواج بیکرانهٔ سیاهی در آن دور دستهای دور میلرزد، نمی دانم که آتشی کاروان رفته است و یا به سپیده های بامداد "فردا" نزدیك می شویم، اما در افق می نگرم هنوز نشانهٔ از "رسیدن" و بارقه از منزل هویدا نیست- هر قدر میروم هنوز که هنوز است خود را در امروز می یابم و چون غواصی از دست رفته ای، در امروز شناورم، "فردائی" که خواهد آمد هنوز سر به زانوی ابدیت غیب خوابیده است و هنوز در سرمدیت زیبا و خاموش، مکتوم است، گوئی هرگز "بیدار" نخواهد شد و نخواهد آمد-

میگویند میآید، من بسوی او رهسپارم و او بسوی من میآید- اما "بهم" نرسیده ایم، و قرنهاست که در امروزمدفونم- هنوز "امروز"است، بزرخ شب که "امروز" را به "فردا" می پیوندد، هنوز پیش روست و گامی تا هنوز بسوی "او" نرفته ام- نکند تداوم ملال انگیز و تهوع آور امروز، ایمان بفردا و فردا ها را در دلها بمیراند- هیهات! میگویند کار می کند و همگان دست بکار و ستیزه اند تا گنجینهٔ سپید "فردا" را از ظلمت برزخ شب، چون حجم سنگین حقیقت استخراج کنند و ماندگاری و فنا ناپذیریش را تضمین نمایند و "انسان" این حجم مجهول را از رسوب غم آلود در امروز و مناسبات حاکم بر امروز نجات اعطا کنند، وه، چه خوب باور است این پندار خیال انگیز و "گفتن" موهوم وهمینست که همیشه، گفتن آسانتر جلوه می نماید تا.....

اما، من نیز ننشسته ام و سکوت را باور نکرده ام و خواهی نخواهی باین قبیلهٔ شتاب که آهنگ رفتن را تداوم می بخشند و میروند، همراهم و میروم، چه، اگر نروم نیز رفته ام، چون زمان و جامعه حرکت درنگ ناپذیر را طی می کنند، و اگر نروم پس "نیستم"-

و اکنون ..... درحصار "امروز" محبوسم، همه در حصار امروز محبوسند، تنفس در کهن شهر "امروز" خفقان انگیز و تهوع آور است، پنجره از حصار امروز به "فردا" و "فرداها" هنوز نکشوده اند تا گاهی ذرات طلائی رنگ از خورشید فردا، به سلول "امروز" ما دعوت شود و گرما و روشنائی بیاورد- ای وای، هنوز این گرداب، حیات "من" و "ما" ست، در تداوم راه و در تسلسل رفتن نشسته ام و به امروز که پایان ناپذیر

بودنش بر ایمان ها و بر جانها غلبه کرده است، می نگرم و میاندیشم که چسان از در و دیوان زندگی در امروز، ابابیل بلاو ابتذال میریزد، و میاندیشم که چگونه اضطراب و ملالت، ارواح و اجسام "مخلوقات" رادر خود پیچیده است- باری می نگرم که غول مادیت امروز ، تماهی قله های پر بلندی معنویت فردا را فتح کرده است و می رود تا کلیه مرزها را طبعیت و "آنسو ترها" را نیز تسخیر کند-

باری، میاندیشم که فردا، خواهی نخواهی خواهد آمد و گسترهٔ هستی را فتح خواهد کرد- ولی آیا "فردا" ساخته و پرداختهٔ "امروزه" نیست؟! و آیا فردا نباید آن زادهٔ امروز و آفریدهٔ منطقی امروز نیست ؟! و آیا فردا، اثر شلاقهای روان سوز امروز را در خویشتن خویش احساس نمی کند ؟! بالآخر..... آیا فردا ادامهٔ تاریخ و علمی امروز نیست؟!! و..... و.....

نه، نه احساس خستگی انگیز ناامیدی را در خود باور نمی کنم و پنجره را به روی ذرات یأس که از عینیت امروز و بیرون مایگی حاکمیت "امروز" منشا میگیرند، می بندم و تمامی اتمهای وی را از ذهن خویش شستشو می دهم، تا باشد باور کنم که حرکت بسوی فردا و آنهم فردای روشن و تهی از هنگام، حقیقت تاریخی و واقعیت انکار ناپذیر علمی است و بدینگونه باور باشد که امید به فردا و ایمان به طلوع فردا، در من پویائی ، امید و حرکت را ایجاد نماید-

آری، باور میکنم که فردا خواهد آمد، و خوبترین پیامها و طلائی ترین انوار را همراه با پوایش بدین شهر ظلمت و ظلم هدیه خواهد آورد-

هنوز میروم ولی باهجوم ناامیدی که برهر لحظهٔ من مستولی می شود، سختانه مبارزه میکنم-

میروم ولی لشکر اهریمنی هزاران سؤال بی پاسخ در برابرم قرار میگیرند، میروم ولی "تداوم راه" سیلاب سؤالات دوزخی را بسویم سراز یر می کنند و راهبندان تشکیل می دهند و من هنوز در کشتزار وجودم جوانه های سبز امید را، امید به ماندن و امید به زیستن را بذرمی کنم و همگی موانع رفتن را با جوابهای مبهم از مسیر بر میدارم و میروم که زنده باد رفتن بسوی فردا و فرداها، ولی باز شلاقهای طاقت سوز سوال که کدام فردا؟ ! و من بلا درنگ جواب میدهم که فردای روشن!! کدام فردا ی روشن ؟! از کجا؟! از بطن امروز از اینهمه ابتذال ظلمت و تهوع؟ آیا مگر نه اینست که بنیاد تعمیر فردا را بااین چنین معمار و اینچنین "خشت ها" باید استوار داشت؟!

و آری، چون استیلای ظلمت شب بر سیمای روز انبوه سوالات بر من مستولی می شوند و هستی رافرا می گیرند ولی من با گستاخی تمام و تهاجمی بینظیر

خود را در امواج ابهام و نفهمیدن رها می کنم و چون تخدیری جنون آمیز بر سر همگی پرسشهای عقل و دل، نهیب میزنم و خود را به "همرنگ جماعت" بودن و یا شدن که حتماً دست جمع پیروز است فرا میخوانم و اقناع میکنم- در چنین کشاکشی وجود خویش را عرصه در گیری تضاد نیروهای اهریمنی می یابم، عقل طغیان کرده، احساس مرتکب معصیت می شود و همه و همه در مقابل "روح عاطفه" و روان امید بفردا، صف آرائی می کنند و جنگ افروخته می شود و هستی من چون مقبره روح معذب، زمینهٔ بیرحمانه ترین و بیگانه ترین در گیریها و پیکارها قرار میگیرد و عاطفه مظلوم "تداوم رفتن" را شکست خورده تر از همیشه و مستوجب رحم می یابم و با یك تهاجم پر شور ناشی از امید بفردا، بر نیروهای جهنمی عقل و استدلال و--- حمله میبرم و بر دل نهیب می کشم و به رفتن بسوی فردا، و فردا از "امروز" و مناسبات امروزی، ادامه می دهم-

فردا! ای که خواهی آمد وهستی را صفائی ملکوتی و جلال روحانی خواهی بخشود و طومار ضلالت "امروز" ماندگار را درهم خواهی پیچید، مامورین متعهد "امروز" و خدمتگزاران و عمله استبداد "امروز" تعهد نسپرده اند که مستقبل تو باشند و در راه "ظهور" فتح استمرار تو همرکاب شوند و یا منتظر بدرقه باشند اینها میخواهند تا امروز را نه تنها پاسداری و حفظ کنند بلکه می خواهند و مصمم اند، باتمام نیروهای مهاجم خویش برای تداوم "امروز" مناسبات امروز با کلیه نیروهای مدافع فردا و فردا بجنگند تا مباد امروز سقوط کند و فرداو مناسبات عادلانه فردا پدید آید- چه اگر امروز و فرهنگ و مناسبات امروز سقوط کند عمله ها و مهره های امروز نیز خواهند مُرد و ناپدید خواهند شد، یعنی حیات "امروز یان" و مدافعان امروز در گیر و تداوم و بهبود وضع امروز است و همزمان با طلوع فردا و مرگ امروز اینها نیز خواهند مرد و زوال خواهند پذیرفت- آرزوی واپسین "امروزیان" اینست تا اگر بتوانند هر چه سریعتر امروز را به "ضحاك ظلمت شب" و برزخ غم آلود ناشی از آن، تسلیم نمایند و شب را بیاغازند و هر چه بیشتر "سنگ ها را ببندند و سگها را رها کنند-"

فردا! خستگی ناشی از زیستن در "امروز" قرن هاست، آدمی: این دائرة المعارف انگیزه ها و مجموعه اضطرابها، نیاز ها و استعداد ها را در خویش می فشارد و روح او را معذب میدارد، شجاع ترین روحها و بیدار ترین دلها درین مقبرهٔ ساکت و منجمد مدفون شده اند و خوبترین حماسه ها و زیبا ترین اندیشه ها در تلاش "فردا" و در جهت نگونسار کردن احکمیت "امروز" شمع حیات خویش را خاموش کرده اند، ولی هنوز "امروز" ادامه دارد و تداوم و تسلسل می یابد- قرون از معبر تاریك زمان می گذرد، زمان زدگی روح هستی و جهان را می افسرد، نسلهایی هم میآیند و

میروند، آدمی با پندارها و گمانهایش در منجلاب و مرداب "امروز" غرق است و هنوز از گرفتاری و حسرت مینالد و راهی فراسوی فردای خوبترین نمی یابد.

مسلماً نسلهای انسانی در همگی عصرها برای "امروز زدائی" کار و مبارزه کرده و برای یافتن راهی بسوی روشنائی فردا و پیوستن به صمیمت روح فردا، کوششهای خستگی ناشناسی ابراز نموده اند و قربانیهای بیشماری درین "ره" اهدا کرده اند ولی همگی این تلاشها بعنوان مجموعه افتخارات مبارزه انسانی در جهت "امروز زدائی" تنها انبوه تجارب مبارزاتی و فرهنگی است که بر غنای فرهنگ مبارزه با امروز، بهم انباشته شده است و محصول نتائجی قطعی در جهت سرنگونی امروز و بی ریزی فردا منجر نگردیده است و هنوز که هنوز است مائیم و امروز و مائیم و مناسبات امروزی و مهره ها و عمله های مربوط به آن. تاریخ را می کشائیم، این چاکر رسوای سلاطین، شهزادگان و زور مداران را هر سطرش یادیست از شهزادهٔ و هر ورقش خاطره ایست از عشرت بیرحمانه پادشاهی.

هیچ علمی اینهمه رسوائی و عدم تعهد را بیاد ندارد که تاریخ دارد، و تاریخ غم آلودترین فرودهای قانونمنده "امروز" را که پادشاهان ناشی از "امروز" و شهزادگان ناشی از مناسبات "امروز" درتداوم تاریخی امروز فاجعه آفرینی کرده اند به نمایش "دروغین" میپردازد و از حکمیت غیر عادلانه و امروزی، عصر ها حماسه های ستایش برانگیز ارائه میدهد. اینکه چرا تاریخ کتمان می کند، دروغ میگوید و به باطل دغی متوسل می شود و باطل راجون حق و در جامهٔ حق ابراز می کند، یك پاسخ میتوان گفت و آن اینکه تاریخ سر در آخور سلاطین و زور مداران دارد و تاریخ زادهٔ مناسبات امروز است و در "خدمت امروزیان" قرار میگیرد، از مردم و فردا خیری در آن نیست و اگر هست در رابطه با زور مداران امروزیست و نوع زندگانی ایشان برروی خاك و همین.

اما گه گاه در حاشیه و در سطری می شود سراغ پای جرقه های سوزان جستجوی فردا و پویش فرداها را گرفت و می بینی درین زاویه کوتاه پرداختن به فردا چه حماسه های بزرگ و چه شجاعتهای سترگ و چه سرودهای سرشار از مفهوم و عشق و چه ترانه های لبریز از درد و معنی و چه جانهای پاك و نفیس درتاریخ که وقف بر اندازی حکومت "امروز" و وقف مبارزه برای طلوع حاکمیت فردا "و فرداها" شده است. درود بر روان شان. آری درین نشست با تاریخ مضمون بلند مبارزه علیه امروز را و مفهوم جی افگندن نظام روشنائی بخش فردا را با روح شجاع مبارز تنی چند از شعراء، و چگونگی درگیری و تضاد او شان "امروز" و مناسبات امروزی و همچنان چگونگی سیمای جامعه

فردا را، در آثار و افکار و احوال ایشان به جستجو و پویش می نشینیم تا یادشان و یاد تفکرشان چراغی باشد در راه مبارزه بر ضد امروز و سقوط و هبوط ناشی از آن۔

باری، درین پویش، حافظ را، لسان الغیب را، می یابیم که سر به زانوی تفکر نشسته و غمهای پیدا و ناپیدای خود را در بیکرانگی اندیشه هایش مطرح می کند و می نالد۔ او را می یابیم که از پنجره سلول امروز، "فردا" را و گرمی و حرارت فردا را عمیقاً احساس می کند۔ حافظ این به امروز نشسته حاضر و شاهد فردا که به امروز خود را نیالوده است و به امروز خونکرده است، به تجسیم زیبا و مبارك فردا میپردازد و تبلور تصویر فردا را و انعکاس شکست کنگره سیاه امروز را بدینگونه ارائه میدهد که می شنویم:

بیا تا گل بر افشانیم و می در ساغر اندازیم
فلك را سقف بشگافیم و طرح نو دراندازیم

بدینگونه حافظ ظهور و حضور خویش را در فردا و جامعهٔ فردا حالی می کند و در قفس طلائی امروز چون کبوتری اسیر می نالد و باری پرواز در ساحت بیکرانه فردا به نجوا و ترانه می نشیند و گلبون جگر او از دیده خامه توانایش، نفیس ترین لاله ها را فرو میریزد۔

حافظ این برانگیخته فردا که در سلول ناموزون امروز پابهٔ عرصه وجود نهاده و در چنین فضائی بی مناسبتی زیسته و رشد کرده است چون مولوی و عطار و سنائی و سایر خود برانگیختگان را عضوی لشکری می فهمد که ماموریت "شگافتن سقف فلك" امروز را عهده دارد و موظف است تا "طرح نو" جامعه فردا را که همان گل بر افشاندن و آزادی گستردن است پی ریزد و ایمانش درین گرامی راه از هیچ آسیبی و یاسی نهراسد و دلش از هیچ وسوسه و اضطرابی نلرزد و عقب ننشیند۔

او خویش را فرزند تهاجم فردا و یورش فردا علیه ظلمات امروز و بدبختیها و تیره روزیهای ناشی از آن می شناسد۔ بناء همگی حصار ها و همگی مانع ها را خویش می شکند و هموار می کند و سوی ساحل رهیدگی می شتابد، قصد حیات او را شوق و حال فردا می سازد و تاروپود شمع حیاتش در جهت فردا و فردا ها می سوزد۔ تاروپود ترانه های او از شوق شگفتن فردا نغمه پرداز است از افسردن غم آلود در امروز نگران و گله مند۔

آری، این شاعر نگرانیهای بزرگ همچون اقبال، هیجانات آتشین هیچ اثری جز کینه با امروز برای پیروزی فردا نیافریده است۔ دشمنی و تضاد این دو بر انگیخته

خدا، با وضع موجود و مناسبات متداوم آن، ناشی از بیدار دلی، درد و فهمیدن بیکرانه ایشان از ضلالت و عمق امروز و زیبائی و فضائل عالی فرداها مبدأ میگیرد که هیچ وسوسه عزیزی و شیطانی نتوانسته است جلو مبارزات مسلم ایشان را علیه امروز در جهت فردا سد کند، بناء حماسه بزرگ این روحهای عظیم آنست که تمامی ذرات اشراقی و عرفانی وجود و آثار شان را بیداری، روشنائی و مبارزه علیه امروز برای ساختن جامعهٔ فردا و فرداها تشکیل می دهد.

حافظ چون مولوی و مولوی چون سنائی و سنائی چون اقبال و اقبال چون..... رنج نامه در جهت محکومیت امروز و رهائی از حصار "روزمره گی" امروز، تقدیم جامعه انسانی کرده اند که بعنوان گنجینهٔ تجارب فرهنگی و مبارزاتی و بعنوان دستاورد رنج و مجموعه بینظیر "طرح نو" "فردا" برای همه نسلهائیکه علیه امروز در تداوم تاریخ مبارزه مینماید و برای فردای شکوهمند آزادی تلاش می ورزند، می تواند دستور العمل کار و مبارزه راهکشا قرار گیرد، چه این مجموعه ها همه حاوی جریان بیداری و روند روشنائی و درد است. حافظ و اقبال متاسفانه در امروزی ترین زمینه های امروز زیسته اند و باهمگی ناهنجاری ها و نابسامانیهای امروز در مخوف ترین سیمایش مواجه شده اند، اما به رنگ آمیزی و فردا سازی خیالی امروز نپرداخته اند و هرگز با قلم تفنن و خیال صحنهٔ زندان را چون عرصهٔ آزادی میناتور کاری نکرده اند و برای فریب خلق، اوهام و باطل راجامهٔ روشنائی و حق نپوشانیده اند، و همیش چهره زشت امروز را در قبایی که برازندهٔ آنست تصویر کرده اند و ارائه داده اند و اینچنین برای بیداری واقعی نسلها کار کرده اند.

هیچ وسوسه از درون و بیرون مانع ابراز مفهوم حق در آثار و گفتار شان نشده است و هیچ ذلتی را به بهانی کتمان و دگرگونه جلوه دادن سیمای حق نپذیرفته اند، و چنین است که سیمای ایشان تجسیم بیداری حق و روشنائی را به نفع امروز و بحساب امروزیان از آفریده ها و آفرینشهای هنری شان حذف کرده اند وعلیه جامعهٔ فردا در خدمت زور مداران قرار گرفته اند، و با امروز، مهره های امروز، خویشاوندی و تفاهم برقرار کرده اند و نه تنها در جهت بیداری خلق نکوشیده اند بلکه به تحمیق و تخدیر ملتها پرداخته اند و چهرهٔ فردا را زشت و چهره امروز را زیبا و قابل ستایش، نقاشی کرده اند. اما حافظ چون اقبال قهرمان فرداست و ابر مرد پر درخشش امیدهای مجروح مردم در آئینه فرداهاست. گستاخی شعر او ترانه های او را فنا ناپذیر و ماندگار می سازد و ستیزیدن خلل ناپذیرش جاودانگی اور را مخلد میگرداند. آری، تجسیم باورهای مردم، تجسیم اندیشه ها و درد های مردم و تجسیم مبارك فردای مردم همراه باخلوص و عنصر

بیداری، شعر او را مخلوطی می سازد که بایست چون آئینه و آئین، آئینه همیشه قامت افراختهٔ مردم و آزادی فردای مردم را در آن نگریست و به داوری نشست.

حافظ این "ندامتی" گستاخ و عارف روشندل، حاکمیت امروز را سقف فلك می انگارد که باید با قبول تمامی بلیات و آفات بمبارزه علیه آن برخاست و آن را شگافت و به زیر کشید یعنی جامعه امروز را باانقلاب ویرانگر از بنیاد بایست ویران کرد و "طرح نو" جامعه فردا را علی الرغم مقاومت همگی نیروهای اهریمی در خدمت امروز، بنیاد نهاد و فردا و فرداها رابه نفع آزادی مردم و نسلها پیروز کرد. البته این اعتقاد و این ایمان بزرگ، تنها مرتبط به حافظ نیست و تنها مرتبط به شاعر نیست و چه بسا روحهای نفیس و جانهای پاك از گرایشهای گوناگون و صنف های و قشرهای مختلف اجتماعی که بدین باور بزرگ بوده اند و درین رهگذار آنقدر ایستاده اند و مقاومت کرده اند که هستی خود را نیز از دست داده اند.

فردای حافظ، فرار نومیدانه از هیولای هراس انگیز امروز است و فرار از واقعیت کریه و زشت بسوی حقیقت زیبا.

او فردائی را که دنبالهٔ تدریجی، تسلسل و منطقی امروز هست وعصارهٔ عمل امروز را میراث می برد. فردائی مطلوب خود را نمی شناسد و به آن معتقد و امیدوار نیست.

فردای حافظ "سقف سنگین فلك" را که بیدار گر است و جفاگستر، از بنیاد فرو میریزد و در دنباله امروز بل در گورستان امروز بعنوان "طرح نو" پی ریزی می کند.

فردای حافظ علماً، هیچ آثاری و نمودی از امروز را با خودحمل نمی کند، فردای حافظ فردای انقلاب است و فردای تداوم امروز نیست.

فردای حافظ، تداوم محافظه کارانهٔ امروز نیست و تبدیل و انتقال موسسات، مهره ها و ارزشهای امروز به شهر طلوع فردا نیست، فردای حافظ در صبح پیروزی و در لحظهٔ حدوث، همگی تا باوری های باور شده راتعطیل و سرنگون می سازد و ارزشهای نوین انسانی راجانشین ارزشهای کهن و خرافی می سازد.

آری، در ایمان حافظ، انقلاب گستاخ فردا و فرداها را "مهره ها و معیار های امروز" هرگز پی ریزی نمی کنند و اینها بعنوان خصم فردا و دشمن انقلاب نه تنها در کار ساختن فردا و انقلاب فردا سهمی شائسته ندارند بل اینها طرفدار و بهواه خواه "امروزند" و اوضاع موجود، که در انقلاب فردا، قبل از همه بایست به "دار" مجازات انقلاب آویخته شوند.

آری، همانگونه که "امروز" مدافعین و مناسبات خاص را می پرورد، فردا نیز

مناسبات عادلانهٔ خاص خواهد داشت و مسلماً مدافعین سر سخت و پیگیری نیز تحویل جامعهٔ بشری خواهد داد که کارنامهٔ حیات شان حاوی مبارزات خلل ناپذیر و جهاد های آتشین در راه پیروزی فردا و طلوع فردا میباشد که اقبال نیز از دودمان فردا و تبار جامعه نوین فردا بحساب می آید.

اقبال این فرزند فردا که حضور امروزی دارد و متولد امروز است، بحساب فردا و بنفع فردا زندگی می کند، او تبلور درخشان سیمای "آینده" در "حال" است و تجسم جامعهٔ رشید فردا در امروز نگون بخت و ذلیل. حقا که او نسل فردا و قامت افراخته ای "آینده" در حصار متروك و خفقان انگیز "حال" است. در اعتقا او، هیچکس جز "او" در ساختن و باز آفریدن فردا مسئوول نیست که باچنین تعبیر عظمت رسالت "کار" برای فردا و تعهد "نسل انسان" در برابر جامعهٔ نوین رانمایش میدهد. اصولا او فرزند فردا و فردا هاست و او فرزند صحرا و صحرا هاست. بینش او در محدودهٔ امکان و در عرصهٔ حیات جز تغییر و تحول نمی شناسد و روی این باور عمیق، تحول و حرکت را مظهر حضور هستی و ناموس ازلی برای حیات و وجود می فهمد و دلیل بقا و استمرار وجود می شناسد، از دیدگاه او، تاریخ فلسفی انسان همزمان با حرکت و پویائی آغازمی شود، او در جوهر هستی و در نهاد و ژرفای حیات بوجود مبدأ تحول و منشأ حرکت ایمان دارد. عشق به حرکت را محوریت هسته ای کائنات می فهمد و اصل "موج بودن" را قاعده کلی و وجه مشترك برای مطالعهٔ خصلتهای ذاتی و جوهری تمامی پدیده ها و نمود ها می یابد. فلسفهٔ او حاوی طرح بزرگ درنگ ناپذیری و استمرار حرکت ابدی به "الی الله المصیر" است و توقف و درنگ را در کار تکاملی، تکوینی و تخلیقی نمی پذیرد، او لحظهٔ توقف هستی را متساوی با مرگ و نیستی می انگارد.

آری، اقبال بنیاد باور مندیهای فلسفی خود را بر بنای تحول فنا ناپذیر اعمار می کند و محور تغییر و حرکت را دلیل ابقا و احیای جامعه می بیند.

بربنای اندیشه این اندیشمند جامعه و حتی هستی همیشه بار مثبت تحول را با خود همراه دارد و چون دریاچهٔ زلال، هر لحظه دستخوش دگرگونی و رسان است که بالمحهٔ درنگ و توقف می بوسد و می میرد.

دیدگاه های فلسفی اقبال در کلیت حال، تنها به اثبات "ثبات اصل تغییر" منتهی می شود و دیگر عالم ممکن را صحنه تغییر مستمر و تحول ابدی می یابد. نگرش فلسفی اقبال در اعمار تفکر فرهنگی و تغییر بنای بینشهایِ سیاسی و اجتماعی او حیثیت هسته محوری را دارد که ناگزیر جهان و هستی را موجود "هر لحظه شونده" می فهمند، بناء با چنین باورمندی شکوهمندی برای دگرگون کردن چهرهٔ سیاسی و اجتماعی امروز

و رسیدن به فردای آزادی و فرداهائی آزادی دست بکار می شود و راه برای تجدید و نو سازی جامعه را بر می گزیند.

او منقلب کردن افکار را بمعنی منقلب کردن جامعه و دگرگونی در عرصهٔ تفکر و اندیشه را بمفهوم تغییر وضع سیاسی و تحول رفتار اجتماعی جامعه انسانی می داند.

او حصار های تقلبی امروز را که ناشی از سمت تفکر دنیا پرستانه و خود محور بینیهای "امروزیان" است. درهم می شکند و همراه با اندیشه هایش به جنگ امروز نفرینی میرود و برای فردای نوین خود را مهیا می سازد.

چه، او خود عنصر غیر امروز یست که چون شهباز مغرور درتنگنای قفس امروز و تنها زیسته است و برای آزادی پرواز در گسترهٔ فرداها می نالد و در تلاش است تا از اعماق این گمگشتگی ها و مقابر، خود و دیگران را بیرون برد و به افق های نوین رستگاری و زیبائی نزدیك سازد.

ای وای ! دلم برای این خوبترین و بزرگترین زندانی زمان می سوزد، حیف است که چنین برانگیخته مردانی، در ظلمت ظلم، در سیاهچال اسارت و در زنجیر استبداد حماقت امروز، متحمل عذاب عظیم روح باشند و بجرم آزادی خواهی و بلند اندیشی و فرار از سیاهی ارتجاع و ذلت و بجرم حرکت بسوی روشنائی و نورانیت فردا، قبول درد و مصائب نمایند.

تجسیم اندیشه های اقبال، افشا کنندهٔ عمق مظالم و ظلمت بیدرد حاکم بر زمان اوست. او پندار جاودانگی و نظام لجام گسیختهٔ امروز را بامعیار فلسفهٔ تحول ناسازگار می یابد و حیات را ثمرهٔ تحول و انتقال تحول به تحول دیگر می یابد و زندگی را موج بیقرار، بیقراری و شتاب می فهمد و بدینگونه تفسیر و تبیین، معمای حیات و راز بقای جامعه را دریافت می کند و هیجان آلود بیدرنگ می گوید:

موجیم که آسودگی ما عدم ماست
ما زنده به آنیم که آرام نباشیم

اقبال، آدمی را مجموعهٔ بینظیر هیاهوها، هیجانها و سازها و آهنگها می انگارد که با عبور از معبر تحول و تکامل همیشگی، بسوی "شدن" و "رشد" در حرکت و بیقرار یست.

دائرة المعارف شناخت اقبال، "آدمیت" آدمی را، موج شتاب آلود "گذشتن"

و "رفتن" می فهمد که اگر بیقراری و اضطراب و حرکت را از و حذف کنند به مبدأی حیوانی خود باز میگردد و سقوط می کند.

و آنجا که میگوید:

موج ز خود رفتهٔ تیز خرامید و گفت
هستم اگر میروم گر نروم نیستم

او وجود را و هستی را که چلچراغ کنگره نیستی است و دستاورد قرنها گمگشتگی در عدم لایتناهی خداوندیست ناشی از خرامیدن، رفتن و جنبیدن و تحول شدن می داند، و خروج هستی را از شام عدم به اساس حرکت موجی و متحول ارائه میدهد و هرگز به "وجود" و "هست" فاقد حرکت در عالم امکان معتقد نیست.

از همین جا و بر مبنای همین اعتقاد فلسفی و باور دینی است که کنگره ن گرشهای سیاسی و اجتماعی خود را در جامعه استوار می کند و باور می سازد که در پرتو چنین تفکر سیاسی رژیم امروز را سرسختانه نفی و رد می کند و جنگ را برای بجنگ آوردن فردا و نظام فردا می آغازد، و با چنین آغازی آگاهانه در جهت بیداری خلق و ملتها شمع وجود خویشرا فرا راه ظلمت های اجتمای قرار میدهد و بنفع فردا، راه امروز را ظلمت زدائی می کند. او بوا دار طلوع قلبها و آمادگی دلها و مهیا بودن جانها و روانهاست تا زمینه و زمان در جهت طلوع انقلاب فردا و ساخت جامعه فلاح و رستگاری قرار گیرد. بدیهی است که چنین نگریستن برتر، میتواند کاخ حکومت "امروز" را ویران کند و کنگرهٔ زیبای جامعهٔ فردا را بر افرازد.

باری، ببرکت الهام از چنین بارقه و شناختی که پیشروان نهضت انسانی فردا بعنوان مجموعه از بیداری و اهتمام علم و جهاد و فداکاری، و ایمان از خود به ودیعت نهاده اند و روشنائی بر خطوط "راه" و حرکت ایجاد کرده و رفته اند، ما نیز میرویم تا باشد نسلی از نسلهای انسانی ثمره این مبارزه و جهد را دریابند و حیات آدمی برای همیشه از قید اسارت در "امروز" نجات یابد و فردا بحساب انسانیت انسان ظهور کند و پدید آید. و البته بدیهی است که نجات ما از گردونه چنین بیهودگی و مهمل ماندن و ظلم دیدن و ستم کشیدن در گیرو جهد آگاهانه و عارفانه تمامی صاحب دلان روشن آئین است که چراغ عمر خود را وقف ایجاد فردا، وقف آزادی و وقت رهیدگی انسان نمایند، در غیر اینصورت و این چنین قربانی، نمیشود به عمر سیاه امروز اختتام بخشید و یا برای فردای موعود کار کرد. برای اینچنین انقلاب عظیمی، بیداری فردا، عنصر فردا،

عشق فردا، و ایمان فردا را باید تجهیز کرد- چه خو گرفتگان "امروز" اگر مدعی پیروز کردن فردا در تداوم امروزند، راهی بسوئی نخواهند برد، بدون اعلام انحلال، منحل خواهند شد-

آری، اینها سقوط خود را در "امروزی گری" بدلائل گوناگون در یافته اند و اسناد اضمحلال خویشرا تصویب و امضاء کرده اند-

بنا، به ساحل نجات لنگر نیانداختن کشتی مبارزه از آنست که امروزیان آلودهٔ به امروز با نقاب فردا و با نقاب تزویر فردا ها ظاهر شده اند و در متن مبارزه ایجاد کشمکش کرده اند و ایمانهای صدیق مبارزه را پوسانیده و روحهای شجاع مبارزه را به عقب نشینی مجبور کرده اند- بدیهی است یکی ازین گرفتاری بزرگ و به انجام "راه" رسیدن بدون بمنزل مقصود رسیدن، معلول امروزی اندیشیدن برای مبارزه با امروز در جهت فرداست و مولود بکار گیری معیارها و پیمانه های مورد استفاده امروز است برای پیروزی عدالت فردا، در حالیکه قطعاً فردا نه تنها امروز نیست و آهنگی و ساز دیگر دارد، بلکه فردا مضمون دیگر طرح دیگر، اندیشیدن دیگر و عمل دیگر است که نه تنها با معیار های کنونی قابل اندازه گیری نیست بلکه اصولاً اصل وجود معیارها و پیمانه های فعلی در صبح فردا، قابل ارزش و اهمیت نیستند و مسلماً این معرفتها، معیارها و شناخت شناسیها، در مقام تضاد و مخالف فردا قرار دارند و از همین روست که نظام فردا، نظام انقلابی خواهد بود-

چه، اگر فردا و وضع فردا، توصیف ها و موازنه های امروز را در مورد خویش بپذیرد، مسلماً آنهم "امروز" است نه فردای موعود و قابل انتظار-

انکار ناپذیر "اینهمه" که بر شمردیم ابزارهای کهنه و تزلزل پذیر امروز هستند که همزمان باطلوع انقلاب فردا همراه با رژیم امروز و تمامی زمینه های کار برد و گسترده عمل شان، محکوم به فنا و نابودی ابدی هستند-

بنا، هیچ معیار شناخت وتئوری معرفتی و دانش تحلیلی نسبت به حدوث واقعه فردا، و آن لحظه های بزرگ انفجار که یك نظام فرسوده بر مبنای آن فرو می ریزد و به نظام نوین منتقل میگردد، بدست نیست و شك مقوی فردا و به تعبیر دیگر مقوله انقلاب، موقع حدوث و انفجار، منطق بردار و تحلیل پذیر نیست و خارج از دست تبیین و تفسیر ظهور می کند و پدید میآید و همزمان و همپای آن انقلاب و در جریان انقلاب معیارها و شناخت های تجربه، باز سازی آفریده می شوند یعنی منطق و معیار ها و تحلیل ها بر ماموریت تفسیر امروز و موسسات و اوضاع ناشی از امروز را دارند و رژیم گذشته و یا موجود را کالبد شگافی علمی می کنند، هرگز صلاحیت قانونی وعلمی و

توضیح و داوری در مورد فردا و چگونگی جریان ناشناختهٔ نظام فردا را ندارند و بدیهی است که همزمان با حدوث انقلاب همپای سایر ارزشها، نهادها و موسسات و مناسبات مربوط به رژیم امروز درهم کوبیده می شوند و از بین میروند- و مقوله های نوین، معیار های نوین، شناخت ها، ارزشها و معرفتهای نوین برخاسته از طبعیت نظام انقلابی فردا، جانشین همگی دست آورد های نظام امروز میشود و انقلاب فردا با سیمای فردا، آرزو های فردا و نیاز های فردا آغاز می یابد- بلی، فردا طومار تعفن تاریخی امروز را می پیچد و به زیستن، واقعیت و به انسانیت مفهوم و معنی اضافه خواهد کرد-

فردا، خود محدود سازی اجتماعی را به نفع آزادی، عدالت و کرامت انسانی، جانشین خود محور بینی ها و خود سریها و هوا پرستی ها که منجر محدود سازی دیگران در تدوام تاریخ می شده است خواهد ساخت-

فردا، بانخستین بارقه طلوع امر اعتلای انسان و اعتلای "آدمیت" آدم را برفراز مقبره حیوان پرستی، شی شدن و شی بودن آدمی، مطرح خواهد کرد و مفهوم فردا که بر اساس تنفر و انزجار از امروز و نظام امروز بر مبنای یك انقلاب خونین پدیدار خواهد شد، هرگز سنتها و آئین های امروز را نخواهد داشت و با بقایای آن ستیز خواهد داشت و فردا هرگز بدتر از امروز نخواهد بود، فردا هرگز سقوط انسان نیست و هبوط آدمی را بفرود های غم انگیز ظلم و ظلمت بعهده نخواهد داشت-

"فردا" بر بنای اینکه با وضع موجود ناسازگار است و در مقام ضدیت با آن علم مبارزه بلند کرده است، زیبا ترین و بالنده ترین خواهد بود- هر زشتی و تهمتی را نسبت دادن بوضع موجود، برازنده و زیباست و علیه حاکمیت مطلوب فردا، هر تهمتی عصیان و هر عصیانی سقوط است و ناشی از امروزی دیدن، امروزی اندیشیدن و امروزی داوری و عمل کردن است- به امید فردای آزادی و فردای خجستگی و بالندگی انسان-

کالج مسجد- پشاور

۱۳۶۶-۱-۲۹

افغانستان در آئینهٔ قرآن

عرب از سرشك خونم همه لاله زار بادا
عجم رمیده بو را نفسم بهار بادا
تپش است زندگانی تپش است جاویدانی
همه ذره های خاکم دل بی قرار بادا

«اقبال»

از احمد جان امینی

وقتی تکوین شخصیت و هویت کنونی جهان را بصورت یك کل تحقیق و بررسی نمائیم، جهان و تکامل فعلی آن تصادفی و آنی بوجود نیامده، بلکه بصورت تدریجی رشد و تکامل یافته، و این تکامل تدریجی در تمام اصناف و انواع پدیده های جهان اعم در چهره های فرد، اجتماع، اقتصاد و مذهب و ..... محصول تضادها و تنازعات و کشمکش های ذات البینی درونی و بیرونی همان اصناف و انواع بوده که شامل پدیده های طبیعی هم میگردد.

بطوریکه مثبت ها و منفی ها، نرها و ماده ها و راست ها و چپ ها و ..... عواملی اند که پدیده های جدید را تولید و تکامل می بخشند. و این برق و نور است که از جرقه های الکترون های مثبت و منفی و این موجودات حیهٔ اند که از اجتماع تخمه های نر و ماده بوجود می آیند و .....

و اینکه امروزه ما پدیده ها را بصورت کامل و تمام عیار و در خدمت خویش و مسخر مشاهده میکنیم که علوم از زمین بآسمان هاعروج نموده و پدیده ها و اجسام بیجان در خدمت انسان قرار گرفته، ادیان متکامل و قوانین مترقی بر اجتماعات حکومت میکنند. همه و همه تحت مدو جزر زمانی، مکانی و میکانیکی طبیعی شکل و صورت تکاملی یافته است. وای بسا هلاکت و نابودی ده ها پدیدهٔ موجب تولد پدیده های متکاملتر دیگری گردیده اند. واقعات تاریخی و یا بعبارت دیگر حوادث و وقایعیکه تاریخ ها را ساخته و می سازد و جوامع را از مرحلهٔ به مرحلهٔ دیگر گذر و سوق میدهد. بیرون ازین ضابطهٔ عمومی نبوده بلکه این وقایع تاریخ ساز روح و عنصر اصلی همه این سوقیات و تکاملات بحساب می رود.

شخصیت تاریخی ملل و اجتماعات مولود مرهون همین کشمکش ها و تنازعات بوده، بعبارت دیگر همین کشمکش ها و تنازعات اند که صفحات برازنده و

زرین اجتماعات و تاریخ را تشکیل می دهد و برابر است این تضاد ها و کشمکشها در سطح افراد باشد یا ملت ها و یا پدیده های طبیعی دیگر- لحظات خاموش و سکوت را جوامع صفحات بی رنگ و نام گم و بی رونق اجتماعات را تشکیل می دهد که نسل های بعدی نقطهٔ بر ازنده و راه طی شده رادر لابلای آن سراغ و ملاحظه کرده نمیتوانند- بعبارت دیگر افراد و ملل که درروند تاریخ با طرح و عملی نمودن انقلابات مهر سکوت را در هم شکسته و صحنه آرائی کرده اند، از دیگر ملل و افراد تبارز و شخصیت کسب و در خانواده انسانیت همچون قله شامخ پر ثمر و شجر را مینماید که نمای آن از فواصل دور نمایان و توصل بآن فضیلت ها و خیرات ها را در برداشته است- حتی همین کوه های بلند است که در ساختار جغرافی زمین زیبائی و تنوع بخشیده، در چگونگی اوضاع مختلف جوی که باعث ادامهٔ حیات انسان و نباتات و حیوانات است نقش عمده را بازی میکند-

حال با تحلیل مشخص از موقعیت فرد، اجتماع و پدیده های طبیعی بسراغ کشور مردم خودمان افغانستان، قهرمان و مسلمان، می برآئیم- می بینیم افغانستان ظاهراً مواضع کوچك بشکل مشت گره خوردهٔ را مینماید که در اطلس های جهان قرار گرفته است- اما مطالعه و ارجاع به متون تاریخی این خطه در هر مقطع از زمان این را نشان میدهد که خصوصیت تسلیم ناپذیری، جنگ و درهم کوبیدن متجاوزین، طاغوطیان و افکار ناساز گار و ناسالم حاکم بر زمان از خصوصیات فطری این سامان بوده و پیوسته پیشگام نهضت های مترقی و آزادی بخش جهان بوده است که باین کتلهٔ کوچك معنویت و کیفیت بخصوص بخشیده است که چون قلهٔ شامخ تبارز و چون نگین در عرشه اطلس جهان تلؤلؤ میکند-

حضرت علامه اقبال لاهوری، شاعر و صوفی با کرامت اسلام و شرق، نقش افغانستان را در آسیا چه موزون تحلیل و پیشگوئی کرده است:

آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
از گشاد او گشاد آسیا
وز فساد او فساد آسیا

گویا حقیقتاً محدودهٔ جغرافی این کشور حرم سرای آزاد گان و باشند گان آن پاسداران امین بوده اند که در طول تاریخ به جنایت کاران، متجاوزین و بیگانگان و لجام

گسیختگان فرصت و اجازهٔ آن را نداده اند که پای کثیف و جنایت کارشان حریم پاک این خطه آزادگان مسلمان را ملوث سازد- حضرت اقبال صاحب باز هم در لابلای اشعارش شخصیت ها و حتی حیوانات افغانستان را چنین تشریح و تشبیه نموده است:

خیبر از مردان حق بیگانه نیست
در دل او صد هزار افسانه ای است
سر زمین کبک او شاهین مزاج
آهوی او گیرد از شیران خراج
در فضایش جره بازان تیز چنگ
لرزه بر تن از نهیب شان پلنگ

این اولین و آخرین مورد نبوده است که ملت مسلمان افغانستان بانیروی ایمان و عقیده در قرن بیست امپراطوری روسیهٔ متجاوز و هم پیمانان آن را در میدان نظامی، سیاسی و فکری شکست و چرخ تمدن جهانی را به سود مسلمین و آزادی خواهان پیش برده و ریکارد جدیدی را در تاریخ معاصر برقرار نموده است بلکه این ملت با ایمان در هر مقطع از زمان و در هر شرایط ناهموار، علمبردار نهضت های مترقی بوده است- چنانچه به شواهد تاریخ:

بیرق جهان کشائی اسکندر مقدونی در تعرض به همین خاک ما بزمین افتید و از پیشروی بعد باز ماند-

طلسم جهان کشائی و انسان کشی چنگیز خان مغل در تعرض قرن ششم هجری بدست همین پدران قهرمان ما شکست-

امپراطوری جهان کشائی انگلیس که باصطلاح آفتاب در پهنای افقهای آن جای غروب نداشت، در قرن ۱۹ و ۲۰ در زمین ما غروب کرد-

و اینکه این ملت و این زمین پیوسته علمبردار نهضت های اسلامی و سمبول آزادگی بوده است، بی گمان نصرت الهی، فطرت مسلمهٔ این اولادهای آدم علیه اسلام بوده است-

ملت ما باصبر و استقامت و توصل به کلمهٔ توحید و قربانی جگر گوشه ها و عزیزان و نثار خون پاک خویش در طول انقلاب اسلامی و مقاومت علیه امپراطوری خون آشام روسیه شوروی آیه های قرآنی و احادیث نبوی را تفسیر و ترجمه عملی و واقعی نموده اند-

اگر دانشمندان، مفسرین و متخصصین قرآن شناسی در گذشته و حال قرآن را بزبان ترجمه و تفسیر و کتب خانه ها را مملو نموده اند، ملت ما قرآن را در خویش تصویر، تفسیر و قرآن متحرك گردیده اند.

بقول عالم مجاهد اسلام سید قطب شهید:

"سخنان ما همچون مجسمه های است که خون ما بآن جان می بخشد"

و این ملت افغان است که بانثار خون خویش سخنان خویش را جان بخشیده اند و علی الرغم همه نا برابری های نظامی، اقتصادی و انسانی ولی با قلب زنده و با برتری ایمان و عقیده و غلبه بر الحاد و کفر و دهریت جهانی روسیه به جهانیان که همه معادلات جهانی را در لابراتوار مادی و ظواهر تحلیل و بررسی و نتیجه گیری میکردند. این آیهٔ کریمه:

﴿کم من فیه قلیلة غلبت فیة کیثرة باذن الله و الله مع الصابرین﴾

بسا از طائفه اند اندك که غالب میشود جماعت بسیار را بحکم خدا و خداوند همراه صابران است.

غلبه و پیروزی اقلیت های را که ملبس بالباس تقوی و حقیقت اند، تفسیر و تثبیت نمودند. وای بسا که عده قلیلی بر فرقه های دشمن روسیه غالب آمده اند و با اینکه ملت ما در لابلای امواج خون جگر گوشه ها و عزیزان برفراز ویرانه های خانه های محقر شان بی یار و یاور، با شکم گرسنه و چشم اشکبار به مقاومت دلیرانه خویش ادامه دادند. این آیه کریمه از فهرست آیه های قرآنی ترجمه و برملا شد:

﴿و لا تهنوا و لا تحزنوا و انتم الاعلون ان کنتم مومنین﴾

و سست مشوید و اندوهناك مباشید و شما غالبید اگر هستید ایمانداران.

و این نسخه ترجمه و تفسیر عملی را بجهان و دیپارتمنت های علوم قرآنی عرضه داشتند که محکومیت ملت های اسلامی در عصر ما که تعداد نفوس آن ها از یك ملیارد در جهان بیشتر است، از قلت، فقر و ..... آن ها نبوده بلکه عامل اساسی این همه بدبختی ها دوری از تعالیم والای اسلامی است. اینجاست که دو ملیون یهود در جریان جنگ (۴۰) ساله بر اعراب که نفوس انسانی آنها بالاتر از (۱۰۰ ملیون) است غالب آمده است. و بر عکس ملت ما که بیش از ۱۷ ملیون نفوس ندارد به نیروی ایمان بر روسیه که بیش از سه صد ملیون نفوس دارد غالب آمده اند. ملت ما به پیروی از این آیهٔ قرآنی:

﴿ان یمسکم قرح فقد مس القوم قرح مثله و تلك الایام نداولها بین الناس﴾

اگر برسد بشما زحمتی پس به تحقیق رسیده است کافران را زخم مانند آن و این روزها می گردانیم آن را میان مردم۔

باآنکه در آتشکده های نمرودی زمان روسیه از شش جهت مورد اذیت و آلام قرار میگرفت به رجوع به بارگاه خدا مردانه استقامت کردند و یکبار دیگر این ملت ابراهیمی داستان های ابراهیم خلیل را در عصر ما زنده و مجسم ساخت، و سنگر اسلام را حفظ نمود۔ مولانا اقبال می فرماید:

زمانه باز برافروخت آتش نمرود
که آشکار شود گوهر مسلمانی
درآ به سجده و یاری ز خسروان مطلب
که روز فقر نیاکان ما چنین کردند

و با امحاء کفر و دهریت در افغانستان و طرد و محکومیت نظام کمیونیزم به مهر و امضاء رهبران جهانی آن همچون گورباچوف و ..... و پیاده کردن دین اسلام این آیهٔ کریمه:

﴿ان الدین عند الله الاسلام﴾

هر آئینه دین پسندیده نزد خدا اسلام است

احیا و تثبیت نمودند که دین و قانون جز اسلام مقبول شده نمیتواند و این شعار کاذبانه کمونیزم جهانی که اسلام را افیون ملت ها میخواندند، افیون نه بلکه اکسیر جان بخش شد که ملت های مظلوم و محکوم و مرده را بیدار ساخت و با جهاد ظفر مند خویش ثابت ساختند که تمام ادیان و مذاهب و افکار ساخته بشر ناقص نا دوام و غیر قابل قبول عامه بوده نه ملت ها و نه خدای جهان بآن اهمیت قایل میشوند۔ و این آیه کریمه تفسیر عملی گردید:

﴿و من یبتغ غیر الاسلام دیناً فلن یقبل منه و هو فی الاخرة من الخاسرین﴾

و هر که طلب کند غیر از اسلام دین دیگر را پس هرگز قبول کرده نمیشود از وی و اوست در آخرت از زیان کاران۔

و نمای عملی شکست و خسران ملحدین۔ و تمام پیروان باطل را در همین جهان و بدست مجاهدین مسلمان افغانستان مشاهده میکنیم۔

پس ای انسانها، ای مبارزان، ای آزای خواهان و ای همه کسانیکه با ندای سلیم فطرت لبیك میگوئید و ای همه کسانیکه خواهان تحکیم عدالت انسانی هستید و ای کسانیکه خواهان خلافت خدایی انسان در روی زمین هستید و ای کسانیکه خواهان تفکیك حدود انسانی از حیوانی هستید و ای کسانیکه که خواهان حیات جاودانی و آرامش روانی هستید، بشما، بخون سرخ یك و نیم ملیون شهدای افغانستان می نویسم، و با نعره های ملکوتی الله اکبر، لااله الله فریاد میکشم. معیار های پوسیده حاکم بر جوامع خویش را در هم بکوبید معیار برتری کثرت زور و زرنیست، بل تقوی، حق طلبی و عدالت پسندی است.

قلت و کثرت نباشد اعتبار زندگی
ای بسا یك ذره کان کوه و بیابان بشکند

دقت کنید یك انسان ده ها رمه گوسفند را هدایت می کند و می چراند و بر قوی هیکل ترین حیوانات همچون شیر حکومت و سیادت می کند. یك حجر کریمه (طلا) از سنگلاخها پر ارجتر است. یك آفتاب جهان را منور و حیات می بخشد. یك قهرمان توانسته و می تواند کتلهٔ از بشریت را رهبری کند چون پیامبران الهی و قهرمانان و.....

بشما ای مسلمانها فریاد میکشم

در قیام و روند مبارزاتی تان همچون خدا ناشناسان سست عنصر و اندوهناك نباشید و این آیه کریمهٔ را پیوسته بخاطر بیاورید:

(و لن تجعل الله الکافرین علی المومنین)

و هرگز نگرداند خداوند کافران را بر مومنان راهی برای غلبه

و اگر در سنگر، حجر و صنف و هر کجائی قرار دارید با زمزمه این اشعار مولانا اقبال لاهوری وجدان و شور سلیم خویش را بیدار و برقص آورید:

مسلمانیکه داند رمز دین را
نیاید پیش خلق الله جبین را
اگر گردون بکام او نگردد
بکام خود بگرداند زمین را

ای مبارزین بپا خواستهٔ عالم اسلام! شکسته و محرومیت رمز و کلید طبیعی موفقیت ها ست. از شکست ها و زخم هائیکه در جریان مبارزه و جنگ متحمل

میشوید مایوس نشوید- در امواج و روشنائی تند وغرور آفرین آن بساحل مقصود که همانا تحکیم حکومت اسلامی و رهائی توده های محروم است، به پیش بروید-

خداوند میفرماید: ترجمه: اگر بشما زخمی و آسیبی از طرف دشمن می رسد، بدشمنان شما نیز چنین آسیبی می رسد، در حالیکه شما امید ثواب و حیات آخرت دارید و آنها ندارند-

بی داغ دل بدامن صحرا نمی روم
آن جا که درد نیست تماشا نمی روم
در سینه تا طلاطم دریا نپرورم
چون موج تند بر رخ دریا نمی روم

ای انسان ها! بدانید دین مقبول دین خداست- نه دیانت های ساختهٔ انسان، نه راه مارکس و لینن و پس در جهت حاکمیت دین خدا همگی تلاش کنید و باین وسیله از خسران دنیا و آخرت خویش جلوگیری نمائید-

مسلمانان جهان!

اکنون که ما عدهٔ قلیلی بر عدهٔ کثیری کمونیزم روسیه غالب آمده ایم- اکنون که ما بر دیگران برتر شده ایم و دیروز که کشور ما در اطلس جهانی مشتی بیش نبود، قله بر آرزنده را در خریطه جهان احراز نموده است- اکنون که دین ما (اسلام) مقبول عام شده است- اکنون که مکاتب حیوانی کمونیزم و دیوار های پوشالی که میان ملت ها بلند و احداث کرده بودند، یکی بعد دیگر بدست خودشان در هم می ریزد و مکتب کمونیزم رسماً باطل اعلام میگردد، شما هم با توسل به دین خدای جهان و تمسک به سنت هدی حضرت محمدؐ و با تعقیب و ملاحظه از کارنامه های مبارزاتی ما، البته با لباس تقوی موفقیت های خویش را در سطح جهانی تثبیت و به نوبهٔ خویش منحیث امت عظیم اسلامی آیه هائی دیگر قرآن را در خویش تصویر و تمثیل کنید-

و کلمة الله العلیا

* دوره میاشتنی قلم، سال ششم، شماره سوم ۱۳۷۰ هـ ش، سلواغه کب فروری مارچ ۱۹۹۲ء

ساعتی در خدمت علامه اقبال

سید قاسم رشتیا

۱۱ جدی ۱۳۷۵

علامه اقبال در خزان سال ۱۹۳۳ به معیت دو تن دگر از دانشمندان هندی، سید سلیمان ندوی و سر رأس مسعود، بنا به دعوت دولت افغانستان از کابل و چند شهر دگر افغانستان دیدن نمود که خاطرات این سفر دلچسپ او در مجموعهٔ به نام "مسافر" در قالب شعر در آورده شده است و از هر حیث قابل خواندن است.

من درآن زمان در جملهٔ اعضای انجمن ادبی کابل بودم و از حسن اتفاق در هیئت پذیرایی این مهمانان عالیقدر نیز اشتراک داشتم. سفر آنها اساساً به غرض مشوره درباره چگونگی تأسیس اولین پوهنتون افغانستان بود که از آرزوهای اعلیحضرت محمد نادر شاه به شمار میرفت. چنانچه پوهنتون اول آن را به نام فاکولتهٔ طب قبلاً تأسیس کرده بودند. ولی اندکی پس از بازگشت دانشمندان بلند پایه هندی که هر یك در رشتهٔ خود مقام برجسته را در کشور خود حایز بودند، اعلیحضرت نادر شاه به شهادت رسید و پروگرام تأسیس پوهنتون تا چندین سال به تعویق افتاد.

در سال ۱۹۳۵ من به معیت مادرم که مریض بود برای بار اول به شبه قاره مسافرت نمودم و تداوی مادرم در لاهور صورت میگرفت. در خلال مدت سه ماهی که در آن شهر به سر میبردم تا یك اندازه لسان اردو را یاد گرفتم که برای محاوره عادی کافی بود. در همین بین به فکر افتادم تا از علامه اقبال که در کابل به حضور شان معرفی شده بودم دیدن نمایم. سراغ منزل شان را گرفته یك روز به آنجا رفتم. منزل علامه اقبال از عمارات یك طبقهٔ نو ساخت در یك محله رهایشی حومهٔ شهر لاهور بود و در مقابل دروازه یك لوحهٔ کوچك روی پایهٔ چوبی نصب شده بود که روی آن این عبارت ساده خوانده میشد: محمد اقبال وکیل دعوا. زنگ دروازه را فشار دادم. شخصی به دروازه ظاهر شد، پرسید چه میخواهی؟ کارت خوت را که در زیر نام، آرزوی خود را برای ملاقات علامه به قلم نوشته بودم، برایش دادم. کمی بعد برگشته مرا به داخل عمارت رهنمایی کرد. علامه اقبال که در یك اطاق ساده و بی هوا به روی بستر افتاده بود، به دیدن من روی بستر نشست و با من مصافحه کرد و از این که از یك جوان افغان در منزل خود پذیرائی مینماید اظهار خوشنودی نمود. صحبت ما به زبان اردو البته از طرف من به صورت شکسته و ابتدایی ادامه یافت. علامه با تبسم تشویق آمیز فرمود: اگر نمی

دانستم که افغان استید فکر میکردم با یك کشمیری صحبت میکنم- از این لطف و حسن نظر شان تشکر کردم- بعد سخن را جانب افغانستان دور داده گفت من از اول جوانی به افغانستان عشق و علاقهٔ خاصی داشتم- طبیعت کوهستانی و مردم آزاده وتاریخ پر ماجرای آن مرا بیش از هر کشور دگر به سوی افغانستان جلب میکرد- رجال بزرگ شمشیر و قلم را که از این سرزمین مرد خیز برخاسته به حیث پیشوایان خود محسوب مینمودم- محمود غزنوی، شیر شاه سوری و احمد شاه درانی همیشه قهرمانان خیالی من بوده اند- در حالی که مولانای بلخی و سنایی غزنوی وسید جمال الدین افغانی را مرشدان راه طریقت خود میدانم- در دورهٔ معاصر جنگهای بیدریغ مردم افغانستان بر ضد امپریالیزم انگلیس به خاطر دفاع از آزادی شان تا زمان حصول استقلال کامل این کشور، الهام بخش اکثر سروده های من میباشد- بزرگ مردانی مانند غازی امان الله خان و افکار روشن و آرزوهای والای او برای آزادی و سر بلندی مشرق زمین در قلب من همواره جایگاه بلندی دارد- مسرورم که یك فرزند والا گهر دگر افغان اعلیحضرت محمد نادر شاه را هم شخصاً کمی پیش از شهادت شان زیارت کردم- خلاصه من شیفتهٔ کشور شما و دوستدار مردمان نجیب آن میباشم، و برایم مایه خوشی است که در این شامگاه زنده گانی بار دگر به دیدار یك جوان افغان نایل گردیدم تا احساسات درونی و عشق و علاقهٔ عمیق قلبی خود را توسط او به مردم با جوهر افغانستان برسانم-

علامه اقبال این جملات صمیمانه را در حالی که هر دم سرفه گلویش رامیگرفت، یکی بعد دگر با لحن پر هیجانی یکایك ادا می کرد و من سراپا سکوت و محو گفتار سر گوش مانند این مرد بزرگ بودم، و تنها سر خود را به علامت اظهار امتنان شور میدارم، تا این که گفتار بلند بالای او به پایان رسید- مثل این که از عوالم دگری به زمین فرود آمده باشد، بانگاه پرسش آمیزی به من نگریسته گفت: ببخشید آنقدر از دیدن شما حظ بردم و به بیان احساسات و اندیشه های درونی خود مشغول گردیدم که فراموش کردم بپرسم شما چای هندی را میپسندید یا به چای انگلیسی عادت دارید؟

من بدون تأمل جواب دادم که چای هندی را میپسندم بزودی ملازم سینی چای را مقابلم قرار داد- من در حالی که هنوز گفتار محبت آمیز و خوش آیند او در ذهنم طنین انداز بود، خواستم یك قاشق کلان بوره را به پیاله چای بریزم که صدای به گوشم رسید که میگوید احتیاط کنید این شکر نیست نمك است و بعد با تبسم معنی داری به من نگریسته افزود اکنون دانستم که شما به چای هندی آشنا نیستید اجازه بدهید

برای تان چای انگلیسی فرمایش بدهم- از این پیش آمد ناراحت شدم اما علامه اقبال که ضمناً چای به اصطلاح انگلیسی را فرمایش داده بود، موضوع را ادامه داده پرسید که از کتابهای او کدام یك بیشتر در افغانستان خواننده دارد، گفتم همهٔ آثار شما مورد پسند و علاقهٔ مردم ما میباشد، خصوصاً که در هر یکی از آنها از بزرگان کشور ما یاد و تمجید نموده اید، ولی پیام مشرق که دیباچهٔ آن خطاب به غازی امان الله خان و حاوی اندرزهای حکیمانه است و همچنین مجموعه اخیر مسافر که شرح مسافرت شما و رفقای محترم تان به افغانستان است، بیش از دگران طرف مراجعه مردم ما میباشد- سپس خواهش کردم تا یکی از رباعیات مملو از حکمت خود را به قسم یادگار در کتابه جیبی ام به قلم خود بنویسد که با مهربانی قبول نموده این رباعی را نوشت-

نه انجم تا به انجم صد جهان بود
خرد هر جا که پرزد آسمان بود
ولیکن چون به خود نگریستم من
کران بیکران در من نهان بود

با اظهار سپاس از حضور آن مرد بزرگ در پایان یك ساعت صحبت بسی ارزنده، و فراموش نشدنی مرخص شدم اما خاطرهٔ آن روز و از آن ساعت برای همیشه در ضمیرم باقیست-

"علامه اقبال در اثر همین بیماری جانگداز(نفس تنگی) دو سال بعد از پا درآمده به رحمت حق پیوست"

روح پاك او شادباد!

قلب آسیا: گذرگاه و نظرگاه علامه اقبال

سر محقق عبدالله بختانی خدمتگار
وفا: ۱۰ جدی ۱۳۷۶ ه ش

زندگی سالها در کعبه و بتخانه نالید تا از بزم عشق دانای رازی برون آمد- رموز خودی را بی پرده گفت اسرار خودی را فاش ساخت، مغز قرآن برداشت، زبور عجمش نامید، با بانگ درا، پیام مشرق را باز گفت:

پس چه باید کرد ای اقوام شرق! ستارهٔ اقبال در شب تیره و تاردر آسمان مشرق درخشید، بر مغرب نیز پرتو افگند- گویا ستارهٔ بخت انسان و نور انسانیت بود، نوری به سان عاطفهٔ انسانی-

باری این کوکب درخشان، از افق شرق میهن ما طالع گردید- دانای راز رازدار ماشد- آن که شرق و غرب را نیك میدانست و از سرشت، سرگذشت و سرنوشت ملل آگاه بود، شیشه ناموس عالم در بغل داشت، هر که پا کج میگذاشت، خون دل او میخورد، میکوشید هر منکری را با دستانش تغییر دهد، با ایمان راسخ قلم به دست میگرفت، دم را با قلم یار میساخت، هرآنچه منکر است انگشت می گذاشت- چیزی را در دل نگه نمیداشت، او بود که با خطرناکترین منکرات زمین و زمانش رزمید از قبیل استعمار، استثمار، نادانی، بزدلی، گمراهی و بیراهی-

بلی! علامه محمد اقبال، نور خورشید آسمان علم، ادب و سیاست، که ماضی، حال و آینده امم را با بیان تند، شیرین و روشن درمیان میگذاشت- سخنوری که به جواب پیر مغرب نکته دان آلمانی، گویته، پیام مشرق را سرود و این هدیهٔ ارجناکش را به پادشاه افغانستان، اعلیحضرت امان الله خان پیشکش نمود و در مقدمه تصویر عینی امت اسلامی را چنین کشید:

دیده ای ای خسرو کیوان جناب
آفتاب ما توارت بالحجاب
ابطحی در دشت خویش از راه رفت
از دم او سوز الا الله رفت
معرکه یان افتاده در گرداب نیل
سست رگ تورانیان ژنده پیل
آل عثمان در شکنج روزگار

مشرق و مغرب ز خونش لاله زار
عشق را آئین سلمانی نماند
خاک ایران ماند و ایرانی نماند
سوز و ساز زندگی رفت از گلش
آن کهن آتش فسرد اندر دلش
مسلم هندی شکم را بنده ای
خود فروشی دل ز دین برکنده ای

شاعر، مسلمان هندی و ترکی، حجازی و مصری، ایرانی و تورانی را با صراحت انتقاد کرد۔ ناتوانیهای مادی، معنوی و روانی شان را تشخیص داد۔ قانونمندی ناتوانیها را دریافت۔ آن را عمومیت بخشید و انتقادش را خلاصه کرد:

در مسلمان شان محبوبی نماند
خالد و فاروق و ایوبی نماند

مگر، در همین فضا، خطاب به شاه ما، ملت ما را ستود:

ای تو را فطرت خمیر پاک داد
از غم دین سینهٔ صد چاک داد
تازه کن آیین صدیق و عمر
چون صبا بر لالهٔ صحرا گذر
ملت آوارهٔ کوه و دمن
در رگ او خون شیران موجزن
زیرک و روئین تن و روشن جبین
چشم او چون جره بازان تیز بین
قسمت خود از جهان نایافته
کوکب تقدیر او ناتافته
جان تو بر محنت پیهم صبور
کوش در تهذیب افغان غیور
تا ز صدیقان این امت شوی
بهر دین سرمایهٔ قوت شوی
زندگی جهد است و استحقاق نیست

جز به علم انفس و آفاق نیست
گفت حکمت را خدا خیر کثیر
هر کجا این خیر بینی باز گیر
علم و دولت نظم و کار ملت است
علم و دولت اعتبار ملت است
آن یکی از سینهٔ احرار گیر
وان دگر از سینه کهسار گیر

گویا حکیم شرق مشخص ساخت که علت العلل پسمانیهای ملت افغان، ناداری و نادانی است- و به شاه کشور مشوره داد که برای تهذیب این ملت غیور، علم را از سینهٔ احرار و ثروت را از سینه کهسار میهنش بر گیرد-

بلی! شاید حکیم در آرزوی سیر و گلگشت کهسار ما نیز بود- تا در اکتوبر ۱۹۳۳ م، هفتاد و دوسال قبل از امروز، چون صبا بر لالهٔ صحرا خرامید-

خیبر از مردان حق بیگانه نیست
در خمیرش صد هزار افسانه نیست
جاده کم دیدم ازو پیچیده تر
پاره گردد در خم و پیچش نظر
سبزه در دامان کهسارش مجوی
از خمیرش بر نیاید رنگ و بوی
سر زمینی کبك او شاهین مزاج
آهوی او گیرد از شیران خراج
در فضایش جره بازان تیز چنگ
لرزه بر تن از نهیب شان پلنگ

معذلك بر کاستیهای اجتماعی و رنجهای روانی این قوم غیور و شجاع انگشت گذاشت:

لیك از بی مرکزی آشفته روز
بی نظام و ناتمام و نیم سوز
آن یکی اندر سجود این در قیام
کاروبارش چون صلوة بی امام

ریـــــزریـــــز از ســـــنگ او میـــــنـــــای او
آه از امـــــــروز بـــــــی فـــــــردای او

مسافر از ننگرهار به خطهٔ جنت نظیر، کابل رسید. در قصر دلکشا با پادشاه کشور ملاقات کرد. "نادر افغان شه درویش خو" را به ستایش نشست. درد دلهای شان را درباره ملك و دین درمیان گذاشتند. شاه "فقیر دردمند" را عزیز و برادر خواند و مقدم او را گرامی داشت.

مهمان گرانقدر به "گذرگاه" گذر کرد، به آرامگاه بابر شتافت. غزلی سرود و در آن گفت:

خـــوشـــا نـصیـب کـــه خـــاك تـو آرمیـد ایـن جـا
کـــــه ایـــن زمیـــن ز طـلـســم فـــرنگ آزاد اســـت
هـــزار مـــرتبـــه کـــابـــل نـکـــوتـــر از دلـــی اســـت
کـــــه آن عـــجـــوزه عـــروس هـــزار دامـــاد اســـت
درون دیـــــده نـــگـــــه دارم اشك خـــونیـــن را
کـــــه مـــن فـــقیـــرم و ایـــن دولـــت خـــدا داد اســـت

وفد علمای هند (علامه اقبال، سر راس مسعود، سید سلیمان ندوی) در ترتیب پروگرام درسی دارالعلوم عربی کابل علمای افغان را یاری رسانید. شاعر مهمان مورد تکریم و تحسین و پذیرائی صمیمانهٔ دانشمندان و ادبا در محفل انجمن ادبی کابل قرار گرفت.

از کابل رهسپار غزنی گردید. بر تربت حکیم سنایی، سلطان محمود و بزرگان دگر اشك فراوان ریخت. به قندهار رفت. فضای آن شهر احساساتش را هیجانیتر ساخت:

قـــنـــدهـــــار آن کشـــور میـــنـــوســـواد
اهـــــل دل را خـــــاك آن خـــــاك مـــــراد
رنـــگهـــا، بـــوهـــا، بـــواهـــا، آبهـــا
آبهـــا تـــابـــنـــده چـــون ســـیـــمـــابهـــا
لالـــــه در خـــلـــوت کهســـتـــار هـــا
نـــارهـــا یـــخ بستـــه انـــدر نـــارهـــا

خرقه مبارك حضرت رسول اکرم را زیارت نموده بوسید. مست، مسحور و

محو تماشای این مقام گفت:

سینا است که فاران است؟ یارب چه مقام است این
هر ذره خاک من چشمی است تماشا مست

از زیارت احمد شاه بابا الهام گرفت، حرف باطنش را به "پور نادر" "ظاهر" ساخت.

سفر پایان پذیرفت. قصهٔ مفصل اقبال مسافر را، در "مسافر" اقبال میخوانیم و در می یابیم که زندگی یك سفر است. در ره دور و دراز به نشیب و به فراز.

شاعر سفر دگری نیز دارد و آن عروج روحانی و یا سفر تخیلی ویست به اوج جهان، کیهان و فراتر از آسمانها. اقبال در اثر جاودان خویش، مثنوی "جاوید نامه" داستان سفر شاعرانه اش را به سر رسانیده است. او در عالم خیال به سیر، سیاحت و سفر دور درازی پرداخته و در جریان سیر به عالم بالا توانسته است با ارواح بزرگان دین و دولت اسلامی، گفت و شنودهایی داشته باشد.

تعجب نباید کرد، شاعر در این سفر خیالی خویشتن را "زنده رود" نامیده و "رومی" یعنی مولانا جلال الدین بلخی را مرشد، رهبر و رهنمایِ سفرش معرفی کرده است.

زنده رود در این سفر به فلك عطارد میرسد. آنرا ماوای ارواح پاك در می یابد. دو تن را در نماز میبیند، مقتدی تاتار و افغانی امام، تاتار مصلح بزرگ ترك سعید حلیم پاشا و افغانی، سید جمال الدین است. در این اثنا رهبر زنده رود، رومی گفت:

گفت

مشرق زین دو کس بهتر نزاد
ناخن شان عقده های ما کشاد
سیدالسادات مولانا جمال
زنده از گفتار او سنگ و سفال
ترك سالار آن حلیم دردمند
فکر او مثل مقام او بلند
با چنین مردان در رکعت طاعت است
ورنه آن کاری که مزدش جنت است

بعد از نماز، رومی امام و مقتدی را به زنده رود معرفی نمود. زنده رود با افغانی صحبت مفصلی داشت که برای دریافت آن راز ونیازها، بایست حتماً به جاوید نامه

رجوع کرد.

در ماورای آسمانها، در قصر سلاطین مشرق زمین، زنده رود به ملاقات ابدالی، اعلیحضرت احمد شاه بابا رسید که مکالمهٔ دلپذیر شان جاوید نامه را دلپذیر ترساخته است.

ضمن صحبت، هر دو، استعداد فطری ملت افغان را بیان و تصدیق نموده، از عقبمانی این ملت در گذشت روز گار، اندیشه های شان را تبارز داده اند مثلاً:

ابدالی در باره این ملت جوان پرسید:

آن جوان کو سلطنتها آفرید
باز در کوه و قاز خود رمید
آتشی در کوهسارش برفروخت
خوش عیار آمد برون یا پاک سوخت؟

و زنده رود شکایت کنان جواب داد:

امتان اندر اخوت گرم خیز
او برادر با برادر در ستیز
از حیات او حیات خاور است
طفلک ده ساله اش لشکر گر است
بیخبر خود را ز خود پرداخته
ممکنات خویش را نشناخته
هست دارای دل و غافل ز دل
تن ز تن اندر فراق و دل ز دل
مرد رهرو را به منزل راه نیست
از مقاصد جان او آگاه نیست

زنده رود گرم و گرمتر شد. تاجایی که شکایتهای خیلی صریح و پوست کنده، خوشحال خان ختك را باز گفت:

خوش سرود آن شاعر افغانشناس
آنکه بیند باز گوید بی هراس
آن حکیم ملت افغانیان

آن طبیب ملت افغانیان
راز قومی دید و بیباکانه گفت
حرف حق با شوخی رندانه گفت
اشتری یابد اگر افغان حر
با براق و ساز و با انبان در
همت دونش از ان انبان در
می شود خوشنود با زنگ شتر

ابدالی سخنان انتقاد آمیز زنده رود را خیلی پر اهمیت تلقی کرد، به آن ارج فراوان گذاشت- ملت افغان را قلب پیکر آسیا خواند و صحت و فساد پیکر را مربوط و منوط به صحت و فساد قلب دانست:

در نهاد ما تب و تاب از دل است
خاک را بیداری و خواب از دل است
تن ز مرگ دل دگرگون میشود
در مساماتش عرق خون میشود
از فساد دل بدن هیچ است هیچ
دیده بر دل بند و جز بر دل مپیچ
آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
از فساد او فساد آسیا
در کشاد او کشاد آسیا
تا ز دل آزاد است آزاد است تن
ورنه خاکی در ره باد است تن

سالها سپری شد- شاعر گرانمایه به سفر آخرت شتافت- اشعار و افکار گهربار وی، این ودیعهٔ گرانبها، تا هنوز هم نادیده، ناشنوده و ناخوانده ماند-

چو رخت خویش بربستم ازین شهر
همه گفتند: با ما آشنا بود
ولیکن کس ندانست این مسافر
چه گفت و با که گفت و از کجا بود؟

سرزمین اقبال از قید اسارت فرنگ آزاد شد و دران هند، پاکستان و بنگله دیش به وجود آمد- مگر سرنوشت قلب آسیا زخم خونینی به جا گذاشت- که اینك به ناسور مبدل گردیده است-

دریغا که "آسیا" هنوز هم، به گونهٔ شایسته و بایسته، متوجه نگردیده که تشویق فیلسوف شرق و شاعر ارجمند آسیا هنوز هم پا بر جاست :

از فساد او فساد آسیا
در گشاد او گشاد آسیا

هنوز هم وقت است که جهان، خصوصاً ملل آسیا و بالاخص کشورهای همسایهٔ ما، به نسخه و توصیه پربهای شاعر حکیم توجه و دقت فراوان مبذول دارند، و بیندیشند که همین اکنون هم از فراز آسمانهای عقل و خرد، سگنالهایی به گوش هوش ساکنان کرهٔ خاك میرسد که هشدار: اگر شعله های آتش جنگ برادرکشی را در سر زمین افغان فرو ننشانید، و این ملت را باز مصئون و مأمون نسازید، لهیب آتش فساد بالترتیب و بالنوبه دامنگیر حال و مآل تان خواهد گردید، و این، تنها تصویر و تخییل شاعرانه، خوشبینانهٔ سراینده جاوید نامه نی، بلکه اندیشه و پیشگویی حکیمانه و منطقی دیالیکتیکی و اجتماعی سیاسی یك فیلسوف سیاستدان و نوای عصر و زمان ماست که با حقایق تاریخی و واقعیتهای جغرافیایی انطباق دارد:

آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
از فساد او فساد آسیا
از گشاد او گشاد آسیا
تا دل آزاد است آزاد است تن
ورنه خاکی در ره باد است تن

فاعتبروا یا اولی الالباب، و السلام

کابل، خیر خانه
۲۰ سرطان ۱۳۷۴
مطابق ۱۱ جولای ۱۹۹۵

باب چهارم

عقیدت منظوم افغانیها بحضور اقبال

علامه شرق

مرد آزاده داکتر اقبال
آن بهی خواه قوم در همه حال
تا که جان داشت گفت آزادی
تا دم مرگ خواست استقلال
غیر خدمت برای هم‌نوعان
در سراو دگر نبود خیال
خامهٔ او چو صور اسرافیل
روح معنی دمید در اجیال
با غم قوم خاطرش توأم
در وطن دوستی نداشت مثال
بر سر حق قوم با اعدا
همه اوقات داشت جنگ و جدال
پی تأمین وحدت ملی
عمر در باخت آن ستوده خصال
انـدرین ره کشیده زحمتها
گشت سیمای بدر او چو هلال
ثمر سعی او بود که شده
ملکش آزاد بعد چندین سال
کاش بودی حیات تا دیدی
آخرین آرزوی خود اقبال
این زمان فرد فرد پاکستان
هست ممنونش از نسا و رجال
یاد و بودی ازو کنند مدام
ننمایند زین مرام اهمال
بلکه این نوع شخص ملی را
عالمی قدردان بود بکمال
قوم افغان که فطرةً هستند
جملگی دوستدار استقلال

مسلکاً دوستدار او باشند
زو ستایش کنند در همه حال
روح این مرد دائماً خواهند
شاد و خرم ز ایزد متعال
از برایش بهشت از در حق
همچو بیتاب میکنند سوال

قصیده در مرثیه فیلسوف وطن خواه
پروفیسر اقبال غفرالله
از طبع ملك الشعرا قای عبدالله

اقبال رخت بست و ز هندوستان برفت
کان فیلسوف عالم شرق از میان برفت
باید به نارسایی بخت دژم گریست
که اقبال را گذاشت، که زود از جهان برفت
افتاد گوهری ز کف دهر روی خاک
بیچاره دهر بین، که بر او این زیان برفت
از دست مفت، دامن اقبال داده یی
شرمی کن ای زمانه ز دست چسان برفت
پیر و جوان، چو طفل یتیم اند اشکریز
کان زنده دل ادیب، بطبع جوان برفت
نام و نشان فلسفه محوار شود بجاست
کان فیلسوف صاحب نام و نشان برفت
اقبال رفت ترسم از ادبار روزگار
می آید این بجای وی، آری چو آن برفت
دیگر کجا رسد بحریفان پیام شرق
کان نکته سنج شاعر شیرین زبان برفت
وامانده تلخکام، ز حرمان خویش گوش
کان منطق موثر و، سحر بیان برفت
آن خیر خواه عالم اسلام، ناگهان
نادیده ذوق رابطهٔ این و آن برفت

دیگر رموز حکمت دین از که بشنویم
آن کاشف حقایق راز نهان، برفت
درس خوشش ز مکتب مولای روم بود
در عقل و نقل زآن پی آن راستان برفت
فکرش بان دوبال، که از عقل و نقل داشت
چندان گرفت اوج که بر آسمان برفت
از بسکه داشت حب وطن در ضمیر پاك
چندان شتاب کرد، کزین آشیان برفت
دل را توان شرح نباشد ازو مپرس
کز رفتنش چها بسر ناتوان برفت
رنگ ثبات در چمن دهر، چون ندید
چون بوی گل جریده ازین گلستان برفت
روحش بسان فکر بلندش گرفت اوج
زین خاکدان پست، بباغ جنان برفت
دیده است بایزید و جنید و فضیل را
روحش چو در عروج، بوادی جان برفت
آنچه مقام سید افغان نمود، کشف
با رومی اش حرف امام آذان برفت
یکباره از نصایح پُرسود، لب ببست
شاید ز ما بچرخ برین گر فغان برفت
درس خودی و خود نگری داد چون بقوم
آنگاه خود، بمرحلهٔ بیخودان برفت
آثار خود بدهر چو جاوید مانده است
هرگز نمرد گرچه ازین خاکدان برفت
آسود از گداز غم دهر خوش بخاك
گویی چرا شك غمزده از دیدگان برفت
جسمش بزیر خاك اگر رفت باك نیست
روحش چو زین خرابه بدارجنان برفت
یادش مقیم خلوت دلها و نام او
از بسکه زنده است کران تا کران برفت

تاریخ فوت خامه الف بر کشیده گفت
اقبال هند ماه صفر از جهان برفت

عدهٔ حروف مصرع اخیر بحساب جمل (۱۳۵۷) هزار و سه صد پنجاه هشت میشود و چون عدد الف را که یکی است ازان کشیده شود هزارو سه صد و پنجاه هفت می ماند که تاریخ فوت اوست۔

اقبال کیست

ادیب سخن گستر نکته سنج
که هر نکته اش بهتر است ز گنج
چمن گردهٔ طرز رنگین اوست
شکر پارهٔ حرف شیرین اوست
کلامش چو اوج بلندی گرفت
سخن رتبهٔ ارجمندی گرفت
زند طعنه آهنگ او بر ارق را
که خواهان بود نهضت شرق را
نوین شیوهٔ را به سبك کهن
در آمیخت از قدرت علم و فن
چو اندر سخن جادهٔ نو گزید
پیامی ز مشرق بمغرب رسید
سخن را در آمیخت چون با علوم
ازو زنده شد طرز ملای روم
چو فکرش پی فیلسوفی گرفت
طراز سخن طرز صوفی گرفت
نوایش هم آهنگ با نفخ صور
که افسردگان را در آرد بشور
چو بلبل به آهنگ کهسار ما
ز هند آمد این طوطی خوشنوا

☆☆☆

یہ منظومہ جناب بختانی نے قاری عبداللہ کے دیوان سے نقل کیا ہے، پشتانہ علامہ اقبال پہ نظر کی ص ۲۰

به یاد علامه محمد اقبال
محمد ابراهیم خلیل

بیار باده که محفل بنام اقبال است
بنام روز جهان احتشام اقبال است
چه باده، بادهٔ پر زور عشق آزادی
که وصف آن همه جا در کلام اقبال است
پیاله گیر که تبلیغ دین و حریت
به قلقل لب مینا و جام اقبال است
بیا که ملت اسلام و کافهٔ مشرق
رهین نشئهٔ جام مدام اقبال است
بیا که دوستی قوم و ملت کهسار
بهر نکات و حروف پیام اقبال است
بیا که خطهٔ ما قلب آسیا موسوم
بسلك نظم حقیقت نظام اقبال است
به هوش باش که غصب حقوق هر قومی
خلاف رای صواب التزام اقبال است
بیا که باده عرفان و گردش ایام
کنون بنزد حقیقت بکام اقبال است
بیا، بیا که ز بوی گل بهار مراد
بچار فصل معطر مشام اقبال است
بیا که فلسفه و منطق و سخندانی
بهر یك از اثراتش بدام اقبال است
ز مهد تا بلحد خوب گفت و خوب نوشت
که آنهمه بجهان فیض عام اقبال است
بیا که گرچه تهٔ خاك رفته بر سرخاك
بهر کجا سخن از احترام اقبال است
بقول خواجه بفحوای حکم زنده دلی

رقم بصفحۂ عالم دوام اقبال است
خطا بود کہ خطابش کنیم لاہوری
کہ قلب مردم عارف مقام اقبال است
در اختتام ہدایای مغفرت ز خلیل
بجسم نامی و جان گرام اقبال است

☆☆☆

یہ نظم سالگرہ اقبال کی مناسبت سے کابل میں ۱۳۳۱ھ ش میں پڑھی گئی۔ پشتانہ علامہ اقبال پہ نظر کی، ص ۶۷

رثای اقبال

از طبع جناب غلام دستگیر خان مهمند

چیست این شور و شر مردم و آواز خروش
که رسد دمبدم از غمکدهٔ هند بگوش
ناله و شور و فغانیکه برد از سرهوش
شنود گوش دل این واقعه از بانگ سروش

می ندانی که بهند این چه خروش و زاریست
شیون مرگ سر اقبال بعالم طاریست

شاعر هند ز دیر عدم آباد برفت
رخت بربسته و با خاطر ناشاد برفت
یا که از بزم سخن نامور استاد برفت
ساز عشرت همه را یك بیك از یاد برفت

نه مسلمان بغمش ماتم و شیون دارد
سینهٔ چاك ببین گبر و برهمن دارد

شاعری همچو سر اقبال بدنیا کم بود
سخنانش بدل خسته دلان مرهم بود
طبع اوصاف ز آئینه و جام جم بود
دیده اش از غم ابنای وطن پرنم بود

روز و شب فکر به بهبود مسلمان میداشت
خانهٔ قلب پر از جوهر ایمان میداشت

کرد با طرز غزل تازه روان سعدی
از سخن لطف ببخشید بیان رومی

مـــانـــد بـــنـیـــاد ســـخـــن خـــوبـتـــر از فـــردوســـی
گـــوی ســبـــقـــت بـــربـــود از شـــعـــرای نـــامـــی

روح دانتـــی شـــدی مـهـبـــوت ازان فـــکـــر رســـاش
خـــاســـت از مـــرقـــد گـــوئتـی بـفـضـا مـدح و ثـنـاش

رفـــت آن قـــافـــلـــه ســـالار ادب، قـــافـلـــه مـــانـد
خـــاك غـــم رفتـــن او بـــر ســـر گیتـی افشـــانـد
اشهـــب مـــرگ بـــر انـگـیـخـتـــه و تـــنـد بـــرانـد
چشـــم پـــوشیـــده ازیـــن غـــمـکـده و دیـــر نـمـــانـد

پـــــس ازیـــن چشـــم نبیـــنـد رخ اقبـــال دگـــر
نـکـــنـد گـــوهـــر گـــفـتـــار خـود ابـذال دگـــر

مـــرد عـــارف چـــو رود دولـــت پـــایـــنـده ازوســـت
هـــم در اقـــلـیـــم ســـخـــن خـــاطـــرهـــا زنـده ازوســـت
شـــمـع عـــرفـــان بـجـهـــان روشـن و تـــابـنـده ازوســـت
گـــوهـــر فیـــض بهـــر جـــای پـــراگـــنـده ازوســـت

صـــاحـــب فیـــض دلا مـــردم فـــرخـــنـده بـــود
کشـــت او شـــان ثـــمـــر و حـــاصـــل آیـــنـده بـــود

و از فـــکـــرت و از عـــقـــل رســـای اقبـــال
آوخ از شیـــــوه و از حســـــن ادای اقبـــــال
حیف از طبـــع گهـــر ریـــز و صـــفـــای اقبـــال
مـــی ســـزد نـــوحـــه نـمـــائیـم بـــرای اقبـــال

حیف دانـــا کـــه رود زود تـــر از دیـــر فـنـــا
نشـــود زود نـــظیـــرش بـــجهـــان هـــم پیـــدا

خطاب به اقبال

عبدالهادی داوی پریشان

صبا بگوی به اقبال خوش بیان از من
کلام تست که سر تا به پای آن اثر است
صدای زندگی از سرزمین مرده خوش است
که ناله های اسیرانی ز سوزش جگر است
عجب نباشد اگر سرزده است از ظلمات
که آب چشمهٔ حیوان کوکب سحر است
چرا خراب نسازد چگونه در ندهد
چو سیل تند وچو صهبایِ ناب شعله ور است
چرا زمین دل آسیا نخندانند
کز آب دیده ابر بهار پاکتر است
شعار نظم تو تریاق سم استعمار
نظام نثر تو اسهام ظلم را سپر است
چو تیشه تو زبان آشنای کوهسار است
به گوش کاهن ما نیز گرم و پرشرر است
خطابه تو به عنوان "ای جوان عجم"
بهشت گوش پریشان سرمهٔ بصر است
دل و دماغ منور کجاست تا داند
چه پیش گوی صادق چه کشف معتبر است

☆☆☆

سالنامه کابل شماره ۳۵-۳۶، ۱۳۵۸ ه تا ۱۳۵۹ ه ش ص ۱۰۰۸

امام مشرق و شاعر مشرق

(سید جمال الدین افغانی و علامه اقبال مرحوم)

از علامه عبدالحئی حبیبی

فروان خفت مرد مشرقی زاد
نکرد از مجد دور رفتگان یاد
فروغ شعلهٔ دل باز افسرد
بقید بندگی، آزاده افتاد

نیامد از نجف آوای حیدرؓ
نگفت اسرار بلخی را کسی باز
ز دشت خاوران و طور سینا
نیامد بال شهبازی به پرواز

ز دل آن جوش و سوز کهن رفت
تب و تاب از روان انجمن رفت
نوای بلبلان گردید خامش
ازان صرصر که بالای چمن رفت

نگون شد پرچم ترک دلاور
ستم افسرد روح ترکیان را
شرار جور قاجاری به ایران
سراپا سوخت آن مرزیلان را

نمیدانم چه آمد بر خراسان
به مرز سور از شاهان جفا رفت
به هند و کابل و ارض مقدس
ز استبداد شاهی ماجرا رفت

چگویم از دم افسون افرنگ؟
همو ما را از خود بیگانه تر ساخت
ز خود وا رفتگان وادی جهل
بنادانی عدو را راهبر ساخت

چمن افسرد و بلبل گشت خامش
خزان آمد کنون آنجا گلی نیست
تهی شد آن قدح، بشکست ساغر
به بزم اندر همانا قلقلی نیست

نماند شور و ذوق آن درد جاوید
نخیزد آه گرم از سینهٔ سرد
ننالم از فسون غرب تنها
که با من هر چه کرد آن آشنا کرد

ز دست شاه و میر افغان و نالد
فراوان تاخت این قوم جفاکار
چو شد شرقی اسیر قید شاهان
غلامی راد مردان را کند خوار

نه بد در شرق یک مرد دل آگاه
که خیزد بر خلاف جور شاهان
سراید پیش ما مزمار نهضت
فروزد شعلهٔ فرنیاگان

برامد یک هشیواری ز افغان
جمال افزود مشرق راز نورش
خمستای وی طلسم سحر غربی
بخاک افگند با افسون و زورش

نـــــدای قُـــــم ازو شـــــد زنـــــده از نـــــو
بـــــه شـــــرقـــــی داد درس مـــــجـــــد و رفـــعـــت
بـــکـــاخ شـــاه و میـــر آتـــش در افـــگـــنـــد
نـــوایـــش ســـوزنـــاك و دل پُـــر الـــفـــت

ز تـــأثیـــر نـــوایـــش واژگـــونـــه
فتـــاد آئیـــن استبـــداد و بیـــداد
ز بـــطـــن مـــام مشـــرق ســـالهـــا بـــعـــد
چـــنیـــن فـــرخ اثـــر نیـــکـــو پســـر زاد

شـــکســـت از ضـــرب او اصـــنـــام اوهـــام
وجـــودش جـــامـــدان را مـــرگ نـــو بـــود
بـــایـــران و بـــمـــصـــر و تـــرك و افـــغـــان
نـــدای قـــم ازو هـــر خـــفتـــه بشـــنـــود

رضـــا و کـــامـــل و زغـــلـــول و عبـــده
ازو خـــوانـــدنـــد درس زنـــدگـــانـــی
کـهـــن فـــکـــر مـــلـــوکیـــت ازو خـــوار
نـــدایـــش انـــقـــلابـــی آورد آنـــی

هـــمـــانـــا فـــکـــر ایـــن مـــرد فـــداکـــار
بـــمشـــرق روشـــنـــی داد و ضیـــا داد
یـــکـــی مـــرد غیـــور و راد و آزاد
بـــه نـــدرت هـــمـــچـــو وی انـــدر جهـــان زاد

روان روشـــن دلـــی پـــر درد و دانـــش
پیـــام انـــقـــلاب آورد مـــارا
نـــوایـــش مـــحشـــر خـــوابیـــدگـــان بـــود
ازان مـــرگـــی امیـــر و کـــدخـــدا را

(درد دل و پیام عصر از علامه عبدالحئی حبیبی ص ۱۰۸ تا ۱۱۰)

علامه اقبال مرحوم

از علامه عبد الحئی حبیبی

پس از چندی چو سید از جهان رفت
درآمد بر افق رخشنده خورشید
برعمن زادهٔ رمز آشنائی
فراز چرخ چون اختر بتابید

برآمد مرد دانائی ز کشمیر
دلش گرم و روانش شعله انگیز
پیامی داد مشرق را ز نو
که ای شرقی ز خواب ژرف برخیز

ز اسرار خودی درسی بما داد
رموز زندگی را کرد افشا
زبورش نغمهٔ داؤد بودی
درایش کاروان را کرد احیا

نمیدانم چی شوری در دلش بود؟
سرودی نغمه ها در نای رومی
نیاید بعد ازو دانای رازی
کزو بازار عشق آید بگرمی

بما اسرار عشق جاودان گفت
ز دل گفت از مقام روح و جان گفت
شب تاریک ما را نور افزود
ازین گیتی سرود و زآن جهان گفت

فقیری بود و دانای رازی
دلی در سینه اش پر درد و شوری
نگاهش تیز بین و فکر صائب
بکاخ انجماد از وی فتوری

خود آگه مرد حق بینی که وی داد
نکو درس خودی مر شرقیان را
بآئین و ثقالت پای بندی
ازو رونق فزودی این و آنرا

الا بیاد صبا از ما درودی
رسان بر مرقدش در خاک لاهور
دیار عشق جلابی و مسعودی
خدایا باد، چشم بد ازان دور

☆☆☆

درد دل و پیام عصر، از عبدالحق حبیبی، ص ۱۱۷ تا ۱۱۳

بیاد اقبال

مایل هروی

شاعر شوریدهٔ خود آگهی
آسمان فضل و دانش را همی
در نیستان دلش سوز نفیر
گرم ره، گرم تپش، صاحب ضمیر
ده که دل شد سلسله جنبان او
عشق آری عشق شد ایمان او
کیست این شاعر که ذوق او رساست
ناله اش سوزنده، جانش باصفاست
نام او اقبال و مقبول از نوا
هست آهنگ کلامش جانفزا
همچو رومی مست جام عشق بود
شهپر روحش بدام عشق بود
این یکی نقش خودی در باخته
وان دگر در بیخودی پرداخته
صد خمستان نشئه در صهبای اوست
اینهمه از عشق بی پروای اوست
خامهٔ پرتاب او تابنده است
آتش دل را برون افگنده است
پخته سوز و پرنوا و درد زا
با تب و تاب خودی بود آشنا
می ندانم عشق جان افروز او
مهر و مه را می فروزد سوز او
از جگر تا گوهر ناب آورد
ناله را از سینه بیتاب آورد
سوز آهنگ کلامش دلنواز

پردهٔ هر ساز او سینه گداز
در خلال نغمهٔ او شورها
میجهد از آتش او طورها
آتشین شعرش شرر افزا بود
همچو مژگان بتان گیرا بود
بسکه جولان میکند تاب و تبش
پر فروغ افتاده ماه نخشبش
لاله از تاب و تبش داغ است داغ
چون فروزد در دل صحرا چراغ
نغمه اش جولان درد و آه بود
از دل خیبر نکو آگاه بود
من چگویم شوخی مضمون او
لاله ها میروید از هامون او
آتشی اندر نیستانم گرفت
از نوای او شرر جانم گرفت
نالهٔ های او سراپایم بسوخت
در دل پرذوقم آتش برفروخت
در حق ما، حق سرود از تاب جان
آن بلند آوازهٔ آتش بیان

"آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان دران پیکر دل است"

☆☆☆

اقبال و افغانستان ص ۷۷ـ ۷۸

غزل حکیم شرق علامه اقبال
از استادخلیل الله خلیلی

بیا که ساز فرنگ از نوا بر افتادست
درون پردهٔ او نغمه نیست فریاد است
زمانه کهنه بتان را هزار بار آراست
من از حرم نگذشتم که پخته بنیادست
درفش ملت عثمانیان دوباره بلند
چه گویمت که به تیموریان چه افتادست
خوشا نصیب که خاک تو آرمید اینجا
که این زمین ز طلسم فرنگ آزادست
هزار مرتبه کابل نکوتر از دهلی است
"که آن عجوزه عروس هزار داماد است"
درون دیده نگهدارم اشک خونین را
که من فقیرم و این دولت خداداد است
اگرچه پیر حرم درد لا اله دارد
کجا نگاه که برنده تر ز پولادست

(از کلیات اشعار خلیل الله خلیلی، ص ۵۰)

به پیشگاه علامه دکتر محمد اقبال لاهوریؒ

از استاد خلیل الله خلیلی

از کلیات و اشعار استاد خلیل الله خلیلی ص ۵۰ تا ۵۲

باد آبان آمد و آورد با خود مشك ناب
خوش بخند ای صبحدم، خرم بتاب ای آفتاب
قاصد آمد نامهٔ لاهور دارد در بغل
نامه اینك نغمهٔ فردوس دارد در خطاب
نامهٔ شوق است باید بر سر و چشمش نهاد
قاصد یار است ازمن بوسه خواهد بی حساب
شهر لاهور است شهر دوستان از باستان
دوستان را یاد کردن دور نبود از صواب
داستان غزنه و لاهور بس دلکش بود
ای حریف نکته دان از حرف حق ابرو متاب
این دو شهر سالخورد از خرد سالی بوده اند

☆☆☆

در سال ۱۳۵۶ دانشگاه پنجاب استاد خلیلی را دعوت نمود تا در سالگرد علامه محمد اقبال لاهوری اشتراك ورزد. اما از طرف حکومت وقت افغانستان اجازه مسافرت به استاد خلیلی داده نشد و لذا استاد قصیده ذیل را انشاد نموده به دانشگاه پنجاب فرستاد.

چون دو حرف از یك عبارت چون دو باب از یك کتاب
قاصد آمد خواند بر گوش دلم پیغام جان
عاشق لب تشنه را داد از نوید وصل آب
گفت آنجا انجمن برپا نموده اهل دل
انجمن یا انجم تابان ز جمع شیخ و شاب

گفت بر بالین اقبال است روشن شمع فیض
ماه و انجم دور وی پروانه سان در پیچ و تاب
چون کشد منّت ز نور شمع بالین کسی؟
کز دل روشن بر آورده هزاران آفتاب

☆

درسیه عصری که شد در پرده لیلای سخن
شاهد معنی به رخ افگند از دهشت نقاب
کعبهٔ حق پایمال لشکر دجال شد
لانهٔ طاووس دین شد جای پرواز غراب
خاصه بر آزاد مردان دیار مصطفی
قافله سالار امی حامل ام الکتاب
شهسواران عجم را تیغ همت شد ز کف
پاسداران حرم را چشم غیرت شد بخواب
روز میدان بود اما جنگجویان خفته خوش
وقت جولان بود اما بال و پر بسته عقاب
مغزهای اهل فکر آشفته اندر جرّ و بحث
لفظ ها جای معنی قشرها جای لباب
باز ماند از اوج مؤمن با پر و بال یقین
شد فرو آسیمه سر با پای شك در منجلاب
راهزن شد میر شب تارا جگر شد تاجور
خانهٔ خلق خدا از جور ایشان شد خراب
آن خدیو بی خبر، این ناخدای بی خدا
کرد از خون ستمکش جام عشرت پر شراب
اختلاف اهل قدرت کرد یکباره تباه
خرمن این را در آتش حاصل آنرا در آب
سود خوار سنگدل ز اشك یتیم بیگناه
بست خلخال نگار خویش را لعل مذاب
بیوهٔ فرزند مرده جان سپرد از فرط جوع

خواجه را خون ناب اشکش زینت زین و رکاب
در سیه عصری که در اکلیل فرماندار هند
دانه های اشك می تابید چون در خوشاب
بانوی گیتی ز نخوت داشت بر سر کوه نور
مهر را یکدم نبود از کشور حکمش غیاب
در چنین عصر سیه تابید ناگه اختری
نور افشان از ورای ظلمت چندین حجاب
اختر اقبال مؤمن جلوه افزا شد ز شرق
کز فروغش دیده و دل جاودان شد بهره یاب
بر گرامی نامهٔ وی ثبت آثار عمر
بر نگارین خاتم وی نقش نام بوتراب
نعره زد کای ملت افسرده تا کی خواب ناز
صبح شد بر پای شو در دهر افگن انقلاب
در مسلمانی غلامی نیست فرمانش بدر
در مسلمانی اسارت نیست زنجیرش بتاب
قفل را بشکن که فرمان خدا در دست تست
بند را بگسل که مؤمن را نباشد بند و باب
ای علم دار حرم راه کجا داری به پیش؟
زمزم این جا تشنه تا کی می روی جویای آب
چون تویی معمار فطرت خود جهان خویش ساز
از بهشت اجنبی الاجتناب الاجتناب
از شکوه نعرهٔ وی چاك شد جیب سحر
هم جرس جنبید و هم مرکب روان شد با شتاب
نعره ای توفنده طوفانی که لرزاند زمین
نعره ای برق جهانسوزی که بشگافد سحاب
واعظ از میدان مسلمان را به خلوت داد راه
رند ما بردش به میدان باز چون عهد شباب
گفت مؤمن را بود در راه حق فخر از جهاد
داغ خون بر سینه اش بهتر بود از لعل ناب
ای مجدد، ای ز تو آرایش کاخ کهن

ای معلم، ای ز تو روشن چراغ جد و باب
ای بلال قرن ما خاموش گردیدی چرا
لب گشا یکدم که جان آمد بلب از اضطراب
بانگ الا الله بر کش تا بلرزد کاخها
روی این فرش رمادی زیر این نیلی قباب
حرف زن، تعلیم ده، تدبیر کن، تکبیر گو
ای جبینت صبح امت، صبح شد یکدم بتاب
دیده بگشا تا ز تأثیر نگاه نافذت
دیو عصر ما گریزد همچو شیطان از شهاب
برده را شور جنون آموز کز فریاد وی
خواجه را چتر مرصّع پوچ گردد چون حباب
عشق را بار دگر افروز در قندیل دل
تا نماید رهرو ما را حقیقت از سراب
نوجوان عصر را، آموز اسرار خودی
تا ستاند جام از جم تیغ از افراسیاب
تا شناسد مهرهٔ بازیگران دهر را
مهره ها از مهر برکند مار ها زیر ثیاب
مشت خاری داشتم کردم نثار روضه ات
مشت خارم را به لطف خویش کن بویا گلاب

☆

آموزگار بزرگ

بر مزار اقبال در لاهور- سال ۱۳۴۳

استاد خلیل الله خلیلی

ای که ما را گردش چشم عقاب آموختی
دیدهٔ بیدار خود را از چه خواب آموختی
شام جمعی را نمودی از فروغ فیض روز
تیره شب را روز کردن ز آفتاب آموختی
خفتگان را با صریر شعله انگیز قلم
صد تکان دادی و چندین انقلاب آموختی
گردن احرار در یوغ اسارت بود خم
بند بگسستن به مردم از رقاب آموختی
زندگی گفتی خط فاصل بود با بندگی
ای دلیل قاطع از فصل الخطاب آموختی
هر سؤالی را که مشکل بود بر عقل سلیم
از دبستان دل آنرا صد جواب آموختی
با رموز بیخودی راز خودی آمیختی
مشت خاک مرده را رفتار آب آموختی

کاروان در راه و منزل دور و دشمن در کمین
رهروان شوق را درس شتاب آموختی
عقل را ره، شوق را جان، قلب را ذوق حضور
این به درماندگان را فتح باب آموختی
خواجه را گفتی ننوشد بعد ازین خون فقیر
بینوا را راه و رسم اعتصاب آموختی
آه از آن ملت که باشد یأس در راهش حجاب
ای امید قوم، تو رفع حجاب آموختی
مولوی در گوش جانت گفت رازی بس بزرگ
زان معلم معنی ام الکتاب آموختی
ملت توحید را از مکر دنیای فرنگ
حرف حرف و فصل فصل و باب باب آموختی
در کهن تاریخ شرق انگیختی شور نوین
شوکت پارینه را عهد شباب آموختی

☆☆☆

از کلیات و اشعار استاد خلیل الله خلیلی ص ۱۵۳

بر آرامگاه عارف شرق علامه اقبال لاهوری

استاد خلیل الله خلیلی

تربت اقبال را کردم طواف
دولتی دیدم درانجا بی خلاف
دیدهٔ بیدار او اندر منام
وان دو دستی تیغ خفته در نیام
مشت خاکش برده بر گردون سبق
تا بداد از هر ذره اش انوار حق
آسمان بر خاک او پیرایه ای
"آفتابی در میان سایه ای"
خلوت آرای رموز بیخودی
محرم اسرار آیات خودی
تا به حشر از سینهٔ آگاه او
بشنوی فریاد الاالله او
زنده از وی رسم و راه معنوی
روشن از وی خانقاه مولوی
از سنایی سوزها در سینه اش
وز زنی بلخی نوا در نغمه اش
این نواها از نوای کبریاست
کاروان خفته را بانگ دراست
این نوا بیرون دمد از نای عشق

وین گهرها زاید دریای عشق
زد سبوی باده نوشان فرنگ
از غریو نعرهٔ وحدت به سنگ
نعرهٔ او در دل ما کار کرد
خفتگان شرق را بیدار کرد
بر مزارش بود لوحی تابدار
یادگار سرزمین کوهسار
در دل آن سنگ از افکار وی
باز خواندم بهترین اشعار وی

از کلیات و اشعار استاد خلیل الله خلیلی ص ۳۸۲ـ ۳۸۳

کعبه و اقبال(۱)

خلیل الله خلیلی

ای محفل عاشقان اقبال
وی مجمع دوستان اقبال
بودیم به آرزو که امسال
آییم به آستانِ اقبال
صد بوسه زنیم از سر شوق
بر خاک سپهرشان اقبال
اسرار خودی ز سر بخوانیم
در نامهٔ جاودان اقبال
جوئیم رموز بیخودی را
بار دگر از زبان اقبال
راز دل دردمند گوئیم
با مردم رازدان اقبال
بینیم که باز شهر لاهور
گردیده مدیحه خوان اقبال

☆☆☆

۱: در ثور ۱۳۴۵ شاعر از طرف دانشمندان لاهور برای شرکت در مراسمی که به مناسبت بزرگداشت علامه اقبال برگزار می شد دعوت شده بود چون در آن هنگام اتفاق مسافرت در حجاز افتاد و شوق زیارت حرمین شریفین گریبان گیر گردید، از شمول در آن محفل عذر خواست باین ترکیب بند :

بینیم که باز آن کهن شهر
نازد به دل جوان اقبال
گوئیم پیام از سنایی
هر روز به گوش جان اقبال

خوانیم ز مولوی سخن ها
تا مست شود روان اقبال

بودیم بدین امید شادان
کامد خبری ز کشور جان

گفتند حرم درش گشاده
بر خلق صلای عام داده
لیلای سیاه پوش کعبه
از چهره نقاب بر گشاده
آنجا که هزار ماه و خورشید
سر بر در عزتش نهاده
آنجا که امین وحی جبریل
دربان صفت از ادب ستاده
آنجا که کلاه فخر شاهان
بنهاده شکوه وی قلاده
بر پایهٔ آستانهٔ آن
کرده فلك از ادب و سیاده
آن مهد مهین که خاك پایش
رشك مه و آفتاب زاده
یعنی که جمال نور احمد
زین طور جلال جلوه داده

زین قله همای فخر و اقبال
بگرفته جهان جان ته بال

این مژده چو آفتاب یکبار
تابید به کلبهٔ دل تار
هم حافظه رخت بست و هم هوش
هم دست فتاد و هم دل از کار
عشق آمد و شد به یك تجلی
سلطان قلمرو دل زار

احـــــــرام حـــــــریـــــــم شـــــــوق بستیـــــــم
پـــــــرواز کـــــــنـــــــان بســـــــوی دلـــــــدار
مـــــــانـــــــدیـــــــم رخ نیـــــــاز بـــــــر در
ســـــــودیـــــــم ســـــــر ادب بـــــــه دیـــــــوار
پـــــــروانـــــــه صـــــــفـــــــت طـــــــواف کـــــــردیـــــــم
بـــــــر شـــــــمـــــــع بـــــــریـــــــن خـــــــانـــــــهٔ یـــــــار
ایـــــــن عـــــــذر مـــــــن ار بـــــــه خـــــــاک اقبـــــــال
ای بـــــــاخبـــــــران کـــــــنیـــــــد تـــــــذکـــــــار
از تـــــــربـــــــت او صـــــــدا بـــــــرآیـــــــد
کـــــــاحســـــــنـــــــت بـــــــه ایـــــــن خـــــــجستـــــــه کـــــــردار
چـــــــون یـــــــافـــــــت خـــــــلیـــــــل بتـــــــگـــــــر مـــــــا
در کـــــــوی خـــــــلیـــــــل بـــــــت شـــــــکـــــــن بـــــــار
ایـــــــن خـــــــلـــــــعـــــــت نـــــــو مبـــــــارکـــــــش بـــــــاد
ویـــــــن تـــــــاج طـــــــراز تـــــــارکـــــــش بـــــــاد

☆☆☆

از کلیات و اشعار استاد خلیل الله خلیلی ص ۱۸۲ـ ۱۸۳

دمی بااقبال

استاد خلیل الله خلیلی

یاد ایامی که با شعر و کتاب
آشنا گشتم در آغاز شباب
بسته بودم با سخن پیوند نو
داده بودم دل به مهرش در گرو
مشق می کردم غزلهای دری
بال افشان همچو پرواز پری
در جوانی شعر رقصان می شود
پای کوبان دست افشان می شود
با جوانی شعر چون یکجا شود
مست و شور انگیز و جان افزا شود
بود عصری برگ ریزان و خزان
شهر کابل رشک گلزار جنان
نور خورشیدش ز هر روزی فزون
آسمانش صاف و نغز و نیلگون
آرمیده در دل تالاب ها
همچو آیینه فروزان آب ها
بادهایش در کمال اعتدال
مشک افشان از جنوب و از شمال
برگها را کیمیا ساز خزان
کرده با ذرات طلا زرفشان
باغ بابر شاه با ذوق مغل
زر به بار آورده جای خار و گل
من درین فرخنده روز دلنواز

گشتم از بخت همایون سرفراز
حکم شد از سوی دولت ناگهان
تا به باغ آیم به نام میزبان
با رفیقان دگر شامل شوم
همدم مردان صاحبدل شوم
میهمانان وارد بستان شدند
در سرای خویشتن مهمان شدند
سیّد والا سلیمان زمان
عالم دین، عارف هندوستان
وان دگر سرراس مسعود شهیر
از علوم شرقی و غربی خبیر
درمیانه حضرت اقبال بود
آفتاب شعر را تمثال بود
از جبینش نور قرآن آشکار
وز لقای وی خزان ما بهار
با سنایی کرده ساغرها نگون
در بساط لای خواران جنون
عارف راز آشنای مولوی
عصر حاضر را چراغ معنوی
شرق را شلاق غیرت خامه اش
درس امت جاودانی نامه اش
آنکه بعد از کشور پاک حجاز
با در و دیوار افغان گفت راز
دیده در چشم عقاب خشمگین
ملت کهسار را نقش مبین
آسیا را خوانده نقش آب و گل
گفته افغان را دران پیکر چو دل
هر سه تن بستند صف بر قبر شاه
شاه خفته بی خبر در خوابگاه
مشت خاک وی نهان در جوف سنگ

نی نوای نغمه نی شیپور جنگ
نی بساط خسروی نی تخت عاج
نی ز کوه نور برقی نی ز تاج
زایران دست دعا افراشتند
عرضه کردند آنچه در دل داشتند
منظر خورشید و الوان خزان
صفحه سیما بگون آسمان
زایران را جذب سوی خویش کرد
خاکیان را آسمان اندیش کرد
مهر را دیدند پویا سوی شام
می نهد لرزان به بام چرخ گام
می رود تا بوسه های آخرین
کوهساران را گذارد بر جبین
باغ مانند بهشت آراسته
برگ برگش شسته و پیراسته
گفت سید این مناظر این جمال
این بهشت روح بخش بی مثال
قلب بابر را به خود تسخیر کرد
شاه را بر دست و پا زنجیر کرد
زان جهت فرمود کز هندوستان
جاودانه هندش در دل این بوستان
شاعر آزادهٔ بالغ نظر
از رموز حال و ماضی باخبر
سبز گون سیمای وی شد لاله گون
جوش زد در رگ رگ وی موج خون
خامه را بگرفت بر جای عصا
خامه ای جادو کش معجزنما
اهل دل را خامه جای اژدهاست
حرف حق برهان مردان خداست
گاه چشمش بود سوی آسمان

بر فضای نیلگون بیکران
گاه سوی قله های برف پوش
محمل خورشید شان بر روی دوش
گاه سوی کابل جنت نظیر
مولد آزادگان شیر گیر
گاه سوی تربت خاموش شاه
جای مسند سنگ گورش تکیه گاه
خامه با انگشت وی همکار بود
آسمان پرواز و اختر بار بود
رای خود را با قلم اظهار کرد
قول سیّد را به شعر انگار کرد
این غزل روشنگر سیمای ماست
ماضی ما، حال ما، فردای ماست

☆☆☆

از کلیات و اشعار استاد خلیل الله خلیلی ص ۵۸۴ـ ۵۸۵

اهداء به علامه داکتر محمد اقبال لاهوری
جواب مسافر

از پوهاند دکتور محمد رحیم الهام

﴿این پارچه را به تاریخ ۵ دسامبر سال ۱۹۷۷ م در کانگرس بین المللی صدمین سالگرد تولد علامه محمد اقبال لاهوری، بر تربت آن آزاده مُرد، در لاهور توسط گویندهٔ آن خوانده ام ولی تاکنون نشر نشده است.

شاد روان اقبال در ختم سفر به افغانستان منظومه یی به عنوان مسافر سرود و نشر کرد. این پارچه اصلاً به جواب آن "مسافر" سروده شده است.﴾

اندران وقتی که آن دانای راز
حضرت اقبال، پیر سرفراز
آن خدیو ملک فقر و بی نیاز
شمع سان روشن، ولیکن بی گداز
کرد سوی کشور افغان گذر
دفتری بنوشت در ختم سفر
اندران دفتر بسی دُر سفته است
نکته های بهتر از دُر گفته است
نزد هر افغان شد آن دفتر عزیز
همچو لعل و چون دُر و گوهر عزیز

☆

گرچه آن پاکیزه بُد همراز ما
با خبر از درد و سوز و ساز ما
کام وی شیرین بُد از جام جلال(۱)
پیر بلخ آن رازدان با کمال
گرچه بود اندر کنار گنج بخش(۲)
آن که از غزنین به لاهور رانده رخش
گرچه بُد لعل بدخشانش نگین
کرد چون در کلک شعر انگبین

گرچه آن دانای راز انجمن
گفت با دنیا به لفظ ما سخن(۳)
گرچه اندر شعرش آن صاحب یقین
گفته بود این نکتهٔ مهر آفرین
"آسیا یك پیکر آب و گل است
ملت افغان در آن پیکر دل است
از فساد او فساد آسیا
از گشاد او گشاد آسیا"
گرچه درس از بوعلی آموخته بود
دیگ فکرت با سنایی پخته بود
باز هم خود را مسافر خوانده بود
وین لقب بر دفتر خود مانده بود

☆

خواستم من هم خطابی آورم
وان مسافر را جوابی آورم
گرچه من مهجورم از نور وصال
میزنم اندر هوای وصل بال
اشك چشمی میفشانم پر ز درد
از رخم تا بستر د آهسته گرد

☆

صبحگاهان چون برید خوشخرام
بهر ما آورد این خرم پیام
گفت، راه خطهٔ لاهور گیر
مقصد نزدیك و راه دور گیر
رو بدان جایی که باشد مهد راز
یادگار روزگاران دراز
هر درخت باغ وی افسانه ای
هر گلش بنشانده ای فرزانه ای

طوطیش منقار دارد پر شکر
گلبنش بیجاده دارد پر گهر
دیده خاکش بس فراز و بس نشیب
دارد اندر دفتر تاریخ زیب
بس که ازخون شهید انباشته ست
نرگس آنجا چشم مردم کاشته ست
آبها در حوضهای شالمار
میجهد مستانه و سیماب وار
تا رسد بر تربت صاحبدلی
راز دانی، راد مردی، مقبلی
تا نهد بر تربت اقبال سر
گردد از اسرار هستی باخبر

☆

چون شنیدم این پیام خوشگوار
شوق شد آتش، به جانم زد شرار
در دل من رازها آمد پدید
سوز جان را سازها آمد پدید
برگ بی برگی گرفتم در بساط
لاف درویشی زدم از انبساط
همچو شاهین از فراز کوهسار
پر کشود، بی خبر، دیوانه وار
شوق وصل ازبسکه مستی میفزود
جانم از تن پیشدستی مینمود
محمل من بود بال جبرئیل
آن که هست الهام یزدان را بدیل
جرعهٔ جام سنایی در دهان
درد هجویری نهان اندر بیان
سید افغانیم بر ره دلیل
پرتوم از شمع بلخی در سبیل

☆☆☆

آن که در شبهای تار زنده گی
مهر وی دارد چو خور تابنده گی
خفته را گوید که برخیز، ای پسر
از سراب وهم بگریز، ای پسر
تو ز دریایی، سوی دریا شتاب
موج زن، چون ریگ در ساحل مخواب
گر خرد هر چند باشد رهبرت
عشق باید گاه رفتن شپهرت

☆

آمدم اینک به پیش شاه عشق
پیش اقبال، این چراغ راه عشق
آن که از رمز خودی آگاه بود
درد بود و سوز بود و آه بود
آن که زنجیر غلامی پاره کرد
دردهای مردمان را چاره کرد
از کلام الله کلید تازه یافت
سوی باغ آرزو دروازه یافت
گشت فارغ از گزند بیش و کم
سر کشید از دیر در کنج حرم
رهبر خود جستجو را برگزید
در خط رها آرزو را برگزید
از رموز سرّ حق آگاه گشت
هر کجا با خلق او همراه گشت
نالهٔ مظلوم در شعرش دوید
دست گشت و دامن ظالم درید
از شراب زنده گی سرشار شد
آن قدر شد نشه تا هشیار شد

سنگ زد چندان به مینای فرنگ
تا شکستش ریخت زان مینا فرنگ
مردمان هند را بینش فزود
گرد ذلت از رخ مردم زدود
برگرفت از حکمت قرآن سبق
هم ز حق گفت و هم از مردان حق
باشد از افلاک برتر خاک او
صد سلام بر روان پاک او
من به درگاهش نیاز آورده ام
تحفه ای از سوز و ساز آورده ام
قطره ای چند از دو چشم من چکید
خون دل بُد شعر شد، سویش دوید
تا شود گلدسته بر سنگ مزار
تا ابد ماند در آنجا یادگار

از هفت روزه وفا جریده اتحادیه نویسندگان آزاد افغانستان، پشاور ۱۱ جدی ۱۳۷۵ ه ش

☆☆☆

۱: مقصود مولینا جلال الدین بلخی است

۲: مقصود علی بن عثمان جلابی هجویری غزنوی، معروف به داتا گنج بخش

۳: مقصود زبان فارسی دری است.

۴: مقصود جمال الدین افغانی است.

☆

مآخذات

الف- کتب

۱: آریانا، دائرة المعارف فارسی، انجمن آریانا دائرة المعارف افغانستان جلد سوم مطبع عمومی، کابل ۱۳۳۳ ه ش

۲: اقبال و افغانستان، از صدیق رهپو، وزارت اطلاعات و کلتور، بیهقی کتابخانه، کابل ۱۹۷۷ء

۳: دردِ دل و پیام عصر، عبدالحئی حبیبی، اداره تحقیقات علامه عبدالحئی حبیبی، مطبوعه پشاور ۲۰۰۰ء

۴: کلیات اقبال فارسی، شیخ غلام علی اینڈ سنز- طبع پنجم، ۱۹۷۵ء

۵: کلیات و اشعار خلیل الله خلیلی مطبوعه پشاور، ۲۰۰۰ء

۶: اقبال ممدوح عالم، داکتر سلیم اختر، بزم اقبال لاهور، طبع اول نومبر ۱۹۷۸ء

۷: پشتانه د علامه اقبال په نظر کی، عبدالله بختانی، پشتو ټولنه، کابل، ۱۳۳۵ ه ش

۸: خوشحال خان ختك، اویوخونوز فرهنگیالی، عبدالله بختانی، مطبوعه پشاور، ۲۰۰۱ء

۹: توریالی پشتون، مطبع دولتی کابل، بی تا

ب- رسائل و مجلات و اخبارات:

۱۰: امان افغان شماره ۱۰- ۱۱- ۱۳- ۱۷

۱۱: سالنامه کابل، مسلسل ۴۵- ۴۶، ۱۳۵۸ ه ش- ۱۳۵۹ ه ش

۱۲: مجله کابل، سال اول شماره ۱۰، ۱۵، حوت ۱۳۱۰ ه ش، ۵ مارچ ۱۹۳۱ء

۱۳: مجله کابل، سال دوم، شماره اول، سرطان ۱۳۱۱ ه ش، ۲۲ جون ۱۹۳۲ء

۱۴: مجله کابل، سال دوم، شماره سوم، سنبله ۱۳۱۱ ه ش، ۲۳ اگست ۱۹۳۲ء

۱۵: مجله کابل، سال دوم، شماره هفتم، جدی ۱۳۱۱ ه ش، ۲۲ دسمبر ۱۹۳۲ء

۱۶: مجله کابل، سال سوم، شماره هفتم، جدی ۱۳۱۲ ه ش، ۲۲ دسمبر ۱۹۳۳ء

۱۷: مجله کابل، سال چهارم، شماره هفتم، جدی ۱۳۱۳ ه ش، ۲۳ دسمبر ۱۹۳۴ء

۱۸: مجله کابل، سال چهارم، شماره هفتم، جدی ۱۳۱۳ ه ش، ۲۲ مارچ ۱۹۳۵ء

۱۹: مجله کابل، سال هشتم، شماره سوم، جوزا ۱۳۱۷ هـ ش، مئی جون ۱۹۳۸ء
۲۰: مجله کابل، سال هشتم، شماره ۱۲، حوت ۱۳۱۷ هـ ش، فروری مارچ ۱۹۳۹ء
۲۱: مجله کابل، سال نهم، شماره هفتم، میزان ۱۳۱۸ هـ ش، ستمبر اکتوبر ۱۹۳۹ء
۲۲: مجله کابل، سال ۱۴، شماره ۱۱، دلو ۱۳۲۳ هـ ش،
۲۳: مجله قلم پشاور، سال دوم، شماره چهارم، ۱۳۶۶ هـ ش، اکتوبر نومبر ۱۹۸۷ء
۲۴: مجله قلم پشاور، سال ششم، شماره سوم، ۱۳۷۰ هـ ش، ۱۹۹۲ء
۲۵: مجله میثاق خون،
۲۶: مجله میثاق خون، شماره مسلسل ۳۳- ۳۴، جوزا سرطان ،۱۳۶۶ هـ ش، شوال ذیقعده ۱۴۰۷ هـ ق
۲۷: اخبار وفا، اتحادیه نویسندگان آزاد افغانستان پشاور، ۱۱ جدی ۱۳۷۵ هـ ش
۲۸: اخبار وفا، اتحادیه نوسیندگان آزاد افغانستان پشاور، ۱۰ جدی ۱۳۷۶ هـ ش

تمت باالخیر
الحمدالله

اقبال اکادمی پاکستان